

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**CENGİZ SONRASI DÖNEMDE ÇAĞATAY
COĞRAFYASINDA(TÜRKİSTAN) BÖLGESELLEŞME VE
YERELLEŞME (1226-1599)**

HAZIRLAYAN

Ömer GÖK

2030204023

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

ISPARTA-2024

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum *“Cengiz Sonrası Dönemde Çağatay Coğrafyasında (Türkistan) Bölgeselleşme ve Yerelleşme (1226-1599)”* adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

İmza
Ömer GÖK
04/04/2024

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-SOYADI	Ömer GÖK
Öğrenci Numarası	2030204023
Enstitü Ana Bilim Dalı	Tarih
Programı	Tarih
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-SOYADI	Doç. Dr. Özgür TÜRKER
Tez Başlığı	Cengiz Sonrası Dönemde Çağatay Coğrafyasında(Türkistan) Bölgeselleşme ve Yerelleşme (1226-1599)
Turnitin Ödev Numarası	

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 157 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 04/04/2024 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Üniversitemiz Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönergesininin 14 üncü maddesinde yer alan filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı; Kaynakçalar hariç, alıntılar dahil, 10 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç; %'dur.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:
(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.
() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

04/04/2024
Doç. Dr. Özgür TÜRKER

ÖZET

Cengiz Han, dağınık Moğol kabilelerini bir araya getirerek tek bir bayrak altına toplayarak kurduğu imparatorluğunun kurumsal yapısında meritokrasiye dayalı atamalar yapmıştır. Moğol İmparatorluğu kısa zamanda sınırları genişlemesinde ve başarılarında başat faktör olmuştur. Cengiz Han, henüz ölmeden evvel büyük imparatorluğunu 4 oğlu arasında tek bir merkezden yönetilecek şekilde paylaştırırken, aynı zamanda onlara rehberlik edecek ve ulusunu teşkil edecek 4 Noyan/Ulus Emiri ve onların idare ettiği binlik kuvvetler tahsis etmiştir. Tıpkı imparatorluğun uluslara tımar edilmesi gibi uluslarda kendi içerisinde hana bağlı idari merkezlerle bölünmüş ve bu merkezlerin başına ulus emirleri geçmiştir. Kurulan hanlıklarda muktedir olmayan hükümdarlar yüzünden yaşanan otorite boşluğu, bozkır aristokrasisinin ananeleri ve kalıtsal ayrılacaklar elde eden ulus emirlerinin, yerleşerek merkezi otoriteyi tehdit etmelerine mümkün kılmıştır. Artık ulus emirleri, hanlık seçimlerinde karar alıcı organ olmuş ve hatta kendi menfaatleri doğrultusunda hanların tahta çıkmasını desteklemiş yahut tahttan indirmiştir. Böylece rekabet ortaya çıkarken, Cengiz Han'ın neslinden gelen hanlar, emirlerin kendi meşruiyetini sağlama aracı haline gelmesine neden olmuştur.

Türkistan'da ise Çağatay Hanlığı'nın yıkılmasına paralel olarak güç kazanan kabile beylerinden biri olarak Emir Timur, gerçekleştirdiği kabile içi siyaset, seferler ve karizmatik liderliğiyle döneminin en güçlü siyasi yapılarından birini vücuda getirmiştir. Ancak onun ölümünden sonra halefleri onun kadar muktedir bir hükümdar olamamış, siyasi arenada destek bulma adına kabile beyleri ve din adamlarına soyurgallar yoluyla toprak ihsan etmişlerdir. Taht kavgaları ve verasetteki belirsizlik Timurlular Hanedanı'nın sonunu getirirken bölgede yükselen Cengiz soylu Şeybaniler Hanedanı bölgeyi hakimiyeti altına almıştır. Şeybaniler, hakimiyette ortaklık ve toprakların idari merkezler şeklinde bölünmesi yoluna gitmiş ve bu durum merkezin gücünü sınırlar hale gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Moğollar, Yerelleşme, Soyurgal, Altın Orda Devleti, İlhanlı Devleti, Çağatay Hanlığı, Timur Devleti, Şeybani Hanlığı.

ABSTRACT

Genghis Khan brought together the scattered Mongol tribes under one banner and made appointments in his empire based on meritocracy, establishing a unified institutional structure. This approach was a key factor in the rapid expansion and success of the Mongol Empire. Before he died, Genghis Khan divided his vast empire among his four sons, ensuring that it would be managed from a central authority. He also designated four Noyans/Tribal Emirs, along with their units of a thousand warriors, to guide and assist his sons. Just as the empire was divided into distinct uluses, each ulus had its own administrative centers, with tribal emirs overseeing them. However, as power decentralized and rulers became less competent, the traditional steppe aristocracy and the inherited privileges of tribal emirs allowed them to localize and threaten central authority. These tribal emirs became the decision-makers in the election of khans, and even supported or deposed khans based on their interests. This dynamic led to competition and instability, causing the descendants of Genghis Khan to rely on the emirs to maintain their legitimacy.

In Turkestan, parallel to the decline of the Chagatai Khanate, Emir Timur emerged as one of the most powerful tribal chiefs. Through his internal politics, military campaigns, and charismatic leadership, he established one of the strongest political structures of his time. However, after his death, his successors lacked his capability, leading to a reliance on tribal chiefs and religious leaders for political support, often through land grants. As succession disputes and power struggles brought an end to the Timurid Dynasty, the Shaybanid Dynasty, with its Genghisid lineage, rose to power and took control of the region. The Shaybanids adopted a system of shared rule and divided the territory into administrative centers, which limited the central authority's power.

Keywords: Turkestan, Mongols, Localization, Soyurgal, Golden Horde, Ilkhanate, Chagatai Khanate, Timurid Empire, Shaybanid Dynasty.

ÖNSÖZ

Çalışmamız, Türkistan'da Cengiz Han tarafından kurulan Büyük Moğol İmparatorluğu ve sonrasında kurulan Moğol Hanlıkları'nda feodalleşme ve yerleşmenin gelişimini incelemektedir. Bu münasebetle her şeyden önce dünyanın pek çok bölgesinin (Çin, Türkistan, İran, Kafkasya, Rusya ve Balkanlar) iki yüz yıl boyunca hakimiyeti altına alan Moğollar ve onların iç dinamiklerini oluşturan bozkır aristokrasisini, kabilelerini ve idarî sistemlerini incelemektedir. Önder ve savaşçı bir kabile beyinin oğlu olarak dünyaya gelen Cengiz Han, yaşamının ilk evrelerinden itibaren bozkırda yalnız başına kalmasına hayatta kalmayı başarabilmiş ve yetiştiği sıralarda Moğol kabileler arasındaki mücadelelere bizzat tanık olmuştur. Öngörülü bir lider olarak, yaptığı hamlelerle bütün Moğolistan'ı bir araya getirmeyi başarmış ve meritokrasiyi temel alarak inşa ettiği imparatorluğunu kısa zamanda büyük sınırlara ulaşmasını sağlamıştır. Toplumun en tepesine Cengiz Han, kendisini ve ailesini Altın Urug olarak yerleştirmiştir. Zor zamanlarında yanında olan ve daima ona sadakatle hizmet eden Noyanları, Altın Urug ile birlikte Moğol İmparatorluğu'nun yönetici sınıfını oluşturulmuştur. Cengiz Han'ın ölümünden sonra kurulan hanlıklarda, önemli konumlara yükselen Noyanlar sahip oldukları kalıtımsal imtiyazlarla birlikte en yüksek konumlara eriştiler. Böylece başta muktedir ve güçlü bir han olmayınca, kendi istek doğrultusundan hanları yönettiler, çıkarlar ters düşünce hanları indirdiler ve çıkarlarına örtüşenleri getirdiler.

Moğolların ve Moğol hanlıklarının siyasi, idarî, iktisadî, ticarî, sosyo-kültürel hayatı gibi oldukça geniş çerçeveden çalışmalar yapılmıştır. Fakat söz konusu hanlıkların yıkılışında temel faktörlerden olabilecek yerleşme ve bölgeselleşme anlayışı üzerine ve bu anlayışın temel nedenleri hakkında değerlendirme yapan bir çalışma mevcut literatürde bulunmamaktadır. Bu bağlamda çalışmamızı özgün kılan sebep, Türkistan coğrafyasında kurulan Türk-Moğol asıllı devletlerin uyguladıkları toprak siyaseti ve kabile- devlet ilişkisini analiz edilmesi ve bunlara altyapı olarak gördüğümüz diğer sahalardaki Moğol hanlıklarının da incelenmesidir.

Bu çalışmada, Moğolların bizzat kaleme aldığı hakkında dönemsel kaynaklar nadir bulunması nedeniyle daha önce yayımlanmış muhtelif eserler, Moğollar'a çağdaş medeniyetlerin kaleme aldıkları telif eserler, seyahatnameler ve anekdotlardan

fazlaca kullanılmıştır. Ayrıca Türkistan coğrafyası özelinde Timurlular ve Şeybani Dönemi kaynakları, seyahatnameler ve konu üzerinde çalışılmış araştırma eserlerinden fazlasıyla faydalanılmıştır.

Türk Tarih Kurumu'na Yüksek Lisans öğrenimim boyunca verdiği burstan dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde kurularak böylesine prestijli bir kurumdan burs aldığım ve bizim gibi tarihe gönül veren öğrencileri desteklediği için teşekkür ederim.

Lisans eğitim hayatımdan itibaren maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen, bu tezin hazırlanma sürecinde daima yanımda olan ve beni yönlendiren değerli danışman hocam Doç. Dr. Özgür TÜRKER'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Tez konusunun belirlenmesinde kıymetli fikirleri ile beni aydınlatan Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN'e ve Doç. Dr. Ali MİYNAT'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca Lisans eğitimimden beri daima yanımda olan, bana güvenini hiç kaybetmeyen ve tez çalışmam boyunca olağanüstü çaba harcayarak hayatımın her aşamasını kolaylaştıran sevgili eşim ve yoldaşım Derya GÖK'e minnettarım.

Ömer GÖK

ISPARTA-2024

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	İV
YEMİN METNİ	V
ÖZET.....	İ
ABSTRACT	İİ
ÖNSÖZ.....	İİİ
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	Vİİ
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

CENGİZ HAN VE SONRASI DÖNEMDE BÜYÜK MOĞOL İMPARATORLUĞU

1. CENGİZ HAN VE MOĞOL İMPARATORLUĞU	5
1.1. Moğolistan Coğrafyası	5
1.2. Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu Dönemine Genel Bir Bakış	6
2. MOĞOL İMPARATORLUĞU VE HANLIKLAR.....	16
2.1. Cengiz Han'ın Ölümünün Ardından Moğol İmparatorluğu'ndaki Gelişmeler ve İmparatorluğun Bölünmesi	16
2.2. Moğol Hanlıklarının Coğrafi ve Siyasi Dağılımı.....	25

2. BÖLÜM

MOĞOL HANLIKLARINDA FEODAL DÜZENİN TEMEL KAVRAMLARI

1. MOĞOLLARDA FEODAL SİSTEM VE SOYURGAL.....	28
1.1. Moğollarda Feodal Düzenin Temel Kavramları	28
1.2. Soyurgal Sistem ve Yerelleşme	32
2. CENGİZ SONRASI MOĞOL HANLIKLARINDA (ALTIN ORDA VE İLHANLI) BÖLGESELLEŞME VE YERELLEŞME.....	38
2.1. Altın Orda Hanlığı.....	38
2.1.1. Altın Orda Devleti'nin Oluşumu ve Siyasi Tarihi	38
2.1.2. Altın Orda Devleti'nde Yerelleşme ve Feodal Toprak Sahipleri	47
2.2. İlhanlı Devleti.....	57
2.2.1. İlhanlı Devleti'nin Siyasi Tarihi.....	57
2.2.2. İlhanlı Devleti'nde Yerelleşme ve Emirler	61

3. BÖLÜM

ÇAĞATAY (TÜRKİSTAN) SAHASINDA BÖLGELLEŞME VE YERELLEŞME

1. ÇAĞATAY HANLIĞI DÖNEMİ	71
1.1. Çağatay Hanlığı'nın Siyasi Tarihi.....	71
1.2. Çağatay Hanlığı'nın Yapısı ve Devlet Teşkilatı	78
1.3. Çağatay Hanlığı'nda Yerelleşme ve Bölgeleşme.....	81
2. TİMUR İMPARATORLUĞU DÖNEMİ.....	88
3. ŞEYBANİ HANLIĞI DÖNEMİ.....	100
SONUÇ.....	126
KAYNAKÇA	131
ÖZGEÇMİŞ.....	145

KISALTMALAR

Bkz.	: bakınız
C.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Eds.	: Editors
et al.	: et alia
Haz.	: hazırlayan
İA	: MEB İslam Ansiklopedisi
MÖ.	: Milattan Önce
MS.	: Milattan Sonra
p.	: Page
pp.	: Pages
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
trans.	: translate
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
Vol.	: Volume
vs.	: vesaire
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Tarihi Bağlamda Merkezileşme, Yerelleşme (Âdem-i Merkeziyetçilik) ve Ülüş Geleneği

Merkezileşme, devlet yönetiminde iktidar erki ve otoritesinin merkezde toplanması anlamına gelmekle birlikte bu sistemde devlet otoritesini paylaşan ortaklar yoktur. Yani merkezîyetçi yönetim anlayışında tüm salâhiyetler merkezde toplanmıştır. Dolayısıyla merkezden hem bütün tayinler yapılmış hem de kararlar alınmıştır. Aksine merkezin yokluğu anlamına gelen âdem-i merkez kelimesinden türetilen âdem-i merkezîyet ise salâhiyetlerin merkezden toplanması yerine dağıtılması ve yerel idarenin yetkilerinin artırılmasıdır. Siyasi anlamda âdem-i merkezîyet, çeşitli devletçik yahut devlet nüvelerinin bağlı oldukları bir üst devlet çatısı altında oluşturdıkları ve devlet erkinin bu yapılar tarafından eşit bir şekilde paylaşıldığı bir sistemdir¹.

Tarihi süreç içerisinde merkezîyetçilik ve âdem-i merkezîyetçilik birbirine ardına yaşanmıştır. İnsanlığın ilk devrimi olarak kabul edilen Tarım Devrimi'nden sonra kabul edilebilecek ikinci devrim Şehir Devrimi ve onunla paralel olarak toplumsal sınıflar ortaya çıkmıştır. Başta bağımsız olarak kurulan şehir devletleri zamanla merkezî krallıkların kurulmasıyla beraber krallıkların bünyelerine dahil olmakla birlikte dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanan hadiseler neticesinde tekrar müstakil hareket etmeye başlamışlardır². Âdem-i merkezîyetçilik, genel itibarıyla İlkçağ'dan Ortaçağ'a geçişte meydana çıkmıştır. Merkezî imparatorlukların dağılması ile merkezdeki yapı eski güç ve nüfuzunu sürdürememiştir. Özellikle Avrupa'da kral, iktidarını feodal bey/derebeyi ile paylaşmak zorunda kalmıştır. Bu durum kelimenin tam manasıyla devlet içerisinde devlet görünümü arz etmiştir. Hatta eskiden mutlak güç sahibi hükümdarlar, artık askerî, adlî ve sosyal kurumları tek başına yönetemez hale gelerek nüfuz ve hakimiyetlerini, feodal beylerle paylaşmış ve aralarında sözleşme imzalamıştır. Ancak XV. yüzyıldan itibaren Avrupa'da feodal düzenin

¹ Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkezîyet ve İmtiyazlı Eyaletler", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 6, 2008, s. 8; Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, Hak Kitabevi, İstanbul 1966, s. 589-590.

² Onar, *İdare Hukuku*, s. 590-591; Murat Tekin, "Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *SBAD*, S. 12/2, 2017, s. 19.

çöküşüne paralel olarak siyasi yapılar tekrardan merkezileşmeye başlamış ve bütün yetki ve hizmetler tekrardan merkezde bir araya gelmiştir³.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te "hisse, pay, parça" şeklinde tanımlanan ülüş bölmek, paylaşmak anlamına gelen ülü-mek fiilinden türetilmiştir. Ülüş terimi, eski Türk geleneğinde kurultayda bir arya gelen Oğuz boylarının kesilen hayvandan alacağı belli payı ifade etmek için kullanılmaktadır. Aynı zamanda bu terim, siyasî ve idarî olarak eski Türk-Moğol devletlerinde, hükümdarın ülkeyi hanedan üyeleri arasında paylaşması yahut onlara belirli paylar vermesini ifade etmektedir⁴. Hayvancılık ve ganimete dayalı ekonominin mevcut olduğu toplum ile hükümdar arasında ilişki temeli, hükümdarın hakimiyeti altındaki arazi ve mülklerin kimlerin yararlanabileceğini belirlemesidir. İlber Ortaylı'nın hanedan veraset sistemi olarak tanımladığı ülüş sisteminde ülke hanedanın ortak malıdır anlayışına dayanarak hanedanın erkek üyelerinin ülke sınırları dahilinde paylar almışlardır⁵. Orhun Abideleri'nde ifade edildiği gibi Tanrı'nın hükümdara verdiği ülüşle (ülügle), hükümdar aç milleti tok edip, çıplak milleti giydirmiş ve fakir milleti zenginleştirmiştir⁶.

Hâkim hanedan tarafından uygulanan ülüş sistemi neticesinde, hanedan ailesinin artan nüfusu ve paylaşımlar devam ettikçe 100-150 sene içerisinde ülüşle alınan yurtların küçülmüş ve daha küçük parçalara ayrılmıştır. Bu durumda hanedan üyeleri, ufak topluluklara hüküm edecek kadar yetkisi azaldıkça, merkezi otoritesi ve saygınlığı da azalmıştır. Kabile federasyonlarına dayanan bozkır devletlerinde hükümdarlar, kabileler arasında hakem olma ve dengeyi sağlamak zorundadır. Zira bozkır devletleri, yerleşik siyasi teşekküllerin aksine sahip oldukları gücü hükmü altındaki kabilelere dayanmaktadır.

Türkistan'ın engin bozkırlarında teşkilatlanan Türk devletlerinin tamamı boylar birliği yahut kabile beylerinden birinin diğer boyları hakimiyeti alması sonucunda vücuda gelmiştir. Bunlardan ilki Asya Hun İmparatorluğu, teşkilat

³ Ekinci, "Adem-i Merkeziyet", s. 8-9.

⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, C. I, çev. Besim Atalay, TTK, Ankara 1985, s. 62, 72; Osman Gazi Özgüdenli, "Ülüş", *DİA*, C. XLII, s. 297-298.

⁵ İlber Ortaylı, *Türklerin Tarihi*, Timaş Yay., Timaş Yay., İstanbul 2016, s. 118; Hayati Beşirli, "Türk Devlet Sisteminde Toplumsal Düzenin İnşasında İşlevselci Bakış Açısıyla "Ülüş" ve "Cilik" Geleneği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 63, s. 341.

⁶ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2011, s. 42-43.

bakımından bölgede kurulacak diğer Türk devletlerinin temelini oluşturmuştur. Devlet, Doğu- Batı şeklinde teşkilatlanmakla birlikte hükümdardan sonra başta Sol-Sağ Bilge Beyliği ile Sol-Sağ Lu-li Beyliği olmak üzere hiyerarşik şekilde 24 tane lider mevcuttur. Bu liderler, makamlarına göre kendilerine ait yaylak-kışlakları vardı ve en geniş topraklara Sol-Sağ Bilge Beyleri ile Sol-Sağ Lu-li Beyleri sahiptir. Bulundukları makama göre büyüklerin on bin, küçüklerin ise bin kişilik kuvvetleri olmakla birlikte bu makamlar babadan oğula intikal etmekte idi. Bu yüksek rütbeli beyler, imparatorluğun doğu ve batısına yayılarak hâkim oldukları bölgenin yönetiminden sorumlu idiler. Böylesine büyük bir imparatorluğu yönetilmesinde güçlüklerle karşılık hükümdar, hanedan üyelerine dağıttığı ülüşler vasıtasıyla hakimiyetini pekiştirmiştir. Merkezden atanan yerel valiler yerine hanedan üyelerinin yetkilendirilmesi ülke içerisinde istikrarı ve hükümdara karşı olan sadakati sağladığı gibi bu durum başta muktedir bir hükümdarın yokluğunda âdem-i merkezi eğilimler ve taht mücadelelerinin ortaya çıkmasına neden olarak zamanla devletin yıkılmasına yol açmıştır⁷.

Asya Hun İmparatorluğunun yıkılması sonrasında dağılan Türk-Moğol boylarını tekrar tek bir çatı altında birleştiren Aşina Boyu, Göktürk İmparatorluğu'nu vücuda getirmiştir. Göktürkler teşkilatlanma konusunda miras aldıkları Hunların eski geleneklerine sadık kalmışlar, devletin kurucusu Bumin Kağan, kardeşi İstemi Yabgu'ya imparatorluğunun batı kısmının yönetimiyle görevlendirmiştir. Ancak kısa zaman sonra imparatorluk, Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmıştı. Hem Doğu hem de Batı kanadında onluk sistemde teşkilatlanan bozkır kabileleri olmakla birlikte, her tümenin başında şad adında yöneticiler vardı. Doğu'da, aristokratik kabile beyleri merkeze karşı bağımlılığını yitirdiğinde İl Kağan (621-630), merkezileşme yolunda tedbirler almış ve geleneksel boylar tarafından işgal edilen önemli makamlara Çin ve Soğd asıllı devlet adamlarını yerleştirmiştir. Fakat iktidarın yabancıların tekeline

⁷ Osman Gazi Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038–1064)”, *Türkler*, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. V, Ankara 2002, s. 464-465; Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları, Birinci Hakimiyet Dönemi*, Dergâh Yay., İstanbul 2019, s. 213-215; Sergey Grigoryevich Klyastorniy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, çev. Serkan Acar, Tek-Esin Vakfı Yay., İstanbul 2018, s. 46-47.

devredilmesi, halkın gözünde hükümdarın itibarının düşmesine halihazırdaki isyanların artmasıyla sonuçlanmıştır⁸.

Göktürklerin zayıflamasıyla birlikte Karluk, Basmil ve Uygurların ittifakı Moğolistan bölgesinde ön plana çıkmaya başlayarak ayaklanmalar gerçekleştirmiş ve 742 yılında Göktürk hakanını öldürmüşlerdi. Basmillerin beyi kağan olarak seçilirken Karluklar batı (sağ), Uygurlular ise doğu (sol) kanadı yabguluğunu almışlardır. Fakat bu ittifak kısa sürmüş, Uygurlular hakimiyetini kabul etmeyen Karlukları güneybatı yönünde göç etmeye zorlamışlardır. İlerleyen süreçte üç Karluk kabilesi, Balasagun, Taraz ve Kaşgar merkezlerini ele geçirerek 766 yılında bağımsız devlet haline gelmiştir. Karluk yabguluğu, 840 yılında Uygur Hakanlığı'nın yıkılması neticesinde kendisi tüm bozkırın hâkimi olarak Karahanlı Devleti'ne haline gelmiştir. Bozkırda ihtiyaçtan dolayı uygulanan üleş sistemi Karahanlılar devrinde de uygulanmıştır. İkili devlet teşkilatını sürdüren Karahanlılar'da, doğuda Aslan Kara Han unvanıyla kağan bulunurken batıda ise Buğra Kara Han unvanıyla kağan mevcuttu. İki kağanın dışında yine hanedan ailesine mensup olarak dört alt kağan ile altı hükümdar vekili bulunuyordu⁹.

Genel itibariyle ülkeyi yöneten hükümdarın devlet idaresini kolaylaştırmak ve bozkır şartlardan doğan ihtiyaçlar sebebiyle hanedan üyelerini devlet yönetiminde katılmasını üleş sistemiyle sağlanmıştır. Hanedan üyelerinin ülke sınırlarındaki bölgelerin yönetimiyle görevlendirilmesi, zamanla merkezin güç kaybetmesi, taht mücadeleleri veya muktedir hükümdarların yokluğunda yeni siyasi yapılanmalara sebebiyet vermiştir. Devlet, hızla parçalanma sürecine girerek, hükümdara yalnızca geleneksel yollarla bağlı idari merkezlerdeki hanedan üyelerinin merkezden bağımsız hareket etmesine ve âdem-i merkezi eğilimler ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁰.

⁸ Dönemin Çinli tarihçilerinin kaydettiği raporlarda, İl Kağan'ın Çinli devlet adamlarına güvendiğine ve devlet işlerini onlara teslim ettiğini ifade ederken, kendi akrabalarını yönetimden uzaklaştırdığını belirtmiştir. Klyastorniy, *Kadim Avrasya*, s. 127-128.

⁹ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s. 200, 241-242; Reşat Genç, *Karahanlılar Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002, s. 180-187; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 31-32.

¹⁰ Özgüdenli, "Üleş Sistemi", s. 467-468.

1. BÖLÜM

CENGİZ HAN VE SONRASI DÖNEMDE BÜYÜK MOĞOL İMPARATORLUĞU

1. CENGİZ HAN VE MOĞOL İMPARATORLUĞU

1.1. Moğolistan Coğrafyası

Türk ulusunun ana yurdu olan Türkistan¹¹, batıda Hazar Denizi ve Ural Nehri havzasından, doğuda Çin sınırları içerisinde yer alan Doğu Türkistan'a uzanan ve güneyde Hindukuş ve Kûh-i Sefîd Dağları'ndan, kuzeyde Sibiry'a dayanan geniş bir coğrafyayı kaplamaktadır¹². Türkistan'ın doğusunda yer alan Moğolistan, coğrafyası, etrafını sıradağların çevrelediği, bozkırın hâkim olduğu ağaçsız ve düz platodur¹³. Ayrıca bu plato, günümüz Moğolistan toprakları, İç Moğolistan ve Doğu Türkistan'ın dahil olduğu Çin'in kuzey bölümünü de içerisine almaktadır¹⁴.

Ortalama yüksekliği 1580 mt. olan platonun, batısından kuzeybatı-güneydoğuya doğru Altay Dağları, kuzeybatıdan güneydoğuya Hangay Dağları çevrelerken, kuzeyde Hentiy Dağları ve güney sınırlarında ise Gobi Çölü bulunmaktadır. Moğolistan'da nehirler temelde 3 yönde akmaktadır: kuzeyde Kuzey Buz Denizi'ne, doğuda Pasifik Okyanusu'na ve güneyde İç Asya çöllerine ve havzalarına yönelir. Bu nehirlerden kuzeydekiler oldukça büyüktür, özellikle Baykal Gölü'ne dökülen Selenge Nehri ülkenin ana nehir sistemini oluşturmasının yanı sıra eski yerleşik kültürlerin doğduğu bölge olarak da önem taşımaktadır¹⁵.

¹¹ Türkistan kelimesi “Türk-İli (Türklerin Ülkesi)” anlamına gelmekte olup, Türk kelimesiyle Farsça *istan* ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Zeki Velidî Togan, *Türk Türkistan*, Toprak Yayınları, İstanbul 1960, s. 7.

¹² Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 1; Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill Publishers, Leiden 2003, s. 7; Rafis Abazov, *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, Palgrave Macmillan, New York 2008, s. 2.

¹³ Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yay., İstanbul 2021, s.30; Michal Biran, *Chinggis Khan*, Oneworld Publications, Oxford 2007, p. 7.

¹⁴ Xueyan Zhang *et al.*, “NDVI spatial pattern and its differentiation on the Mongolian Plateau”, *Journal of Geographical Sciences*, vol. XIX, 2009, p. 405.

¹⁵ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 23-24; Donald R. DeGlopper, “The Society and Its Environment”, *Mongolia: A Country Study*, ed.

Moğolistan'ın iklimi neredeyse yıl boyunca soğuk ve kuraktır. Denize olan uzaklık, yükseklik ve kuzeybatısındaki yüksek basıncın etkisiyle Moğolistan'da tipik sert bir karasal iklimin yaşanmasına sebep olmuştur. Moğolistan'da uzun ve soğuk kışlar yaşanmakla birlikte yağışların çoğunun düştüğü kısa yaz mevsimi yaşanmaktadır. Moğolistan genelinde ortalama sıcaklıklar, Kasım'dan Mart'a kadar 0 derecenin altındadır, özellikle Ocak ve Şubat ayları -20 derece civarındadır. Buna karşılık yaz aylarında, Gobi bölgesinde 38 dereceye ulaşan sıcaklıklar görülebilmektedir. Yıllık ortalama yağış, kuzey bölgelerde 200 mm. ile 400 mm. arasındayken, güneyde 100 mm. ile 200 mm. arasında görülmektedir. Genel itibariyle yukarıda bahsettiğimiz bu iklim koşulları, Moğolistan'da tipik bozkır, çayır bozkırı ve çöl bozkırını da içerisine alan bozkır bitki örtüsünün görülmesinin temel nedeni olarak görülmektedir¹⁶.

1.2. Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu Dönemine Genel Bir Bakış

Türkistan; Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar ve diğer imparatorluklar da dahil olmak üzere oldukça etkili ve merkezî siyasi yapılara ev sahipliği yapmıştır. Ancak Türkistan'da kurulan siyasi yapılar göz önüne alındığında, hiçbirisi ulaştığı sınırlar ve çağdaşı topluluklarda bıraktığı izler bakımından Moğol İmparatorluğu kadar etkili olmamıştır.

Asıl adı Timuçin olan Cengiz Han (1206-1227), 1155 yılında Onon Nehri'nin sağ kıyısında yer alan Deli'un Boldah'ta dünyaya gelmiştir. Babası Borcigin boyuna bağlı Kiyat kabilesinin reisi Yesügey, annesi ise Turgut kabilesine bağlı Olkunutlara mensup Hoelun'dur. Timuçin'in doğduğu sırada Yesügey, Tatarlarla savaşırken Timuçin-üge adlı bir Tatar önderini esir olarak almış ve ona ithafen oğluna Timuçin adını vermiştir¹⁷.

Robert L. Worden-Andrea Matles Savada, Federal Research Division, Washington, D.C. 1991, p. 63; İbrahim Güner, "Moğolistan", *DİA*, C. EK-2, s. 275.

¹⁶ Güner, "Moğolistan", s. 275; Roux, *Orta Asya*, s. 24; DeGlopper, "The Society and Its Environment", p. 63-66; May, *Moğol*, s. 30-31.

¹⁷ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1986, s. 19; Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh, Compendium of Chronicles: A History of the Mongols*, ter. Wheeler M. Thackston, ed. Şinasi Tekin- Gönül Alpay Tekin, Harvard University Press, Boston 1998, s. 152; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 2020, s. 61; Saadettin Yağmur Gömeç, "Çingiz-nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri", *Belleten*, C. LXXXII, S. 294, s. 451.

Kaynaklarda Timuçin'in dokuz yaşından önce hayatı hakkında bilgi olmamakla birlikte, kaynaklarda dokuz yaşına geldiğinde babasıyla birlikte annesinin kabilesi olan Olkunutlardan kız istemek üzere yola çıktığı ifade edilmektedir. Bu yolculuk sırasında Timuçin ve Yesügey, Ongratlardan Dai Seçen'e rastlamış ve burada Timuçin, müstakbel eşi Börte ile nişanlanarak eski Moğol adetleri usulünce Dai Seçen'in obasında kalmıştır¹⁸. Ardından Yesügey, obasına dönmek üzere yola çıkmış ve yol üzerinde Tatar bir grup tarafından verilen ziyafete davet edilmiş, fakat bu davet sırasında zehirlenerek öldürülmüştür. Babasının ölümü sonrası Timuçin ve ailesi, mensup olduğu kabile ve akrabaları tarafından terkedilmiştir¹⁹. Bunun üzerine Timuçin ve ailesi, Onon Irmağı kenarında bulunan Kentey Dağları'nda kara ve su avcılığı yaparak hayatlarını sürdürmeye çalışmıştır. On sekiz yaşına geldiğinde Timuçin, nişanlısı Börte'nin yanına gitmiş ve kayınbabası Dai Seçen tarafından hürmetle karşılanmıştır. Dai Seçen, kendi karargahında Börte ile Timuçin'in düğünleri yaparak, Timuçin'e çeyiz olarak samurdan bir kürk hediye etmiştir. Paha bakımından oldukça değerli olmasının yanı sıra bu kürk Timuçin'in siyasi kariyerinin de temelini oluşturmuştur. Timuçin bu kürkü, babasının kan kardeşi ve Kerayit kabilesinin reisi Tuğrul Han'a hediye etmiş ve onun himayesine girmiştir²⁰.

Timuçin'in oldukça nüfuzlu ve güçlü bir Moğol hanının himayesine girmesi, onun nüfuzunu arttırmakla birlikte rakip kabilelerden kendisine gerçekleştirebilecek olası saldırıları önlemiş olacaktı. Ancak bu olaydan kısa bir süre sonra Timuçin, Merkitler tarafından ani bir baskına uğramış ve eşi Börte Merkitler, tarafından kaçırılmıştır. Bunun üzerine Timuçin, Tuğrul Han'dan yardım istemek için huzuruna gitmiş ve burada tanıştığı nüfuzlu bir bey olan Cacirat kabilesinden Camuka ile kan kardeşi olmuştur. Ardından Timuçin, Tuğrul Han ve Camuka, Merkitler üzerine saldırı yaparak, Merkitler'i yenilgiye uğratarak Börte'yi kurtarmıştır²¹.

Merkitlere yapılan bu sefer neticesinde Timuçin, birçok dost kazanmasının yanı sıra bölge üzerindeki tanınırlığını arttırmış ve hayatının dönüm noktası haline

¹⁸ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 19-21; George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, Selenge Yay., İstanbul 2019, s. 37.

¹⁹ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 24; Vernadsky, *Moğollar*, s. 37.

²⁰ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Yay., İstanbul 1980, s. 196-197; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 26-37; Vernadsky, *Moğollar*, s. 38.

²¹ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 37-49; Grousset, *Bozkır*, s. 197.

gelmiştir. Timuçin kısa sürede popülerliğini arttırarak babası gibi güçlü bir lider haline gelmiş ve bunun sonucu olarak, bir zamanlar onu terk eden akrabaları liderliğini tanımıştır. Bu durum, yaklaşık bir buçuk yıl beraber hareket eden Camuka ile Timuçin'in arasının açılmasına neden olmuştur. Timuçin Celayir, Kıyat ve Baa'arin kabileleri tarafından desteklenmiş, 1196 yılında Cürkin kabilesinden Seçe-beki, Kutula Han'ın oğlu Altan, amcası Darıtay ve kuzeni Kuçar-beki gibi önemli Moğol asilzadeleri tarafından Han ilan edilmiştir. Ardından Timuçin'in hanlığı elçiler vasıtasıyla Tuğrul Han'a bildirilmesiyle Tuğrul Han da bu kararı destekleyerek onaylamıştır²².

Çinliler tarafından desteklenen Tuğrul Han ve atalarının intikamını almak isteyen Timuçin, Tatarlar üzerine sefere çıkarak, Tatarları ağır bir şekilde mağlup etmiştir. Bunun üzerine Çinliler, Tuğrul Han'a kral yada hükümdar anlamına gelen "wang", Timuçin'e de daha mütevazi bir rütbe olarak hudut boylarının bölge kumandanı anlamına gelen "cavkuri" unvanını vermiştir. Timuçin'in hızlı yükselişine karşılık, Camuka da oldukça fazla taraftar toplamayı başarmış, 1201 yılında Salciutlar, Kadaginler, Kongiratlar, Dörbenler, Merkitler, Oyratlar, Tayciutlar, Naymanlar ve Tatarlar'ın bir araya geldiği kurultayda Camuka'ya Gur Han unvanı vererek onu han ilan etmişlerdir. Bu ittifaka karşılık Timuçin, Tuğrul Han'ın da desteğiyle hızla harekete geçerek Camuka ve ittifakına karşı zafer kazanmıştır²³. Bu zafer Timuçin'in bölge üzerindeki nüfuzunun oldukça artmasına neden olurken, aynı zamanda Tuğrul Han ile de aralarının açılmasına ortam hazırlamıştır. Tuğrul Han Naymanlara karşı yapılan sefere Timuçin'i davet edip, ardından kendisi plan değiştirerek Timuçin'i yalnız bırakmıştır. Bu durumdan güçlkle kurtulan Timuçin, Tuğrul Han'ın kızıyla oğlu Cuci'yi evlendirmek istemiş, fakat bu talep kabul görmeyerek iki hükümdar arasındaki bağların kopmasına ve artık Timuçin'in tamamen müstakil hareket etmesine neden olmuştur. 1203 yılının sonbaharında taraflar arasında meydana gelen savaşta, Cengiz Han, Tuğrul Han ve kuvvetlerini bozguna uğratmıştır. Nayman topraklarına kaçan Tuğrul Han, Naymanlar tarafından katledilmiştir. Diğer yandan

²² Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 54-60; Grousset, *Bozkır*, s. 197-198; Vernadsky, *Moğollar*, s. 41.

²³ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 61-75; Abraham Constantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yay., İstanbul 2008, s. 46; Grousset, *Bozkır*, s. 199-203; Vernadsky, *Moğollar*, s. 41.

liderlerini kaybeden Kerayit kabilesi, Timuçin'e bağlılık yemini ederek, ona tabi olmuştur²⁴.

1203 yılının sonlarına doğru Moğolistan topraklarının batısı Naymanlar, doğusunu ise Timuçin tarafından yönetiliyordu. Nayman toprakları Timuçin'in muhalifleri ve mağlup rakipleri için sığınma noktası olmuştur. Camuka, Merkitlerin reisi Toktoga-beki, Oyratların reisi Kutula-beki ve diğer kabilelerden birçok kişi Naymanların hanı Tayang Han'ın etrafında toplanmıştır. 1204 yılında Tayang Han ve mütteliklerini de mağlup etmeyi başaran Timuçin, Nayman toprakları ve halkını da kendisine bağlamıştır. 1205 yılında Merkitleri itaat altına almak ve Toktoga-beki ortadan kaldırmak isteyen Timuçin, büyük bir sefer düzenleyerek hedefine ulaşmış kesin bir zafer elde etmiştir. Ayrıca Timuçin'in bir diğer rakibi olan Camuka ise kendi adamları tarafından Timuçin'e teslim edilmiş, Timuçin tarafından ölüme mahkûm edilerek kanı dökülmeksizin öldürülmüştür²⁵. Böylece Moğolistan bozkırlarında Timuçin'e karşı koyabilecek ne bir hanlık, ne bir boy, ne de bir lider kalmıştı, dolayısıyla Timuçin tüm Moğolistan bozkırının tek hakimi olmuş ve sadece bu hakimiyeti yasal bir zemine oturtmak kalmıştı. Bunun için Timuçin, keçe çadırlarda yaşayan bütün insanları yani Moğolistan'daki bütün kabileleri, 1206 yılında Onon Nehri'nin kıyısında büyük kurultayda bir araya getirmiştir²⁶.

1206 Kurultayı'nın ilk ve en önemli faaliyeti Timuçin, Büyük Han yapılarak "Kağan" unvanı ve büyük şaman Teb Tenggeri Kökçü²⁷ tarafından da "Cengiz/Çingiz" adı verilerek en güçlü imparator ilan edilmiştir. Teb Tenggeri Kökçü, 1206 Kurultayı'nda "*Bana Tanrı'dan işaret oldu. Git Temüçin'e ve eline, halkına anlat; bundan böyle Temüçin demesinler, Çingiz desinler. Yeryüzünün padişahlığını*

²⁴ Grousset, *Bozkır*, s. 203-208; Vernadsky, *Moğollar*, s. 41-42; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 51.

²⁵ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 109-133; Grousset, *Bozkır*, s. 208-212; Vernadsky, *Moğollar*, s. 42-43.

²⁶ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 133-134; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 138.

²⁷ Teb, Tenggeri (Tengri'nin Moğolcası) eklenerek anlamını arttıran bir edattır ve "çok ilahi" anlamına gelmektedir. Asıl adı Kökçü olmakla birlikte babası Menglik- Eçige'ye Yesügey Bahadır tarafından Timuçin ve ailesi emanet edilmiş, ancak onu yüzüstü bırakmıştır. Kaynaklarda Kökçü'nün olağanüstü güçlere sahip olduğu ve Tanrı ile devamlı iletişim halinde olduğu belirtilmektedir. Cengiz Han'ın ilk hükümdarlık döneminde oldukça etkili bir figür olan Kökçü, din adamlığı nüfuzunu siyasi işlere karıştırması sonucunda 1210 yılında katledilmiştir. Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.141,149-155; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 163-168; Abdullah Gündoğdu, "Türk Dünyasında Dinî Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi", *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. II, ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Yay., Ankara 2012, s. 1038.

Çingiz'e ve onun oğullarına verdim.” diyerek Cengiz Han’ın hükümdarlığını dini meşruiyetini sağlamasına yardım etmiş ve onu bu makama atamıştır²⁸. Cengiz Han’dan önce Moğol topluluğu teşkilatsız olmakla birlikte 1206 Kurultayı’nda Cengiz Han, bir araya getirdiği Moğolların ordu ve içtimai teşkilatını düzenlemiştir. Moğolların sosyal teşkilatları, devlet ve memleket yönetiminin temelleri 1206 Kurultayı’nda atılmıştır²⁹.

Cengiz Han, içerde devlet teşkilatında düzenlemeler yaparken, diğer yandan devletin kuzey bölgelerindeki orman kavimlerinin fethi maksadıyla büyük oğlu Cuci’yi görevlendirmiştir. Hoi-yin İrgen de denilen bu komşu halklar, Sibiry’a da yaşayan devamlı sorun çıkaran bağımsız boylardan oluşmakla birlikte zengin kürk kaynaklarına ve Baykal Gölü çevresinde tahıl tarımına elverişli bölgeye de sahipti. Nitekim 1207 yılında sefere çıkan Cuci, Hoi-yin İrgen’i itaat altına almış, ayrıca Baykal Gölü’nün batısında bulunan Oyratlar ve Yenisey Irmağı etrafındaki Kırgızlar da Cengiz Han’a tabî olmuştur³⁰. Cengiz Han hakimiyet sahasını genişletmeye başladığı dönmemde, 1209 yılında Kara-Hıtalara³¹ bağlı Uygur Hanlığı’nın hanı İdikut³² Barçuk Art-Tekin, Cengiz Han’ın metbûluğunu kabul etmiş ve imparatorlukta önemli bir konumda yer almıştır. Hatta bu teslimiyet Cengiz Han tarafından oldukça memnuniyetle karşılanarak Barçuk Art-Tekin, “hanın beşinci oğlu” olmuş ve kızlarından biri ile evlenmiştir³³. Yine 1211 yılında Kara-Hıtalara bağlı Karluk hanı

²⁸ Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk Türk’ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay., İstanbul 2020, s. 62; Fazlullah, *Jami’u’t-Tavarih*, s. 204; Vernadsky, *Moğollar*, s. 49.

²⁹ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1993, s. 179; Sebahattin Ağaladağ, “Moğol Devleti”, *Türkler*, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, s. 272.

³⁰ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160; Fazlullah, *Jami’u’t-Tavarih*, s. 57; May, *Moğol*, s. 86-87.

³¹ Tarih sahnesinde 4. yüzyılda çıkan ve Orhun Kitabeleri’nde “doğudaki Türk düşmanı kavim” şeklinde bahsedilen Moğol asıllı Hitayların kurduğu devlettir ve asıl vatanları Mançurya’nın güneyidir. 916 yılında Çin’de Liao Hanedanı’nı kurmuşlar, ancak 1125 yılında Kin’ler tarafından yıkılmışlardır. Bunun üzerine Türkistan’ın batısına yönelerek, 1128 yılında Doğu Karahanlıları ve 1141 yılında da Büyük Selçukluları Katvan Savaşı’nda yenerek Batı Türkistan’da 1211 yılına kadar hüküm sürmüş hanedandır. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, “Karahıtalılar”, *DİA*, C. XXIV, ss. 415-416.

³² Uygur hanlarının sülale adı veya unvanı olarak kullandığı İdikut, kutlu ve mübarek olan yada Tanrı tarafından gönderilmiş kut anlamına gelmektedir. Reşid Rahmeti Arat, “Iduk-Kut Ünvanı Hakkında”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXIV, İstanbul 1986, s. 23; Bahaddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, TTK, Ankara 2010, s. 84.

³³ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 159-160; Thomas T. Allsen, “The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century”, *China Among Equals The Middle Kingdom and Its Neighbors, 10th-14th Centuries*, ed. Morris Rossabi, University of California Press, London 1983, p. 246-247.

II. Arslan Han ve daha sonra Almalık merkezli kurulacak olan Karluk beyliğinin yöneticisi Bozar da Cengiz Han'a itaatlerini arz etmişlerdir³⁴.

Cengiz Han, ordu ve devlet teşkilatı düzenlemelerini tamamlayarak, orman kavimleri ve Uygurlarıda imparatorluğuna dahil ettiğine göre, güneyinde yer alan yerleşik Çin üzerine sefer yapmaya hazırды. Cengiz Han zamanında bugünkü Çin topraklarında başlıca üç devlet bulunmakta idi. Bunlar; Kansu, Ala-şan ve Ordos'ta civarında Tangut Krallığı veya Si-Hia (Şia), Çin'in kuzeyinde Mançurya ve Han ile Huai'nin kuzeyindeki başlıca Pekin merkezli geniş toprakları içerisine alan Chin veya Kin Krallığı ve son olarak Çin'in güneyinde ise Song/ Sung Krallığı idi. Cengiz Han ilk olarak aslen Tibet kökenli Tangut Krallığı'na 1209 yılında sefer düzenlemiş ve bu sefer sonucunda Tangut Kralı, barış isteyerek Moğollara tabî devlet olarak vergi ve askerî yardım vermeyi kabul etmiştir³⁵.

Tangutları boyunduruk altına aldıktan sonra Cengiz Han, Tunguz kökenli ve Moğollarla uzaktan akraba olan Cürcenlerin yönettiği Kin Krallığı'na yöneldi. Bu sefer için titizlikle hazırlanan Cengiz Han, Çin ile ticari münasebetleri bulunan Uygurlu tüccarlarını gerekli bilgileri toplamak amacıyla göndermiş ve Kin'in genel durumunu öğrenmek için bölgeye birçok casus göndermiştir. Cengiz Han komutasında Moğollar, 1211 yılında Kin üzerine ilk seferi gerçekleştirmiştir. Güney Mançurya'da bulunan ve Kin'e bağlı olan Kitanlar, 1212 yılında Kin'lere isyan ederek, liderleri Cengiz Han'ın metbuluğunu kabul etmiştir. 1213 yılında kuvvetlerini, Çağatay, Cuci ve Ögeday komutasında birinci ordu, Tuluy komutasında merkez ordu, Temüğe ve Kasar komutasında üçüncü ordu olmak üzere parçalara ayrılarak Çin'in içlerine sefer düzenlemiştir. Kuzey Çin'deki şehirleri istila ve yağma eden bu birlikler Pekin önünde birleşerek, Pekin'i kuşatmaya almış ve bunun üzerine Kin imparatoru barış istemek zorunda kalmıştır. Fakat barış kısa süreli olmuştur, Kin imparatoru başkentini Kaifeng'e taşıması, Cengiz Han'ı oldukça öfkelenmiştir. Karşılık olarak Moğollar, 1214 yılında tekrar bir sefer harekâtı başlatarak, başkent Pekin'i 1215 yılında ele

³⁴ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karadeniz Araştırma Merkezi, Çorum 2007, s. 194-195; Hüseyin Salman, "Karluklar", *DİA*, C. XXIV, s. 509-510; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 213.

³⁵ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1994, s. 12; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 169-171; Grousset, *Bozkır*, s. 222-223; Vernadsky, *Moğollar*, s. 50; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 160-162; Rene Grousset, *Cihan Fatih Cengiz Han*, çev. İzzet Tanju, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001, s. 173-175; Golden, *Türk Halkları*, s. 340.

geçirmiştir. Böylece hem Kuzey Çin’de hem de Mançurya’da Moğol hakimiyeti tesis edilmiş, imparatorluğun yekpare bir parçası haline gelmiştir. Ayrıca bu yerleşik medeni unsurlar, Cengiz Han’a tecrübeli, kültürlü ve iyi eğitilmiş bürokrat sınıfının hizmetine girmesine imkân vermiştir. Diğer yandan Kinler, güney topraklarında direnişe devam ettiklerinden ötürü savaş kesin olarak bitmemiştir. Cengiz Han, ordusunun kontrolünü ve fethinin ikmal işini Mukali³⁶’ye bırakarak Moğolistan’a dönmüştür. Kin Krallığı tam olarak 1232 yılında fethedilecektir³⁷.

Bilindiği üzere Kara-Hıtaylara bağlı Uygur ve Karluk Türkleri’nin sırasıyla Cengiz Han’a bağlılığını bildirmesi, Kara-Hıtaylar’ın bölgede azalan gücünü ve prestijini ortaya koyuyordu. Buna karşılık Gür Han³⁸ Çe-lu-ku, Kara-Hıtayların azalan otoritesini kuvvetlendirme düşüncesiyle Cengiz Han’dan kaçarak kendisine sığınan Nayman Tayang Han’ın oğlu Küçlüg’ü himayesine alarak kızı ile evlendirmiştir. Ancak Küçlüg, kendisine sunulan ihsanlardan daha fazlasını istemiştir. Kara-Hıtay’ların eski vasalı Harzemşahlar³⁹ ile ittifak yaparak Gür Han Çe-lu-ku’yu devirmiş ve tahta geçmiştir. Küçlüg iktidarı ele geçirdikten hemen sonra vergileri ve tebaası üzerindeki baskıyı artırmış, daha önce Cengiz Han’ın himayesine giren Almalık beyi Bozar’ın üzerine ordu göndererek onu öldürmüştür. Cengiz Han’ın ilgi odağı Çin seferi ve hazırlıkları iken imparatorluğunun batısındaki bu gelişmeleri yakından takip etmiştir. Nihayet 1218 yılında Çin seferinden döndükten sonra Cebe komutasında ordusunu Küçlüg komutasındaki Kara-Hıtaylar üzerine göndermiştir. Karşılık olarak Küçlüg, Pamir yönünde kaçarken Moğol öncüleri tarafından öldürülmüş ve Moğollar Kara-Hıtay topraklarını imparatorluğun sınırlarına dahil

³⁶ Aslen Celayir boyuna mensup olup 1170-1223 yılları arasında yaşamış, gençliğinde babası tarafından Cengiz Han’ın hizmetine verilmiştir. Çelme, Cebe, Subutay, Kubilay ve Bugurçu gibi Cengiz Han’ın en önemli komutanlarından biri olmuştur. Urgunge Onon, *The Secret History of the Mongols: The Life and Times of Chinggis Khan*, RoutledgeCurzon Press, Oxford 2001, p. 115; Saadettin Gömeç, “Çingizli Devletin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, *Journal of Turkish Studies*, C. II, S. 2, s. 230.

³⁷ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 109-133; Fazlullah, *Jami ‘u’t-Tawarikh*, s. 213-226; Grousset, *Bozkır*, s. 223-226; Vernadsky, *Moğollar*, s. 50-52; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 162-172; Grousset, *Cihan Fatihi*, s.175-188; Golden, *Türk Halkları*, s. 340.

³⁸ Kara-Hıtay hanlarının kullandığı ve “hanlar hani” anlamına gelen unvandır. Wilhelm Barthold, “Gürhan”, *İA*, C. IV, s. 825.

³⁹ Harizm ve İran’da 1097-1231 yılları arasında hüküm süren Harzemşahlar, başlangıçta Büyük Selçuklu ve ardından Kara-Hıtaylara bağlı olarak hüküm sürmüşlerdir. Alaaddin Tekiş ve Alaaddin Muhammed Şah dönemlerinde sınırlarını oldukça genişleten Harzemşahlar, Moğollarla karşılaştıkları dönemde henüz genç bir devlet olmalarından ötürü bölgede otoritelerini kuramamış ve dahili çekişmelerle meşguldü. Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, *DİA*, C. XVI, s. 228-130; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, TTK, Ankara 1984, s. 205-214.

etmiştir⁴⁰. Böylece Moğol İmparatorluğu'nun batı sınırları, Harezm bölgesi ve dolayısıyla Harezmşahlar Devleti'ne kadar uzanmıştır.

Cengiz Han'ın Pekin'i ele geçirmesi bölge üzerindeki şöhretini oldukça arttırmıştır. Çin'in zenginleri ve Pekin'in ticaret potansiyeli Türkistan'ın batısındaki Müslüman devletlerin daima cezbetmiştir. Bu haberin doğruluğunu teyit etmek ve Moğollar hakkında nitelikli bilgiler öğrenmek maksadıyla Harezmşah sultanı Muhammed Şah, bir elçi kafilesini Cengiz Han'a göndermiştir. Han, elçileri nezaketle kabul etmiş ve kendisinin Doğu'nun hükümdarı olarak gördüğü gibi Muhammed Şah'ı da Batı'nın hükümdarı olarak gördüğünü söylemiştir. Ayrıca iki devlet arasında iyi ilişkiler kurulmasını ve tüccarların bir ülkeden diğerine serbestçe seyahat etmelerini arzu ettiğini iletmiştir⁴¹.

Cengiz Han, Harezmşah elçilik heyetine karşılık olarak elçiler ile 450 kişiden oluşan bir tüccar kervanını Türkistan'ın batısına göndermiştir. Elçi ve tüccar kervanı, Harzem sınır şehri Otrar'da şehrin valisi Gayır Han lakaplı İnalçık tarafından bütün mallara el konularak katledilmiştir. İnalçık'ın bu hamlesi kimilerine göre casusluk töhmetiyle hükümdarın bilgisi dahilinde; kimilerine göre ise açgözlülük ve kendi girişimiyle yapıldığına dair. Ancak her ne sebep olursa olsun bu durum, Cengiz Han tarafından kabul edilemezdi, Cengiz Han Muhammed Şah'a yeni bir elçi göndererek malların tazmin edilmesini ve valinin kendisine gönderilmesini talep etmiştir. Fakat Muhammed Şah sadece teklifi reddetmekle kalmayarak, gelen elçileri öldürmüş, elçi muhafızlarının sakalını keserek Moğolistan'a geri göndermiştir. Tüm diplomasi yollarını tüketen Muhammed Şah, Cengiz Han ile savaşmaktan başka çözümü kalmamıştır⁴².

⁴⁰ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 228-231; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. XII, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 226-228; May, *Moğol*, s. 104-107; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 174-176; Golden, *Türk Halkları*, s. 340-341; Vernadsky, *Moğollar*, s. 52-53; Grousset, *Bozkır*, s. 228-231.

⁴¹ Wilhelm Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 418-419; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 233-234; Vernadsky, *Moğollar*, s. 54-56; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 176-178; Grousset, *Cihan Fatihi*, s. 197-200; Golden, *Türk Halkları*, s. 341; Aydın Taneri, *Harzemşahlar Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s. 40.

⁴² Barthold, *Moğol İstilasına* s. 421-425; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 234-235; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 174; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 116-119; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, s. 320; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 236-246; Taneri, *Harzemşahlar*, s. 40; Grousset, *Bozkır*, s. 233; May, *Moğol*, s. 107-108.

Cengiz Han, Harzemşahlar üzerine yapacağı sefer için, Çin seferi gibi titizlikle hazırlık yapılmıştır, tebaasındaki Müslüman tüccarlar ve Uygurlardan teferruatlı bilgiler edinilmiştir. 1219 yılında kuvvetlerini yukarı İrtiş üzerinde toplayan Cengiz Han'a Karluk hükümdarı ve Uygur İdikut'u da dahil olmuştur. Ayrıca Çin seferinden ders çıkaran Cengiz Han, ordusuna takviye olarak kuşatma silahları ve Çin'den getirttiği teknik kadro ve mühendisleri de dahil etmiştir. Moğol Ordusu, yaklaşık olarak yardımcı kuvvetlerle birlikte 150.000 ile 200.000 kişilik bir askeri kuvvetten müteşekkildi. Buna karşılık Harezmsahların ise 300.000 kişilik ordusu mevcuttur⁴³.

Cengiz Han'ın harekete geçtiği yönündeki istihbaratlara karşı Muhammed Şah, hemen harekete geçmiştir. Plana göre Moğol saldırılarını tek bir orduyla karşılamak yerine imparatorluğun önemli şehirlerine ordusunu dağıtarak savunma yapmayı ve şehirlere yeni istihkamlar inşa etmeyi kararlaştırdı. Bu plana Muhammed Şah'ın oğlu Celâleddin ve bazı kumandanlar şiddetle karşı çıksa da plan uygulanmıştır. Genel itibariyle bu plan makuldü, çünkü sınırları itibariyle Harzemşah İmparatorluğu, geniş ve yeni kurulmuş olduğundan ötürü garnizonu yetersiz şehirler çabucak düşerek teslim olabilirdi; ayrıca elçilerin istihbaratları doğrultusunda Moğolların Çin seferinde kaleleri hücumla ele geçirmeye muktedir olmadıkları görülmüştür. Nitekim Eylül 1219 tarihinde Cengiz Han, ilk darbeyi tüccar kervanının katledildiği Otrar'a indirmiş ve burada oğulları Çağatay ile Ögeday'ın yanına birçok tümen bırakarak kendisi de Tuluy'u ile beraber Buhara'ya yönelmiştir. Cuci'yi Suğnak ve Cend tarafına ve ayrıca bir orduyu da Hocend tarafına sevk etmiştir. Cengiz Han tarafından kuşatılan Buhara, direniş gösterdiyse de 10 yada 16 Şubat 1220'de teslim olmuş ve şehir halkı katledilerek yağmalanmıştır. Ardından kuvvetlerini Semerkant önlerine sevk eden Cengiz Han'a, Otrar'ı ele geçirdikten sonra Çağatay ile Ögeday da katılmış, 17 Mart 1220 de Semerkant ele geçirilmiştir. Diğer yandan Cuci komutasında ki kuvvetler, sırasıyla Sığnak, Uzkent, Barşilikkent, Aşnar ve Cend şehirlerini ele geçirerek yağmalamıştır⁴⁴.

⁴³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 119-120; Grousset, *Bozkır*, s. 233; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 246-248; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 183-185; Vernadsky, *Moğollar*, s. 56-57.

⁴⁴ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, Ankara 1992, s. 24; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, s. 323-327; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 120-125, 129-138, 143-151; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 235-237, 241-249; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 181-184; Grousset, *Bozkır*, s. 233-236; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 248-267; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 185-190; Vernadsky, *Moğollar*, s. 57-58; May, *Moğol*, s. 108-110.

Cengiz Han'ın hızlı ve amansız muharebe tarzı karşısında Harzemşahların en stratejik şehirleri, en kalabalık garnizonları ve en mukavim şehirleri yalnızca 3-4 aylık süre zarfında zapt edilerek imha edilmiştir. Bu durum karşısında Muhammed Şah ve oğlu Celâleddin güneye çekilmiş, Cengiz Han ise onların peşine Cebe ve Subutay komutasında iki Moğol tümenini göndermiştir. Muhammed Şah peşinden gelen Moğol kuvvetlerine izini kaybettirerek Hazar Denizi'nde küçük bir adaya sığınmış ve kısa süre sonra burada ölmüştür. Babası ölünce direnişi sürdürme görevi Celâleddin Şah'a kalmıştır⁴⁵.

Cengiz Han kuvvetlerini Afganistan'a doğru yönelterek, Ögeday ile Çağatay'ı da Harezm'e göndermiştir. Cengiz Han'ın iki oğlu, Harezm merkezi ve Harezmşahlar'ın başkenti Urgenç'i kuşatmaya almış, daha sonra Cuci de kuvvetiyle birlikte kuşatmaya katılmıştır. Netice olarak şehir, direniş gösterdiyse de Nisan 1221 tarihinde düşmüştür. Bu sırada Cengiz Han Belh ve Tirmiz'i ele geçirmiş, oğlu Tuluy'u Horasan bölgesine sevk etmiştir. Tuluy Horasan'ın merkez şehirleri Merv, Nişabur ve Herat'ı ele geçirerek Horasan'ın fethini tamamlamıştır. Bu sırada direniş hareketinin liderliğini üstlenen Celâleddin, Gazne'ye yönelmiş ve burada halk tarafından sevinçle karşılanarak yerel güçlerin desteğiyle 60.000-70.000 kişilik bir ordu meydana getirmiştir. Bu direnişi kırmak ve başladığı işi bitirmek isteyen Cengiz Han, Şiki Kutuku Noyan komutasında birkaç tümen Moğol kuvvetini Celâleddin'in üzerine göndermiş ve Pervan'da karşılaşan iki kuvvetin kazananı Celâleddin olmuştur. Cengiz Han, bu mağlubiyetten ders çıkararak, modern askerî terminolojideki Faaliyet Sonu İncelemesi'ne benzer şekilde muharebede komutanının neyi doğru neyi yanlış yaptığını incelemiştir. Sonrasında bizzat komutayı ele almış ve Celâleddin'in peşine düşerek onu İndus Nehri'ne kadar izlemiştir. Nihayet onu İndus Nehri boylarında yakalamış ve karşılıklı yapılan muharebeyi kaybeden Celâleddin, İndus Nehri'ne atılarak kaçmayı başarmıştır⁴⁶.

⁴⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, s. 327-329; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 249-252; Grousset, *Bozkır*, s. 235; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 267-268, 275-283; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 190-191; Vernadsky, *Moğollar*, s. 58; May, *Moğol*, s. 110-111.

⁴⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, s. 349-353, 355-357; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 152-156, 338-349; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 182-186; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 253-256; Grousset, *Bozkır*, s. 235-236; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 284-285; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 192-204; Vernadsky, *Moğollar*, s. 58-59.

Diğer yandan Cebe ve Subutay, Azerbaycan'ın merkez şehirlerden Meraga'yı ele geçirmiş; Hemedan, Erdebil, Baylakan, Tebriz gibi önemli merkezleri yağmalamışlardır. 1222 yılı başlarında iki general Güney Kafkasya'ya çıkarak birçok şehri ele geçirmiş ve Gürcü şövalyelerinden oluşan Gürcü kuvvetlerini mağlup ederek Şirvan Boğazı üzerinden Kuzey Kafkasya'ya yönelmişlerdir. Burada Kuzey Kafkasya'nın yerli toplulukları Alanlar, Lezgiler, Çerkesler ve Kıpçaklar ile karşılaşarak bu toplulukları yenmiştir. Bunun üzerine Kuzey'e çekilen Kıpçaklar'ın Ruslar ile birlikte oluşturdukları birleşik ordusu, Moğolları 1223 yılında Kalka Nehri civarında ağır yenilgiye uğratmıştır⁴⁷.

Türkistan'ı kasıp kavuran seferlerinden sonra Cengiz Han, uzun ve yavaş geri dönüş yolcuğundan sonra 1225 yılının ilkbaharında Moğolistan'a varmıştır. Moğolistan'a dönen Cengiz Han Batı'ya icra edilen seferde, gerektiğinde asker desteği vereceğine dair söz vermesine rağmen, gerekli desteği göndermeyen Tangutlar üzerine 1226 yılında sefere çıkmıştır. Cengiz Han'ın önderliğinde Moğollar hızla ilerleyerek, Tangutların şehirlerini birbiri ardına ele geçirmiştir. Ancak sefer sırasında Cengiz Han atından düşerek ağır yaralanarak, komutayı oğlu Tuluy'a devrederek seferin nihayete erdirilmesini istemiştir. Nitekim Cengiz Han, 18 Ağustos 1227 yılında öldü ve komutanları onun emrine sadık kalarak Tangut Hanedanı'nı ve devletini ortadan kaldırmıştır⁴⁸.

2. MOĞOL İMPARATORLUĞU VE HANLIKLAR

2.1. Cengiz Han'ın Ölümünün Ardından Moğol İmparatorluğu'ndaki Gelişmeler ve İmparatorluğun Bölünmesi

Dağınık Moğol kabilelerini bir araya getirerek yekpare bir güç oluşturan Cengiz Han, Mançurya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan Moğol İmparatorluğu'nu vücuda getirmiştir. Türklerde olduğu gibi Moğollar'da da ülke hanedanın ortak malı

⁴⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, s. 331-349; Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 24-25; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 160-163; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 258-260; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185; Grousset, *Bozkır*, s. 235, 239-241; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 207-212; Vernadsky, *Moğollar*, s. 58; May, *Moğol*, s. 169.

⁴⁸ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 258,260-264; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 185-186; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185-190; Grousset, *Bozkır*, s. 241-242; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 227-232; Vernadsky, *Moğollar*, s. 61; May, *Moğol*, s. 111-114.

sayılıyordu. Bundan ötürü Cengiz Han, henüz hayattayken bu muazzam sınırlara ulaşan imparatorluğu ilk eşi Börte Hatun'dan olan dört oğlu arasında taksim etmişti. Fakat bu paylaşım imparatorluğun parçalanması olarak algılanmamalıdır. Oğuz Kağan'ın yaptığı gibi Cengiz Han, oğullarını huzuruna çağırarak ve oklarının içinden bir ok çıkararak onu tek hamlede kırmıştır. Daha sonra iki tane çıkarıp ikisini birlikte kırmıştır ve ardından ok sayısını arttırarak kırmaya çalışmış, fakat kıramamıştır. Cengiz Han, oğullarına dönerek bir okun kolay, iki okun biraz zor fakat çok okun kırilamadığı örneğinden giderek, kardeşler arasında yardımlaşma ve dayanışma sağlarsa kimsenin onları yenemeyeceğinden bahsetmiştir. Aynı zamanda aralarından birini lider seçmelerini ve onu izlemelerini öğütlemiştir⁴⁹.

Göçebe ve yarı göçebe kavimlerde, yerleşik toplulukların aksine mülkiyetin mirası babanın ölümüne bağlı olmamıştır. Geleneksel olarak evlenen en büyük oğul, mirastan payını alarak yeni otlaklarda kendi yurdunu veya evini kurardı, en küçük oğula ise anayurttaki otlaklar miras kalırdı⁵⁰. Bu doğrultuda en büyük oğul Cuci'ye imparatorluğun en batısındaki topraklar verildi bunlar, Saksın, Bulgar illeri ve “Moğol atlarının ayaklarının değdiği noktalardan” Kayalığ ve Harezm bölgesine uzanan yerlerdir. İkinci oğul Çağatay'a eski Kara-Hitay topraklarını, yani doğuda Uygur şehirlerden batıda Buhara ve Semerkand'a kadar uzanan bozkırlar verildi. Üçüncü oğul Ögeday'a Balkaş Gölü ve Altalkaş Gölü ve Altay arasındaki İrtiş ve İmil bölgeleri ve son olarak Tuluy'a ise otçığın olarak anayurt toprakları, yukarı Onon Nehri ile Kerülen arasındaki topraklar verilmiştir⁵¹. Fakat verilen bu topraklar, dört oğul ile onların emri altında bulunan ulusun geçimini sağlamak için içerisinde bir bozkır bölgesi, bir tımar veya yerleşik halkın ödediği vergilerin bulunduğu gelir kaynakları olarak görülebilir. Bu topraklar, onların aileleri veya uluslarının gelir kaynakları olduğundan zamanla dört oğulun adıyla (Cuci Ulusu, Çağatay Ulusu ve Ögeday Ulusu gibi) anılmakla beraber bu uluslarda hâkim olan hanlar, merkezdeki kağana bağlı kalmaya devam etmiştir. Cengiz Han'ın oğulları, Türkistan Han'ı, Çin İmparatoru

⁴⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 94; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 75.

⁵⁰ İsenbike Togan, “Otchigin's Place in the Transformation from Family to Dynasty”, *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*, ed. Istvan Zimonyi- Osman Karatay, Wiesbaden 2016, p. 408; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Râgıp Hulûsi Özdem, haz. Kâzım Yaşar Koprıman- İsmail Aka, TTK, Ankara 2019, s. 137.

⁵¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 95; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 256; Vernadsky, *Moğollar*, s. 64; May, *Moğol*, s. 147.

veya İran Sultanı olacak şekilde bir planlama olmamıştır. Fakat bunun benzeri düşünceler, onların haleflerinin düşünceleri olarak, 1260 yılından sonra merkezden kaçma eğilimlerinin artması ile birlikte gerçekleşmiştir⁵².

Moğolların Büyük Han'ı, son derece öngörülü bir lider olarak bu muazzam sınırlara ulaşan imparatorluğu kendisinden sonra yönetecek kişiyi, yani veliahdını da ölmeden belirlemiş ve ölümünden sonra gerçekleşecek olası taht kavgalarını ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda Cengiz Han, kendisi gibi büyük fatihlerin, Büyük İskender, Emir Timur, Napolyon vb. aksine onun fetihlerini ileriye taşıyacak oğullara sahip olduğu için şanslıydı. Normal koşullarda geleneksel olarak Cengiz Han'ın veliahdı, en büyük oğul Cuci olması düşünülürken, Cuci'nin öz oğlu olmaması şüphesi mevcuttu bu durum Cengiz Han için sorun teşkil ettiği görülmesi de Çağatay şu "... *O Merkitlerden esaretten gelmiştir, nasıl olur da hükümetin idaresini ona bırakabiliriz...*"⁵³ söylemiyle bu duruma ne derece karşı olduğunu ifade etmiştir. Bu durum göze alındığında Cengiz Han'ın Cuci veya Çağatay'dan biri veliaht seçmesi imparatorluğu olası bir iç savaşa sürükleyebilirdi. Diğer yandan üçüncü oğul olarak Ögeday'ın tahta çıkması ihtimali, çağdaşı yine onun gibi üçüncü oğul olan Aslan Yürekli Richard kadar düşüktür. Fakat onun yolunu açan Cuci ve Çağatay arasındaki husumet olmuştur. Bu husumet onun lehine olmuş ve Cengiz Han, Tangut seferine gitmeden evvel veliahdı olarak Ögeday'ı seçerek ölüm döşeğinde oğullarına tekrar nasihat etmiştir⁵⁴.

Tuluy, Moğol geleneklerine göre baba ocağının bekçisi en küçük oğul olduğundan Cengiz Han'ın ölümünden sonra kurultay toplanıp han seçilinceye kadar naip olarak ülkeyi idare etmiştir. Moğolistan genelindeki tüm askeri faaliyetler durdurularak 1229 yılının ilkbaharında Kerülen Nehri kıyılarında önde gelen seçkinler yeni kağan seçmek, daha doğrusu onaylamak için toplanmıştır. Cengiz Han'ın sözü

⁵² Grousset, *Bozkır*, s. 247-248; Golden, *Türk Halkları*, s. 340.

⁵³ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 174-178.

⁵⁴ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 178-181; Ayrıca Cengiz Han ölüm döşeğinde oğullarına şu sözleri söylemiştir: "Eğer rahat ve huzurlu bir hayat sürmek istiyorsanız, benim söylediklerime göre hareket edin. Benim düşüncem şudur: Şimdiye kadar size hep benim yerime Ögeday'ın geçmesini söyledim. Çünkü onu akıllılığı, uzak görüşlülüğü ve tecrübesinden dolayı bu tercihe layık gördüm. Halkın refah ve huzuru, askerin zevk ve idaresi onun dirayetli yönetimiyle mümkün olacaktır. Bunun için onu kendime veliaht tayin ediyor ve ülkenin yönetimini onun becerikli ellerine bırakıyorum...". Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 186; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 303-304; Frank McLynn, *Genghis Khan His Conquests, His Empire, His Legacy*, Da Capo Press, Boston 2015, p. 381-382.

kutsaldı ve tartışılmazdı, neticede kurultay da Cengiz Han'ın veliaht olarak seçtiği Ögeday'ın kağanlığı tasdik etmiştir⁵⁵.

Ögeday Kağan (1229-1241), iktidara geçtiğinde babasından devraldığı büyük mirasın sürdürülmesi ve mevcut sınırların genişletilmesi yönünde adımlar atmıştır. İlk olarak Cengiz Han'ın tüm yasalarının değiştirilmeksizin uygulanmaya devam edileceğini belirten bir yasa çıkarmış, genel af ilan etmiştir. Ardından babasıyla birlikte fethettikleri Çin, Kore ve İran'daki Moğol otoritesi, yeniden tesis edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda 1231 yılında Çormakan Noyan komutasında 30.000 kişilik bir kuvveti İran'a, bizzat kendi komutasında büyük bir orduyla Kuzey Çin'deki Kinler'e ve diğer bir orduyu da Kore'ye göndermiştir⁵⁶.

1235 yılında Kinler tamamen Moğol hakimiyetine girmiştir. Celâleddin'in ölümüyle birlikte İran'daki otorite de sağlandıktan sonra Moğollar, sınırlarını daha da genişletmek ve fetihler için hazırlıklar yapmak maksadıyla 1235 yılında Ögeday Kağan tarafından kurultaya çağırılmıştır. Kurultayda tekrar isyan eden Kore'ye ve Güney Çin'deki Sung İmparatorluğu'na, Orta Doğu'da Irak, Suriye ve Anadolu'daki Selçuklu Devleti'ne ve Batı'da Avrupa'ya karşı olmak üzere 3 cephede sefer kararı alınmıştır. Çin cephesinde Songlar üzerine üç ayrı orduyla ağır darbe indirilmiş, Kore'de ise yıllar süren çarpışmalar sonrası burada Moğol hakimiyeti tesis edilmiştir. Bu dönemdeki en dikkat çekici başarılar, Deşt-i Kıpçak ve Avrupa cephesinde elde edilmiştir, Cuci öldükten sonra bölgenin idaresini devralan oğlu Batu Han komutasında bir sefer hazırlığı yapıldı. Seferde Cengizogulları'nın bütün dallarından temsilcilerin katılarak oluşturulan ordunun mevcudu yaklaşık 150.000 civarındadır⁵⁷.

Moğollar'ın 1236 yılında başlattıkları sefer, 1240 yılına kadar sürmüştür. Bu seferde, Kıpçaklar, İtil Bulgarları ve Rus Knezlikleri hakimiyet altına alınmış, Moğol istilasından kaçan Kotan Han önderliğinde 40.000 Kıpçak, Macaristan'a sığınmıştır.

⁵⁵ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 190-191; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 186-189; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 256-258; Vernadsky, *Moğollar*, s. 65; May, *Moğol*, s. 118-119.

⁵⁶ Rashiduddin Fazlullah, *The Successors of Qenghis Khan*, trans. John Andrew Boyle, Columbia University Press, New York 1971, p. 32-39,51; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 190-194; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 191-194; Yuvalı, *İlhanlılar*, s. 27-28; Vernadsky, *Moğollar*, s. 65-67; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 260-262; May, *Moğol*, s. 154; Grousset, *Bozkır*, s. 251-255.

⁵⁷ Fazlullah, *The Successors*, p. 54-56; Vernadsky, *Moğollar*, s. 68-69; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 195-197; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 186-189; Grousset, *Bozkır*, s. 257; May, *Moğol*, s. 170; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 277-282.

1241 yılında tekrar başlayan Moğol seferleri, Polonya ve Macaristan'ın kısa sürede Moğol hakimiyetine girmesine neden olmuştur. Silezya Dükü II. Henry liderliğinde 20.000 Polonyalı ve Alman şövalyelerinden müteşekkil bir ordu da Liegnitz'de ağır yenilgiye uğramıştır. Moğol akıncılarından bir kuvvet Adriyatik sahillerine kadar ilerlemiş, diğer bir akıncı birliği ise Viyana'nın yakınlarındaki Klosterneuburg Kasabası'na kadar ulaşmıştır. Ancak bu sırada Moğol İmparatorluğu'nun en doğusunda meydana gelen bir olaydan ötürü tüm Avrupa rahat bir nefes almıştır. Ögeday Kağan, 11 Aralık 1241 yılında ölmüş, bu haber üzerine Batu, tüm kuvvetlerini 1242 yılının ilkbaharında Güney Rusya'ya geri çekmiştir. Moğollar hanlık seçimi için anayurtlarına geri dönmüştür⁵⁸.

Moğol İmparatorluğu'nda ilerleyen zamanlarda meydana gelen kargaşaların nedenlerinden biri de veraset sistemi hakkında bir yasanın/kanunun olmamasıdır. Her kağanın ölümünden sonra şayet halef belirtilmediyse, halefin kim olacağı konusu kurultayda yapılacak uzun araştırma ve görüşme sürecinin yaşanmasına neden olmaktadır. Kurultayın toplanması ve değişikliğin onaylanması için tüm Cengizli sülalesinin katılması gerekmektedir. Bazı şehzadeler bilinçli katılım sağlamamaktadır, Bu durum da kağanın ölümü ve halefin tahta oturması arasında birkaç yıl geçmesine neden olmuştur. Bu süreçte ise ölen kağanın hanımı, yeni kağan seçilene kadar taht naibi olarak imparatorluğu yönetmiştir⁵⁹.

Ögeday Kağan'ın ani ölümüyle beraber, yaklaşık 10 yıl Moğol İmparatorluğu'nda fetih yapılmamış, bir takım siyasi entrikalar yaşanmıştır. Ögeday Kağan'dan sonra taht naipliğine eşi Töregene Hatun (1241-1246) getirilmiş ve ardından Güyük Kağan (1246-1248) tahta geçmiştir. Bu dönemde yalnızca Carmukan Noyan'ın yerine getirilen Baycu Noyan, Anadolu Selçuklu Devleti'ni, Köseadağ Savaşı (1243)'nda yenilgiye uğratarak Moğollar'a tabî hale getirmiştir. Ardından Güyük'ün ölümüyle beraber eşi Oğul Kaymış (1248-1250) taht naibi olmuştur. Tuluy'un oğlu Möngke (1250-1259), 1250 yılındaki kurultayda Çengizli prenslerin⁶⁰ desteğini alarak

⁵⁸ Fazlullah, *The Successors*, p. 56-61,69-71; Golden, *Türk Halkları*, s. 343; Vernadsky, *Moğollar*, s. 70-79; Grousset, *Bozkır*, s. 257-261; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 198; May, *Moğol*, s. 174-181; Peter Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 135-136.

⁵⁹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 152-153.

⁶⁰ Möngke Kağan'ın en büyük destekçileri arasında Batu Han bulunmakla birlikte Möngke'nin tahta çıkmasında önemli rol oynamıştır. Hatta dönemin Fransa Kralı tarafından Möngke Kağan'a elçi olarak

tahta oturmuştur. Böylece taht artık Ögedayoğulları'ndan Tuluyoğulları Hanesi 'ne geçmiştir⁶¹.

Möngke Kağan, ilk olarak, tahtta hak iddia eden Ögedayoğulları ve destekçileri Çağatayoğulları'nın tasfiyesi ile ilgilenmiştir. Bazı hanedan üyelerini öldürmüş ve diğerlerini ise çeşitli yerlere sürgün etmiştir⁶². Bu tasfiye hareketi yalnızca Cengizliler ile sınırlı kalmamış, imparatorluk sınırları içerisinde yer alan bölgesel hanedan üyeleri, bürokratları da etkilenmiştir⁶³. Möngke Kağan'ın istikrarlı terör siyaseti, ülke içerisindeki olası isyan hareketlerini engellemekle birlikte rakip hizibi ortadan kaldırarak ülke içerisindeki otoritesini ve meşruiyetini kuvvetlendirmiştir. Ögeday Kağan'ın ölümüyle birlikte duraklayan fetihler, Möngke Kağan tarafından yeniden canlanmıştır. Onun döneminde iki büyük sefer hareketi başlatıldı, bunlardan biri Yakın Doğu diğeri ise Güney Çin tarafınadır⁶⁴.

Möngke kardeşi Kubilay, komutasındaki ordularını Yangzi Nehri'nin güneyinde yer alan Song İmparatorluğu'nun topraklarına göndermiştir. Möngke'nin diğer kardeşi Hülagu ise İsmailî Hareketi'ni yok etmek ve Moğol sınırlarını genişletmek amacıyla başka bir orduyla Orta Doğu'ya yönelmiştir⁶⁵. 1256 yılında Hülagu'nun birlikleri, İsmailîlerin merkez kalesi Alamut dahil birçok kalelerini ele geçirmiş ve suikastları ile Orta Doğu'da dehşet saçan bu hareketi ortadan kaldırmıştır. Hülagu'nun buradan sonra Abbasi Halifeliği'nin başkenti Bağdat'a doğru hareket etmiştir. Moğollar Halife'nin kendilerine tabî olmasını talep etmiş, fakat Abbasi Halifesi tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Moğollar 1258 yılında Bağdat'ı zapt ederek Halife'yi idam etmişlerdir. Irak, Suriye ve Anadolu'da bölgesel ve yerel

gönderilen Wilhelm von Rubruk Möngke Kağan ile görüşmesinde Möngke Kağan, "Güneşin ışıkları gibi, ışınlarımız (Batu Han ile Möngke Kağan) her tarafa yayılmaktadır. Batu'nun ve benim kudretimiz yayılmaktadır." diyerek aralarındaki bağı bu şekilde ifade etmiştir. Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yay., İstanbul 2020, s. 118; V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, V. I, trans. V. and T. Minorsky, Brill, Leiden 1956, p. 121.

⁶¹ Abraham Constantin Mouradzea D'ohsson, *Cengiz Han'dan Timur'a Moğol Tarihi*, çev. Mustafa Rahmi Balaban, Osm çev. Murat Uğraş, Dorlion Yay., Ankara 2023, s. 222-231; Fazlullah, *The Successors*, p. 176-186, 199-205; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 107-108; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 153; *Golden, Türk Halkları*, s. 343-344;

⁶² Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 472-487; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 153.

⁶³ Örneğin Uygur İdikut Salindi, Töregene Hatun'un fermanıyla iktidara gelmiş ve ardından Oğul Kaymış ile münasebetleri nedeniyle idam edilerek yerine kardeşi Ögünç, Möngke Kağan tarafından İdikut olarak atanmıştır. Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 97-101; Fazlullah, *The Successors*, p. 215.

⁶⁴ Fazlullah, *The Successors*, p. 222; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 497-498; Vernadsky, *Moğollar*, s. 90.

⁶⁵ Rubruk, *Moğolların Büyük*, s. 153; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 488; Berthold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2011, s. 59.

hanedanlar Hülagu'ye bağlılıklarını sunmuş, fakat Halep ve Şam civarında hüküm süren Eyyübîler aksini yapmıştır. Moğollar, Halep ve Şam'ı da ele geçirerek Suriye'yi istila etmiş, bu sırada Möngke Kağan'ın öldüğü haberini alan Hülagu kuvvetlerinin bir kısmını Ketboğa Noyan komutasına bırakarak geri çekilmiştir. Bunu fırsat bilen Memlüklü Sultanı Kutuz ve Baybars, Moğolların kuvvetlerini 1260 yılında Ayn Calût mevkiinde yenilgiye uğratarak, Suriye'yi tekrar ele geçirmiştir⁶⁶.

Hülagu doğuda ilerlerken aynı zamanda Kubilay ile birlikte Subutay'ın oğlu Uryangkatay 1253 yılında bugünkü Çin'in Yunnan Eyaleti'nde bulunan Dali Krallığı'nı ele geçirmiştir. Dali'nin toprakları Cengizli şehzadeler arasında bölündü ve burası Song İmparatorluğu'nun fethinde merkez üssü olarak kullanılmıştır. Uryangkatay komutasındaki birliklerle 1257 yılının sonlarında Tibet'i imparatorluk sınırlarına katmıştır. 1258 yılında ise Hindiçin bölgesindeki Annam Krallığı'nı Moğollar'a tabî hale getirmiştir⁶⁷. Bir an evvel Songların hakimiyet alınmasını isteyen Möngke Kağan, 1256 yılında bir kurultay toplayarak Çin üzerine düzenlenecek seferi, bizzat kendisi komuta etmek istemiştir. Bu doğrultuda Möngke Kağan komutasındaki esas Moğol ordusu 1258 yılının Ekim ayında Şen-si'yi ele geçirmiş, ancak Ho-çeu Şehri'nin kuşatması sırasında Möngke Kağan bazı raporlarda kuşatmada aldığı yaralardan, diğer raporlarda ise hastalıktan öldüğü yönündedir. Abisinin ölüm haberini alan Kubilay, Yangtze Nehri'nin Moğollar ve Songlar arasında sınır olması şartıyla bir ateşkes yaparak, başkentteki taht mücadelesine katılmak üzere hareket etmiştir⁶⁸.

Katı bir yönetim anlayışına sahip olan Möngke Kağan, Moğol İmparatorluğu'na yeniden dinamizm katmış, aynı zamanda sınırları her iki yönde de ileriye taşıyarak dahilde ve hariçte otoriteyi tesis etmiştir. Moğol İmparatorluğu'na yeniden parlak bir dönem yaşatan Möngke Kağan, herhangi bir veliaht seçmeden vefat etmesiyle birlikte imparatorluk içerisinde telafisi mümkün olmayan taht savaşlarına neden olmuştur. Möngke Kağan dışında, Tuluy'un taht için aday olabilecek Kubilay, Hülagu ve Arık Böke olmak üzere 3 oğlu vardır. Fakat bunlardan Hülagu, İran'da

⁶⁶ Timothy May, "Merkezî Asya: Moğollar 1206-1405", *Asya'nın Büyük İmparatorlukları*, haz. Jim Masselos, çev. Mustafa Uyar, Kronik Yay., İstanbul 2021, s. 40-41; Spuler, *İran Moğolları*, s. 59-68; Fazlullah, *The Successors*, p. 481-506; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 498-523, 592-602.

⁶⁷ Thomas Allsen, "The Rise of Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China", *The Cambridge History of China*, Vol. VI, ed. Denis Twitchett- John K. Fairbank, Cambridge University Press, New York 2008, p. 405-407; May, *Moğol*, s. 236, 239.

⁶⁸ Allsen, "The Rise of Mongolian Empire", p. 409-411; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 328-329.

imparatorluk başkentinden oldukça uzakta komutanlık yapmakla birlikte kağanlık konumuna hevesli görünmüyor, bu mücadelede Kubilay'ı desteklemektedir. Geriye iki aday kalmıştır, bunlardan biri Tuluy'un en küçük oğlu otçigin olarak ata topraklarında yaşayan Arık Böke ve Tuluy'un hayattaki en büyük oğlu olan Çin seferini idare eden Kubilay'dır⁶⁹. Kubilay ve Arık Böke arasındaki taht mücadelesi, muhafazakâr ve yerleşik kültür arasındaki savaş olarak da tasvir edilir. Nitekim Arık Böke, başkentte olmasının avantajını kullanmış, başta abisi Kubilay olmak üzere tüm Cengizli hanedan mensuplarının toplanmasını beklemeden kendi taraftarlarının katıldığı kurultayda kağanlığını ilan etmiştir. Çin'den dönmekte olan Kubilay'da karşı hareket olarak K'ai-p'ing civarında taraftarları tarafından kurulan kurultayla kağan ilan edilmiştir. Kubilay ertesi sene Moğolistan'a dönerek Arık Böke'yi Gobi civarında yenilgiye uğratmış ve onu Cungarya'ya çekilmeye zorlamıştır. Arık Böke bölgede çeşitli ittifaklar yoluyla mücadeleyi sürdürmeye çalışsa da Kubilay'ın diplomatik hamleleri sonucunda teslim olmak zorunda kalmıştır⁷⁰. Kubilay'ın kağanlığını kabul etmeyen Ögeday'ın torunu Kaydu, kağanlık iddiasıyla ortaya çıkmış fakat 1268 yılında bozguna uğramıştır⁷¹.

Akrabaları tarafından kendisine karşı gelişen muhalefeti ortadan kaldırdıktan sonra Kubilay Kağan, hem epeyden beri Çin'de bulunmasından ötürü yerleşik Çin kültürüne yakınlaşmasıyla birlikte başkentini bugünkü Pekin'e taşımıştır⁷². 1268 yılında Songlar üzerine tekrar sefere çıkmış, uzun süren savaşlar neticesinde 1279 yılında Song Hanedanı'nı yıkarak Çin'in fethini tamamlamıştır. Böylece Moğollar Çin'in tamamının sahip olmuş ve Çin tarihinin resmi olarak yirminci sülalesi olan Yüan Hanedanı'nı kurmuştur. Kubilay Kağan ise tarihte Çin'in tamamına hükmeden ilk yabancı hükümdar olmuştur. Sahip olduğu sınırları daha da genişletmek amacıyla Kubilay Kağan, 1277-1287 yılları arasında Birmanya üzerine dört sefer yapmış, Hint Okyanusu'ndaki bazı adalara kadar hakimiyet alanını genişletmiştir. Hindiçin ve Java'ya karşı yapılan askeri seferlerde ise ciddi başarılar elde edilememiştir. Nitekim Kubilay Kağan, 18 Şubat 1294 tarihinde ölmüştür⁷³. Kubilay Kağan, Büyük Moğol

⁶⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 354-355.

⁷⁰ Fazlullah, *The Successors*, p. 253-257; Morris Rossabi, *Khubilai Khan, His Life and Times*, University of California Press, Berkeley 2009, p. 50-62.

⁷¹ D'ohsson, *Cengiz Han*, s. 239.

⁷² Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 359.

⁷³ D'ohsson, *Cengiz Han*, s. 239-243; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 233-234.

İmparatorluğu'nun son güçlü ve muktedir hükümdarı olmuştur. Ondan sonra halefi Temür Olcaytu (1294-1307) tahtta geçmiş, dedesinin aksine barışçıl bir siyaset uygulamıştır. Timur Olcaytu Kağan herhangi bir varis bırakmadan vefatı sonrası, bir dizi kısa süreli saltanatlar ve istikrarsız idarenin sonucu olarak 1368 yılında Togan Timur Pekin'den çekilmiştir. Böylece Moğolların Çin'deki yaklaşık yüz yıllık hakimiyeti son bulurken, Moğolistan'a çekilerek burada kabile ve kabile federasyonları şeklinde hüküm sürmeye devam etmişlerdir⁷⁴.

Genel itibarıyla Moğol İmparatorluğu'nda tahtta hak sahipliği için Cengiz Han'ın soyundan gelmekten başka herhangi bir koşul bulunmaması, tahtta geçmek için potansiyel adaylar arasında savaşların gittikçe artmasına neden olmuştur. Möngke Kağan'ın Cuci Ulusu ile ittifak yaparak tahtı Ögedaylılardan alması neticesinde Çağatay ve Ögeday Ulusu'na karşı başlattığı mücadele, bu durumun en net örneğidir. Bu durum Cuci Ulusu'nun diğer uluslara nazaran daha özerk olmasını sağlamıştır. İlerleyen süreçte imparatorluk artık tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar genişlemiş ve Möngke Kağan, idaresini kolaylaştırmak amacıyla kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e, Hülagu'yu da İran'a kendisine bağlı han olarak göndermiştir. Böylece hem Çağatay Ulusu'nun batıya ilerleyişi hem de Cuci Ulusu'nun da güneye ilerleyişi kontrol altına alınmıştır⁷⁵.

Coğrafi ve idari zorunluluklara karşı çözüm olarak uygulanan bu sistem, zamanla hanedan içerisindeki anlaşmazlıklarla beraber merkezden kaçma eğilimlerine yol açmıştır. Özellikle Möngke Kağan'ın ölümü sonrası Arık Böke ve Kubilay arasında gelişen taht savaşından biri Moğolistan'da, diğeri Çin'de kendini han ilan etmiştir. İlhan Hülagu, Kubilay'ı desteklerken, Cuci Ulusu'ndan Berke ise Arık Böke'yi desteklemiştir. Bu mücadelenin kazanını yukarda bahsettiğimiz gibi Kubilay olsa da imparatorluğun toprak bütünlüğüne telafisi mümkün olmayan zararlar vermiş ve Kubilay'ın başkentini Çin'e taşımasıyla birlikte Çin ve Moğolistan dışındaki topraklarda otoritesinin sarsılmasına neden olmuştur. Kubilay'ın hükümdarlığı öteki Moğol ulusları tarafından tanınmamış, yalnızca İran'daki İlhanlılar kabul etmiştir.

⁷⁴ Timothy May, *The Mongol Conquest in World History*, Reaktion Books Ltd, London 2012, p. 63-65; Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler*, s. 234.

⁷⁵ Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler*, s. 232; Peter Jackson, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States, c. 1220- c. 1290", *The History of Mongolia*, ed. David Sneath- Christopher Kaplonski, Global Oriental Ltd., Folkestone 2010, p. 236-237.

Bütün bu gelişmeler, Cengiz Han tarafından babalarına gelir kaynakları olarak tımar edilen topraklarda hüküm süren hanedan üyelerinin, miras haklarına dayanarak gittikçe müstakil devletlere dönüşmeye başlamaları mümkün kılmıştır⁷⁶.

Böylece Moğol İmparatorluğu'nun zamanla kendi içerisinde dört farklı hanedanın bağımsızlıklarını kazanmalarına neden olmuştur. Bunlar; Altın Orda, Çağataylılar, Ögedaylılar ve Tuluyoğulları'nın kurduğu İlhanlılar ile Yüan Devleti'dir. İmparatorluktan ilk kopan Cuci Ulusu'nun kurduğu Altın Orda Hanlığı olmuştur. Henüz Batu Han, döneminde sözde merkeze bağılılıklarını sürdürerek müstakil hareket etmeye başlayan Altın Orda Hanlığı, Mengü Timur Han (1266-1280)'ın kendi adına gümüş sikke bastırmasıyla resmen bağımsızlığını ilan etmiştir. Temelleri Hülagu tarafından İlhanlılar'da Hülagu ve ardıllarının merkeze bağılılıklarını sürdürmüş, Kubilay Kağan'ın 1294 yılında ölmesi sonrasında 1295 yılında İlhanlı tahtına oturan Gazan Han (1295-1304) ile birlikte bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Çağataylılar ise imparatorluğun merkezine yakınlığından dolayı devamlı merkezdeki gelişmelerden etkilenmiş, ancak Kebek Han (1318-1326) döneminde bağımsız olabilmıştır⁷⁷.

2.2. Moğol Hanlıklarının Coğrafi ve Siyasi Dağılımı

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun sınırları 14. yüzyılın başlarına gelindiğinde Kore, Çin ve Mançurya'dan Rusya'ya uzanmakla birlikte İran, Irak ve Kafkasya güney sınırları teşkil ediyordu. Böylesine büyük bir kara imparatorluğunun merkezden yönetimi, coğrafi koşullar ve ülkeler arası uzaklıktan ötürü⁷⁸ zorlaşmıştır. Dolayısıyla imparatorluk tahtına oturmak isteyen adaylar arasında meydana gelen mücadeleler de eklenince, sınırlar dahilindeki uluslarda da zamanla merkezkaç hareketi yaşanmıştır.

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde ilk kez müstakil hareket etme özgürlüğü yaşayan Altın Orda Devleti olmuştur. Esasen dönem kaynaklarında Cuci Ulusu veya Kıpçak Hanlığı olarak geçmekle birlikte Altın Orda ismi ilk defa 16.

⁷⁶ Jackson, "From Ulus", p. 237; Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler*, s. 235; May, *The Mongol Conquest*, p. 59.

⁷⁷ İlyas Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, ed. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 46-47.

⁷⁸ Örneğin bir elçinin yada habercinin, Semerkant'tan Karakurum'a mektup taşıması altı ile on beş hafta sürebilirdi. Bu nedenle birçok vali veya yerel yönetici, merkezden bağımsız olarak çeşitli konularda gittikçe artan bir özerklik elde etmiştir. Abazov, *Atlas of Central Asia*, p. 54.

yüzyıl Rus kaynaklarında bahsedilmiştir⁷⁹. Altın Orda Devleti'nin merkezi, eski Kuman-Kıpçak Konfederasyonu'nun ülkesi olup, oldukça büyük bir bozkır olan Deşt-i Kıpçak bölgesidir. Devletin sınırları, doğuda İrtiş Nehri'nden güneybatı Sibiryaya ve Kazak bozkırlarına, batıda Rusya'nın güney ovalarında Dinyester Nehri'ne uzanmaktadır. Güneyde ise Kırım Yarımadası, Kafkasya'nın kuzeyi ile Aral Denizi'nden batıya uzanan Harezm'in kuzey kesimleri yer almaktadır. Devletin kuzey sınırı, Rus knezlikleri oluşturmakla birlikte kuzeydoğuda eski İdil Bulgar Hanlığı'nı içerisine almıştır⁸⁰.

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun içinde doğarak sonradan ayrılan, ikinci hanlık ise İlhanlılar Devleti idi. Kelime anlamı olarak "ilhan"⁸¹ büyük kağana bağlı han veya bölge hükümdarı anlamına gelmektedir. Möngke Han'ın kardeşi Hülagu'yu İlhan unvanı vererek, İran, Mısır, Suriye, Anadolu ve Azerbaycan'ı ele geçirilmesi veya Moğol otoritesinin tekrar tesis edilmesi amacıyla görevlendirmiştir⁸². Başta Hülagu'ya verilen İlhan unvanı, halefleri tarafından kullanılmış ve devlete de adını vermiştir. İlhanlı Devleti, doğuda Ceyhun (Amu-derya) Nehri'nden batıda Fırat Nehri'ne, kuzeyde Kafkaslar'dan güneyde Afganistan'a kadar olan bölgeyi kapsamakta ve toprakları günümüz Afganistan, Irak, İran, Türkiye, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan devletlerini içermektedir⁸³.

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun merkezinde ve diğer uluslar arasında bulunarak onları hem ayıran hem de birleştiren Çağatay Hanlığı bulunmaktadır. Cengiz Han'ın oğullarına taksim ettiği uluslarda kurulan hanlıklar arasında

⁷⁹ Orda veya ordu kelime çok eski zamanlardan beri yaygın olarak kullan Türk ve Moğol dillerinde kullanılmaktadır. Köken olarak han çadırı (otağ), "yurt" gibi anlamlara gelmektedir. Yine Altın Orda hanı Özbek Han'ı ziyaret eden İbn-i Battuta, hanın altın levhalarla kaplı ahşap direkler üzerinde kurulmuş altın otağda oturduğundan bahsetmiştir. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972, p.203; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta, *Seyahatname*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2021, s. 319; İstván Vásáry, "The Jochid realm: the western steppe and Eastern Europe", *The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid Age*, ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden, Cambridge University Press, Cambridge 2009, p. 67-68.

⁸⁰ Vásáry, "The Jochid realm", p. 73; Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 31-32.

⁸¹ Reuven Amitai-Preiss, "Evidence for the Early Use of the Title ilkhān among the Mongols", *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. I, no. 3, 1991, p. 353-354; Yuvalı, *İlhanlılar*, s. 110.

⁸² Bertold Spuler, "İlhanlılar", *İA*, C. V-II, s. 967; John Andrew Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khāns", *The Cambridge History of Iran*, ed. John Andrew Boyle, vol. V, Cambridge University Press, Cambridge 2006, p. 340.

⁸³ Michael Hope, "Il-Khanate", *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*, ed. Timothy May, vol. I, ABC-CLIO, California 2017, p. 75.

kurucusunun adıyla anılan tek hanlık olmuştur. Diğer hanlıklara nazaran oldukça muhafazakâr yapısı olmasıyla beraber merkezde yer aldığından ötürü devamlı sınırları değişkenlik göstermiş, diğer hanlıklara nazaran merkezden daha geç kopmuştur. Devletin sınırları doğuda Uygur şehirlerinden batıda Seyhun Nehri'ne, kuzeyde Talas Nehri ve Balkaş Gölü'nden güneyde İndus Nehri'ne kadar uzanmaktadır. Kabaca hanlığın toprakları, günümüzdeki Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan'ın güneyi ve Doğu Türkistan'ın güneyine tekabül etmektedir⁸⁴.

Cengiz Han, veliahdı olarak seçtiği Ögeday Kağan'a Balkaş Gölü ile Altay arasındaki İrtiş ve İmil bölgelerini miras bırakmıştır. Ancak oğlu Güyük Kağan'ın 1248 yılında ölümüyle birlikte kağanlık Ögedaylılardan Tuluyoğullarına geçmiştir. Bu dönemde Möngke Kağan, Ögedaylılar üzerine ordu göndererek Ögedaylılar'ın nüfuzunu kırmıştır. Möngke Kağan, kendisine muhalefet etmeyen bazı Ögedaylı hanedan üyelerine pay da dağıtmıştır. Bunlardan biri de Kaydu Han idi. Tasfiye hareketinden kurtulmayı başaran Kaydu Han, 1267 ve 1269 yıllarında Çağatay Hanlığı'nı yenerek kendi topraklarına katmıştır. Ögeday Ulusu'nu tekrar canlandırmış ve Türkistan'ın hâkimi konumuna getirmiştir⁸⁵. Kubilay Kağan ile uzun sürecek mücadeleye girmiş, Kubilay Kağan öldükten sonra da onun imparatorluğuna karşı mücadele etmiştir. Kaydu Han'ın mücadelesi 1301 yılında ölümüyle birlikte son bulmuş, oğlu Çapar Han babasının izinden giderek mücadeleyi sürdürse de, 1309 yılında yenilerek büyük kağanlığa sığınmıştır. Böylece yaklaşık kırk yıl süren Ögedaylıların hakimiyeti kesin olarak son bulmuştur⁸⁶.

⁸⁴ Michal Biran, "The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's Invasion to the Rise of Temür: the Ögödeid and Chaghadaid Realms", *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, ed. N. Cosmo, J. Frank and P. Golden, Cambridge University Press, Cambridge 2009, p. 46-47; Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 33-34; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 95.

⁸⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 95; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 256; Michal Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Curzon Press, Surrey 1997, p. 19-34; Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler*, s. 240.

⁸⁶ Biran, *Qaidu and the Rise*, p. 69-79; Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler*, s. 240.

2. BÖLÜM

MOĞOL HANLIKLARINDA FEODAL DÜZENİN TEMEL KAVRAMLARI

1. MOĞOLLARDA FEODAL SİSTEM VE SOYURGAL

1.1. Moğollarda Feodal Düzenin Temel Kavramları

Cengiz Han'ın tek bayrak altında topladığı Moğolların idaresini kolaylaştırmak ve teşkilatını oluşturmak amacıyla bir takım ıslahatlar gerçekleştirmiştir. 1206 Kurultay'ında Cengiz Han, eski Türkistan devletlerinde kullanılan bir sistemi, yani onluk sistemi geliştirerek imparatorluğu ve orduyu onluk, yüzlük, binlik ve on binlik olarak yeniden örgütlemiştir. Bin kişilik birimlere *mingan*, on bin kişilik birimlere de *tümen* adı verilmiştir. Bu sistem, sadece orduyla sınırlı kalmayarak hanelerin yönetiminde de benimsenmiş, bin hane bir mingan olarak teşkil edilerek vergiler buna göre toplanmıştır. Cengiz Han, bu kurultayda orman kavimleri haricinde 95 tane mingan teşkil edecek kadar savaşçı olduğu tespit etmiş ve gençliğinden itibaren ona daima sadık kalan 95 kişiyi⁸⁷ Noyan olarak her minganın başına atamıştır⁸⁸. Cengiz Han, devlet kademesinde eski kabile veya soy kimliğini ortadan kaldırarak atamalarda liyakatı esas almış ve yenilgiye uğrayan Tatar, Merkit, Nayman, Cacirat, Kereit gibi

⁸⁷ “Çinggis-hahan: “Şimdi binlikleri tanzim ederken, ulusun kuruluşunda birlikte çalışmış olanları Binbaşı yapıp teşekkürümü ifade etmek istiyorum!” diye buyurdu ve şu kimselere Binbaşı unvanını verdi: 1. Munglik Eçiğe, 2. Bo'orçu, 3. Muhali Guo-ong, 4. Horçi, 5. İrugai, 6. Cırçedai, 7. Hunan, 8. Hubilai, 9. Celme, 10. Tuge, 11. Degai, 12. Tolon, 13. Ongur, 14. Çulgetai, 15. Borohul, 16. Sigi Kutuhu, 17. Gucu, 18. Kokoçu, 19. Hohosun, 20. Hüsün, 21. Huyildar, 22. Şiluhai, 23. Cetai, 24. Tahai, 25. Caha'an-ho'a, 26. Alah, 27. Sorhan Şira, 28. Buluhan, 29. Haraçar, 30. Kokoços, 31. Suyiketu, 32. Naiya'a, 33. Cungşoi, 34. Guçugur, 35. Bala, 36. Oronartai, 37. Dayir, 38. Muge, 39. Bucir, 40. Mungu'ur, 41. Dolo'adai, 42. Bogen, 43. Hudus, 44. Maral, 45. Cebke, 46. Yuruhan, 47. Koko, 48. Cebe, 49. Udutai, 50. Bala Çerbi, 51. Kete, 52. Sube'eta'i (Subutay), 53. Mungko, 54. Halca, 55. Hurçahus, 56. Geogi, 57. Badai (Baday), 58. Kişilih (Kişilik), 59. Ketai (Ketai), 60. Ça'urhai (Çagurhay), 61. Unggiran, 62. Tohon Temür, 63. Megetu, 64. Hada'an, 65. Moroha, 66. Dori Buha, 67. İduhadai, 68. Şirahul, 69. Dao'un, 70. Tamaçıl, 71. Ha'uran, 72. Alçi, 73. Tosaha, 74. Tungkuidai, 75. Tobuha, 76. Acinai, 77. Tuyideger, 78. Seçao'ur, 79. Ceder, 80. Olar Güregen (damat), 81. Cigiyadai, 82. Buha Güregen, 83. Huril, 84. Aşih Güreyen, 85. Hadai Güreyen, 86. Çigu-Güregen, 87. Üç bin Unggirat İle Alçi Güregen, 88. İki bin İkires ile Butu Güregen, 89. Beş bin Ongut ile Ongguthu (Öngütlü) Alahu Şidigithuri Güregen. Orman halkları müstesna, bu suretle Çingis-hahan tarafından Manghol (Mogol) ulusu içerisinde nasp edilen binbaşılardan sayısı doksan beşi buldu.” Anonim, Moğolların Gizli Tarihi, s. 134.

⁸⁸ Anonim, Moğolların Gizli Tarihi, s. 134; May, Moğol İmparatorluğu, s. 78-79.

büyük kabilelerin üyelerini çeşitli kuvvetlere dağıtmıştır. Ayrıca minganlar arası geçişi de yasaklayarak bu sayede yenilen ve nüfuz kaybeden bu kabilelerin tekrardan çoğunluk oluşturması engellenmiştir. Artık önde gelen kabilelerin adları yerine aynı aristokrasi içerisinde yer alan Noyanların aileleri yükselmiştir⁸⁹.

Cengiz Han “Altan Uruk”, “Altan Soy” yahut “Altın Aile” adıyla kendi ailesini, Moğol toplumunun en üst kademesine yerleştirmiş, bir nevi imparatorluk ailesi meydana getirmiştir. Altın Uruk’a çağan yasun (ak-kemik) denilirken, imparatorluğun hakimiyeti altındaki eski aristokrat kabilelere ve liyakat yoluyla yükselen komutanlara da kara yasun (kara-kemik) veya Karaçu denilmiştir.⁹⁰ Devletin üst tabakasını altın urug ve mingan ile tümenlerin noyanları oluşturmuştur. Alt tabakayı ise Moğolların avamı ve bağlı olan askerler oluşturmaktadır.

Moğolların hakimiyetinde tüm topraklar altın uruga ait olmakla birlikte idarecisi büyük kağan idi. Kağan, bu mülkü sülalenin erkek evlatlarına(köbegün) miras ve tımar olarak verebilirdi. Bu bağlamda Cengiz Han’ın dört oğluna vermiş olduğu otlaklar (yurtlar) Cengizli Hanedanların ilk nüvesini oluşturmuştur. Cengiz Han, imparatorluğun topraklarını oğullarına tımar olarak verirken, onlara eşlik ederek rehberlik yapacak noyanları ve noyanların komutasındaki muhafız birliği mahiyetinde binlikler tahsis etmiştir⁹¹.

Moğol kağanları ve ulus hanları, noyanların şahsına tamamıyla sahipti, gerekli hallerde onun mülkünü elinden alabilir veya yeni mülkler verebilirdi. Şayet noyanın malı elinden alınırsa, malları onun en yakın akrabasına verilmektedir. Ayrıca noyanın kendi rızasıyla mülkünü terk etmek ve hanını değiştirmek gibi bir hakkı da yoktur⁹².

Genel olarak Cengiz Han ve sonrası kurulan Moğol hanlıklarında (Altın Orda-Çağatay-İlhanlı) üç çeşit toprak tasarruf sistemi kullanılmıştır: ikta, soyurgal ve tarhanlık.

Hükümdar veya onun adına yetki kullanan kişi tarafından, başta arazi gibi taşınmaz mallarla, maden ocağı ve benzeri doğal kaynakların mülkiyet, işletme,

⁸⁹ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Tarihi*, çev. Abdulkadir İnan, TTK, Ankara 1995, s. 165, 176

⁹⁰ May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 80,129; Bahaeddin Ögel, *Türk Tarihine Giriş*, C. VI, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 435; Christopher P. Atwood, “Mongol Class Stratification”, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Fact On File Inc., New York 2004, p. 505.

⁹¹ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai*, s. 154,157,160.

⁹² Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai*, s. 159-160.

faydalanma hak veya ayrıcalıklarının yahut bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun görülen kişilere tahsisine ikta adı verilmektedir⁹³. İkta Sistemi, benzer yönleriyle ilkçağlardan itibaren çeşitli devletler tarafından uygulanmakla birlikte İslam döneminde şekillenerek asıl tekamülünü Büyük Selçuklu devrinde gerçekleştirmiştir. Konargöçer Büyük Selçuklu Devleti, yerleşik İran bölgesine geldiğinde hükümdarın konumunu gölgeleyecek hanedan üyeleri ve Oğuz aristokratlarına karşı merkezi devleti güçlendirecek çözümler aramıştır⁹⁴. Bu doğrultuda Sultan Melikşah'ın veziri Nizamülmülk tarafından ikta sistemi ele alınmıştır. Nizamülmülk tarafından düzenlenen ikta sisteminde, iktanın idari ve iktisadi fonksiyonuna askeri işlevi eklemiş, böylece toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasını mümkün kılmıştır. Devlet merkez kuvvetleri dışındaki ordunun büyük bir kısmını teşkil eden ikta askerlerine maaş vermekten kurtulmuş, devamlı büyüyen düzenli bir orduyu meydana getirmiştir⁹⁵. Ayrıca tahsis edilen iktanın gelirleri önceden belirlenerek, esas mülkü hükümdara ait olmuş ve kesinlikle bir başkasına devredilmesi yasaklanmıştır. Böylece hükümdarın merkezi otoritesini arttıracak önlemler alınmış, fakat devletin hanedanın ortak malı olduğu anlayışı, ordu-kabile yapısını teşkil eden Türkmen emirlerin merkezi otoriteyi reddetmesi vb. sebeplerden ötürü istenilen sonuç alınamamıştır. Ayrıca tahsis edilen iktaların birkaç ili içerisine alacak kadar büyük olması sebebiyle ikta sahiplerin daha fazla asker elde ederek nüfuz sahibi olmalarına neden olmuştur. Bu sebeple Büyük Selçuklu'dan esinlenerek bu sistemi uygulayan Anadolu Selçuklu Devleti'nde iktalar oldukça küçültülerek vilayet merkezinde oturan ve maaşla geçimini sürdüren sü-başılara tahsis edilmiştir⁹⁶.

İkta sistemini daha iyi anlaşılması hususunda, iktanın tanımı ve gelişimini bahsedilmiştir. Bu bölümde Moğollarda iktanın kullanımı hakkında genel bilgi verilmekle birlikte konunun detaylı incelemesi hanlıkların ilgili bölümlerinde de irdelenecektir. Bu minvalde, Moğollar, ikta sisteminin aktif olarak uygulandığı İran ve Anadolu topraklarını işgal ettiklerinde, burada kullanılan ikta sistemi işlevini yitirmiştir. Moğolların işgali sırasında bölgede tarımla uğraşan çiftçilerin kimi

⁹³ Mustafa Demirci, "İktâ", DİA, C. XXII, s. 43.

⁹⁴ Osman Turan, "İktâ", İA, C. V-2, s. 952; Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK, Ankara 2018, s. 181-182.

⁹⁵ Erkan Göksü, "İktâ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1, 2009, s. 87-89; Ükten, *Buhara Hanlığı*, s.183.

⁹⁶ Göksü, "İktâ Sistemi", 89,92; Turan, "İktâ", s. 955; Ükten, *Buhara Hanlığı*, s. 184-186.

katledilmiş kimi de göç etmişti ve bölgedeki tarım arazileri otlaklara çevrilmiştir⁹⁷. İlerleyen süreçte eski bozkır geleneği ile askerlerinin iâşesini sağlamaya çalışmışlar, fakat seferlerin durması ve vergi gelirlerinin azalması sonucunda ekonomik sıkıntılar yaşanmıştır. Ekonomik sisteminin bozulması tedbir amaçlı Gazan Han, döneminde bölgenin köklü idari ve iktisadi yapısına geri dönülerek iktalar vermiştir⁹⁸.

Moğollarda toprağın tasarrufunda kullanılan bir diğer uygulama ise soyurgal sistemdir. Büyük arazilerin tasarrufunu temyiz eden uygulama olup, hükümdarın devlet arazilerini bağışlaması veya hibede bulunması, başka bir deyişle armağan etmesidir⁹⁹. Kelime anlamı lütuf, ihsan, bağış olmakla birlikte Doerfer soyurgalı, ihsan belgesi; hükümdarın birisine verdiği armağan ve idarî olarak da toprağa dayalı, vergiden muaf ikta olarak tanımlamıştır¹⁰⁰. Türkler ve Moğollar tarafından İran, Azerbaycan ve Türkistan'da kurulan devletlerde çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Moğolların İran'ı ele geçirmesinden sonra yaygınlaşmakla birlikte Altın Orda Devleti'nde hanların emirlere soyurgallar verdikleri kaynaklarda belirtilmektedir¹⁰¹.

İslam öncesi ve İslami dönemde Tarhanlık (Tarkan/Tarhun/Darhan), çeşitli Türk ve Moğol hanedanlıklarında birtakım imtiyazlar ve bazı mükellefiyetlerden muafiyeti ifade eder. Devlete önemli hizmetlerde bulunmuş veya hükümdarın saygısını kazanan kişilere, kumandanlara, memurlara ve hatta tüccarlara verilen bir unvandır¹⁰². Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, tarkan kelimesinin İslam öncesi dönemde “bey” anlamında kullandığı ifade etmiştir¹⁰³. Moğollarda ise Han'a sadakati ile hizmet

⁹⁷ Özkan Dayı, *İran Moğollarında İdari Bürokrasi (1231-1295)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2017, s. 317; Robert Marshall, *Storm from the East: From Genghis Khan to Khubilai Khan*, BBC Books, London 1993, p. 67-68; Turan, “İktâ”, s. 957; Demirci, “İktâ”, s. 45.

⁹⁸ Robert Marshall, *Storm from the East: From Genghis Khan to Khubilai Khan*, BBC Books, London 1993, p. 228-229.

⁹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1998, s. 236; Kazım Paydaş, “Moğol ve Türk-İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, *Bilig*, S. 39, 2006, s. 195.

¹⁰⁰ Mustafa Argunşah- Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul 2015, s. 817-818; Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, V. I, Wiesbaden 1963, s. 351; Mehmet Ölmez, “Dil Verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni”, *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, ed. Matthias Kappler, Mark Kirchner and Peter Zieme, Mehmet Ölmez Yay., İstanbul 2010, s. 167.

¹⁰¹ Halil İnalçık, “Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluğ-Ocaqlıks, Mâlikâne-Muķâşa‘as and Awqâf”, eds. Judith Pfeiffer and others, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods*, Harrassowitz, Wiesbaden 2006, p. 119; Ükten, *Buhara Hanlığı*, s. 187.

¹⁰² Ali Ahmetbeyoğlu, “Tarhan”, *DİA*, C. XL, s. 40; Peter B. Golden, “Tarkhan”, *The Encyclopedia of Islam*, V. X, Brill, Leiden 1997, p. 303.

¹⁰³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, TTK, Ankara 1985, s. 436.

eden veya savaşta yararlılık gösteren avam tabakadan insanlara verilen unvandır. Tarhan unvanı alan kimselere ödöl olarak soyurgallar ihsan ediliyor ve saray halkı yani asil tabakaya katılmıştır. Tarhanlık, soyurgaldeki gibi nesilden nesile aktarılmakla birlikte çeşitli vergi muafiyeti sağlayan, herhangi bir suçtan dokuz defa ceza almama ve hükümdarın çadırına haber vermeksizin girebilme gibi imtiyazlar sağlıyordu. Esasen Tarhan unvanı, devlet kademesinde bir koltuğu veya makamı doldurmuyordu, aksine çeşitli imtiyazlar sağlayan onursal bir unvandır.¹⁰⁴ Cengiz Han, 1206 Kurultayı'ndaki atamalarda geçmişte onu Tayciutlardan kaçmasına yardım eden Sorhan-şira'ya Tarhanlık vermiş ve *"Merkitlerin Selenge boyundaki arazisini istediğiniz gibi kullanınız ve nesliniz devam müddetince okluk taşımak ve benimle sofrada arkadaşlığı yapmak hakkına malik olunuz"* diyerek Merkitlerin Selenge boyundaki arazisini soyurgal olarak ihsan etmiştir¹⁰⁵. Yine Cengiz Han'ı Tuğrul Han'ın saldırısına karşı uyararak Oronar kabilesinden Badai ile Kişilih de Tarhanlık unvanına nail olmuştur¹⁰⁶. Yine Möngke Kağan döneminde, kendisine karşı yapılacak bir darbe ve suikast girişimini, ihbar eden doğancı Kasaga'ya tarhan unvanı verilmiştir¹⁰⁷. Tarhan unvanı, Cengiz Han sonrası kurulan başta Altın Orda ve İlhanlılar olmak üzere Moğol hanlıklarında da karşımıza çıkmakla beraber adı geçen hanlıklardaki örneklerine ilgili başlıklarda bahsedilecektir.

1.2. Soyurgal Sistem ve Yerelleşme

İslam devletlerinde iktidara karşı mutlak ve kalıtsal ayrıcalıklar sağlayan temlik adında özel bir arazi tahsisi bulunmaktaydı. Ayrıcalıklı tahsisler, başlangıçta mülk şeklinde başlayarak, çoğu zamanla vakıflara dönüştürüldü. Bu durum yayıldıkça devletin, kendi gelir kaynaklarında büyük kısmında kontrolünü kaybetmesine ve

¹⁰⁴ Barthold, *Orta Asya*, s. 194; Gregory Abül Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, C. II, TTK, Ankara 1987, s. 477; Christopher P. Atwood, "darqan (darkhan, tarqan)", *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Fact On File Inc., New York 2004, p. 133; Togan, *Umumi Türk*, s. 97.

¹⁰⁵ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 147-148.

¹⁰⁶ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 92-93, 148. Cengiz Han, Tuğrul Han'ı yenip Kereitleri itaat altına aldıktan sonra onun hayatını kurtaran Badai ve Kişilih'e çeşitli ihsanlarda bulunmuştur. *"Onghan'ın altın çadırını, bütün içki ve sofrada takımı, hizmetçileri de dahil olduğu halde hizmetlerine karşılık olarak Badai ile Kişilih'a veriyorum. Onghocit'lerle Kereyid'ler de onların muhafızı olsunlar. Bundan başka onlara okluk taşımak ve kadehten içmek hakkını verdiğim gibi, torunları da nesilden nesle darhan hakkını haiz olsunlar."* Bkz. Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 109-110.

¹⁰⁷ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 405-406, 408; Atwood, "darqan", p. 133.

merkezi yönetimin gücünün kırılmasına neden olmakla bazı devletlerin parçalanmasına da yol açmıştı. Abbasiler, Selçuklular, İlhanlılar ve Osmanlı devletinde temlik-soyurgal ve malikane-mukataa sistemleri ile bu süreç yaşanmıştı¹⁰⁸.

Bahsedilen sistemler içerisinde ağırlıklı olarak Türk-Moğol hanedanları tarafından Türkistan, Azerbaycan, İran ve Avrasya steplerinde kurulan devletlerde görülen soyurgal tabiri, hükümdarların devlet hizmetinde bulunan başarılı kumandanlara ve yöneticilere başarıları karşılığı ve armağan olarak emlak veya arazi temlik etmesidir. Bu gibi araziye, Türkçe’de “kopi” (Moğolca: khobi) denilirken, Selçuklularda ise ikta olarak adlandırılmış ve Moğollarda ise soyurgal sisteme karşılık gelmiştir¹⁰⁹. Soyurgal sistemin daha küçük ölçekli hali olan tiyûl ise özellikle Safevilerde yaygın bir şekilde görülmekte olup, devletin belirli bir vilayeti, köyü ve arazisinin vergi gelirini toplama hakkının, hükümdar tarafından herhangi bir kimseye tevcih edilmesidir. Tiyûl sahipleri genellikle emîrlar, boy beyleri ve ordu kumandanları olmakla birlikte onlardan gerektiğinde askerî kuvvet sağlaması beklenmekteydi¹¹⁰.

Soyurgal sistem, ikta sistemiyle çeşitli yönlerden benzerlik gösterse esasen bazı temel ayrımları mevcuttur. En mühim ayrım toprağın sahipliği konusunda idi, ikta sisteminde toprağın sahipliği tamamen hükümdara aitti, fakat soyurgal sistemde ihsan edilen topraklar irsen intikal ederek mülkiyeti toprağın sahibi ve ailesinin olmaktadır. Bu durum zaman içerisinde ihsanda bulunulan kişinin malına dönüşmekle birlikte onun bağımsız bir şekilde hareket etmesine olanak sağlamaktadır¹¹¹. Soyurgal sahibi tüm vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutularak, arazilerin gelirleri tamamen o kişilere ait oldu ve hatta vergi memurların toprakların yakınına bile gelmesi yasaktır. İlâveten soyurgallar yalnızca hizmet karşılığı değil, hükümdarın bağış ve ihsanı şeklinde de

¹⁰⁸ İnalçık, “Autonomous Enclaves”, p. 112.

¹⁰⁹ Paydaş, “Suyurgal”, s. 195; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981, s. 287; K. S. Lambton, “Soyurghal”, *The Encyclopedia of Islam*, V. IX, Brill, Leiden 1997, p. 731-732.

¹¹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, “Tiyûl”, *DİA*, C. XLI, s. 207-208; Kloumars Ghereghlou, “Cashing in on Land and Privilege for The Welfare of The Shah: Monetisation of "Tiyûl" in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. LXVIII, No. 1, p. 88-90.

¹¹¹ Togan, *Umumi Türk*, s. 288; Ükten, *Buhara Hanlığı*, s. 188.

verilmektedir. Örneğin din adamları ve ibadet mekanları için de soyurgallar verilmiştir¹¹².

Genel olarak soyurgalın özelliklerini sıralayacak olursak; 1) Aslen bir kişi veya zümreye çeşitli ayrılacaklar tanımış ve bu ayrılacaklara üçüncü kişilerin de uymaları zorunlu kılmıştır, 2) Soyurgallar askeri başarıları olan kumandan/idareciye veya dini bir öndere, onların desteğini kazanmak maksadıyla verilerek bir çeşit muafiyetler ve dokunulmazlıklar tanırdı, 3) Devlet sınırları içerisindeki bir arazi, bir bölgenin geliri, insanları soyurgal olarak ihsan edilebilirdi, 4) Hükümdar tarafından ihsan edilen soyurgallar, irsen intikal edecek şekilde mutlak ve süreklidir¹¹³.

Ekseriyetle hanedan üyelerine, sivil ve askeri idareci sınıflara verilen soyurgallara devletin vergi memurlarının girmesi yasak olmasından dolayı, zaten bütün vergilerden de muaf olarak soyurgal sahibi, bölgenin gelirini kendi adına tahsil ediyordu. Hatta soyurgal sahipleri, kendi paylarına düşen topraklar ve tebaa üzerinde angarya ve ilave vergi talebinde bulunabilme hakları da vardı. Örneğin toprak sahipleri, köylüleri veya kasaba halkını sulama kanallarının temizlenmesi ve onarımı gibi kamu hizmetlerinin yanı sıra sarayların inşası, bahçelerin düzenlenmesi gibi kişisel hizmetlerinde herhangi bir ücret vermeksizin kullanmışlardır¹¹⁴. Böylece soyurgalla ihsan edilen araziler, geniş bölgeler söz konusu olduğundan ötürü, soyurgal sistem salt bir ekonomik sistem olmaktan çıkıp, soyurgal sahibi ve köylü arasında siyasi, ekonomik, hukuksal ve idarî bağlar zamanla örtüşüyordu. Hal böyle olunca esasen merkezîyetçi ve evrensel düzen amacıyla ortaya çıkan Cengiz Yasası, bu kez de parçalanma ve âdem-i merkezîyet için kullanılmıştır. Hatta genelde Türk-Moğol geleneğinde örfü ve âdeti olan bölgeler, halihazırdaki eski örfleriyle idare edilirdi, ki bu sebeple soyurgallar da eski töre ve örften kaldığından dolayı kolaylıkla değiştirilmesi mümkün değildi¹¹⁵.

¹¹² Paydaş, “Suyurgal”, s. 196; İnalcık, “Autonomous Enclaves”, p. 121-123.

¹¹³ İnalcık, “Autonomous Enclaves”, p. 123.

¹¹⁴ Timurlularda Mirza Ebu Said’in veziri Kutbeddin Tavus Simnânî, iki yıl boyunca yaklaşık iki yüz köylüyü, Herat’ın kuzeyinde su kanalı inşa ettirmek için çalıştırmıştır. Subtelny, “Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XX, No. 4, 1988, p. 487.

¹¹⁵ İsenbike Togan, “Uluğ Bey Zamanında Yasa ve Şariat Tartışmaları”, *Tarih ve Kurgu*, ed. Pınar Güven, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2022, s. 416-417.

Soyurgallar, sahiplerine vergi muafiyeti getirilmesinin yanında zamanla alacağı vergi miktarının da artmasına sebep olacak avantajlar da kazandırabilirdi. Örneğin bölgesel verimliliğin artmasıyla haraç vergilerinin yükselmesi veya bölgesinde yaşayan gayrimüslim tebaanın artmasıyla cizye gelirlerinin artması gibi sebeplerden ötürü artan gelirler de soyurgal sahibine gidiyordu. Soyurgallar kalıtımsal olarak verilmesinden ötürü soyurgal sahibinin ölmesinden mirasçılara geçerdi. Soyurgalların mirasçılara aktarılması genellikle hükümdar tarafından onaylanmakla beraber hükümdarın açıkça onayına ihtiyaç duyulmuyordu, çünkü soyurgallar verilirken belgelerde varise ve varislere devredebileceği belirtiliyordu. Ancak varisler soyurgal belgelerine sahip olmaları gerekiyordu, zira soyurgal topraklarını müdahale eden yada yetkisini kısıtlayan birine karşı bu belgeler onun güvencesiydi. Soyurgal belgeleri incelendiğinde, hükümdarın bölgedeki tüm devlet ricaline ve görevlilerine belgeye uymasını emrederek, soyurgal sahibinin uğrayacağı olası müdahaleyi ortadan kaldırılmış oluyordu¹¹⁶.

İlber Ortaylı, soyurgal sistemlerini, bürokratik mekanizmaları güçsüz olan geleneksel devlet, taşrada kendilerine ait bölgelerde malî, idarî ve adlî faaliyetleri yürüten eski zümreyi ortadan kaldırarak otorite boşluğu yaratmaktan ziyade, bu eski zümreyle ittifak tercih etmektedir. Zira genellikle askeri beye, toprak sahibi veya dinî lidere soyurgallar ihsan ederek, onların kendi bölgelerinde orduya katkısı, bayındırlık işlerini yürütmesi ve malî sorunlarda devlete yardımcı olması amaçlanmaktadır¹¹⁷.

Tarihi süreç boyunca Türkistan'da merkeziyet ve âdem-i merkeziyet birbirini ardına silsile yoluyla takip etmiştir. Türk-Moğol geleneği mucibince, ülke hanedanının ortak malı olarak telakkisi hakim bir anlayış olduğundan ötürü tahta geçen hükümdar sahip olduğu topraklardan erkek evlatlarına ve önde gelen beylerine ihsan etmiştir. Cengizliler özelinde, Cengiz Han'ın Moğol coğrafyasında toplumun en tepesine ailesini ve maiyetini yerleştirerek kabile asabiyetini kırmış ve merkezi bir idare kurmayı başaramıştır. Gerçekleştirilen sefer neticesinde, hanedan üyeleri ve

¹¹⁶ Bert Fragner, "Social And Internal Economic Affairs", *The Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson, V. VI, *Cambridge University Press*, Cambridge 2006, p. 504-507; Elena Pavlova, "Private Land Ownership in Northeastern Rus' And Mongol Land Laws", *Russian History*, Vol. 26, No. 2, p. 130-135.

¹¹⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları (15. yüzyılda İran Toprak Rejiminde Görülen Muafiyet ve İmtiyaz Sistemi Üzerine)", *Toplum ve Bilim Dergisi*, S. 4, 1978, s. 73.

maiyetine soyurgallar yoluyla verilen topraklarda vergi muafiyeti ve kalıtımsal imtiyazlar zamanla âdem-i merkeziyetçi eğilimleri ortaya çıkarmıştı.

Cengiz Han'ın yükselttiği ve îrsen imtiyazlar verdiği maiyeti ve onların varisleri, sivil ve askeri bürokrasi de elde ettikleri başarılarla yükselmişlerdi. Özellikle seferlerin durduğu ve Cengiz Han'ın oğulları tarafından kurulan Altın Orda, İlhanlı ve Çağatay hanlıklarının güçten düştüğü dönemde, kendilerini “devletin sütunları” ve “yasa ve yosunun muhafızları” olarak gören noyanlar-beyler-emirler, zamanla devlet içerisine yeni bir güç odağı haline gelmişlerdi. Başta askeri olmak üzere idarî, iktisadi, adli ve içtimaî alanların tamamını kontrol ettiklerinden ve kurultayların aktif üyeleri olarak en yüksek makamlara sahip oldular. Hükümdarların kızları ile evlenerek aldıkları küregen (damat) unvanları ile beraber meşruiyetlerini arttırmışlardı, en yüksek makamlara erişen her aristokratların yaptıkları gibi onlar da konumlarına hem dışarıya kapatmışlar hem de sahip oldukları îrsi imtiyazları titizlikle korumuşlardı¹¹⁸.

Devlet içerisinde kabilelerin ve onların noyanlarının nüfuzu arttıkça, hükümdarın otoritesi de kısıtlanmıştı. Artık onlar yalnızca Cengiz Han'ın muhafız veya kabile beyleri değildi, kendilerini bizzat sahibi olarak gören hanların belirlendiği kurultaylarda söz sahibi olan ve han/kral yapıcı idiler. Tahtta yeni çıkan hükümdarlar, yetkilerini kullanmakta dikkat etmek zorundaydı. Çünkü memnuniyetsiz bir noyan, merkezî otoriteyi tehdit edebilecek bir isyan başlatabilir, onu terkedilebilir veya rakip bir Cengizli hükümdarı tahtta çıkarabilirdi. Başta Cengiz Han'ın merkezileşmesini sağlayan yasa, artık sahip oldukları soyurgallar ve siyasi nüfuzla birlikte noyanların, güç ve otorite kazandığı bir duruma evrilerek onların âdem-i merkeziyetçi eğilimlerini temellendirdiği bir dayanak olmuştur. Böylece Cengiz sonrası kurulan hanlıklarda zamanla merkezi otoritenin zayıflamış ve siyasi meşruiyet dayanakları değişken bir hal almıştır. Hükümdarın tahtında güvenle oturması, önde gelen noyanlardan veya emirlerden gelen siyasi ve askeri desteğe bağlı olmuştur¹¹⁹.

Cengizli hanlıklarda fetihlerin durması neticesinde hükümdarlar, sınırları içerisinde vergi gelirleri devlete giden arazilerden soyurgallar vermeye başladı ve bu durum hazineye giden gelirleri azaltmakla birlikte soyurgallar sahipleri kendi

¹¹⁸ May, *Moğol*, s. 477-482.

¹¹⁹ May, *Moğol*, s. 406; Togan, “Yasa ve Şeriat Tartışmaları”, s. 419-420.

bölgelerinde siyasi ve iktisadi bakımdan müstakil oluyordu. Böylece merkeze bağlı toprak sistemi yerine, soyurgallar yoluyla büyük toprak sahipleri ortaya çıkmasına ve desteklenmesine neden olmuştur. Yani ilkin Türk-Moğol aristokrasinin ülkeyi aralarında paylaşması bağlamında gelişen toprak ihsanları, zamanla âdem-i merkeziyetçi yönetimlerin ağırlık kazanmasına neden olmuştur¹²⁰. Soyurgal sahipleri noyanlar, kendi nüfuzlarını arttırabilmek maksadıyla, hanların yani merkezin nüfuzunu kırmışlardır¹²¹.

Cengiz sonrası kurulan hanlıklarda merkezi güç kaybetmesine paralel olarak yükselen yerel idare ve askeri alanları ellerinde bulunduran noyanlar-beyler-emirler, merkezin hareket kabiliyetini kısıtlamış ve bölgesel yöneticiler gücünü arttırmıştır. Böylece siyasi ve ekonomik bir bunalıma giren hanlıklar, zayıflayarak güçten düşmüştür. Deşt-i Kıpçak bölgesinde kurulan Altın Orda Hanlığı, eski sakinleri Kıpçakların paylaşım bozkır geleneği sahip olmasından ve ikili teşkilat sisteminde örgütlenmelerinden dolayı hakimiyette ortaklık anlayışını benimsemiştir. Bu süreç zamanla güçlenen emirlerin hükümdarların merkezi otoritelerini kısıtlamasına olanak sağlamıştır. Altın Orda’da Emir Nogay, Emir Mamay ve Emir Edige’nin faaliyetleri ve onların adeta bir hükümdar gibi iç ve dış siyasette oynadıkları roller örnek olarak gösterebiliriz. İlhanlı Devleti’nde Emir Buka, Emir Nevruz ve Emir Çoban gibi aileleri devletin kuruluşunda bizzat rol almış, kurultaylarda hükümdar belirleyen ve istemedikleri hükümdarı tahttan indirebilen ulus emirlerini örnek verebiliriz. Çağatay Hanlığı’nın çözülmesiyle beraber güçlenen Emir Kazagan, Emir Hüseyin, Emir Kamerüddin ve Emir Timur gibi Türkistan siyasetine yön veren, tahta geçirdikleri kukla hanların adına hüküm süren ve seferler yapan bölgesel güçler yine bize örnek teşkil etmektedir. Ancak tüm bu hakimiyette ortaklık anlayışı benimseyen figürler arasında Emir Timur ayrı yer kazanmıştır¹²².

Cengiz soyundan olmayan Emir Timur, kendisinden yüz elli yıl önce Cengiz Han’ın gerçekleştirdiği gibi Türkistan’da merkeziyetçi idareyi tesis etmiş, âdem-i merkeziyetçi eğilimleri ortadan kaldırmıştı. Cengiz Han gibi oluşturduğu yeni askeri-

¹²⁰ Togan, “Yasa ve Şeriat Tartışmaları”, s. 421.

¹²¹ Togan, “Yasa ve Şeriat Tartışmaları”, s. 421.

¹²² S. Serkan Ükten, “Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı’nın Çöküş Süreci”, *Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, ed. Alparslan Demir, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 65-67.

idarî sınıfını ve ailesini toplumun en üstüne yerleştirmiştir. Türkistan'da yer alan yerleşik, konar-göçer ve meşayih kesimlere yer vererek hakimiyetinde onlardan etkili bir şekilde ve merkezîyetçi bir tutumla faydalanmıştır. Fakat Emir Timur'un kurduğu düzen kendi şahsında toplandığından ötürü, onun halefleri zamanında tekrar âdem-i merkezîyetçi eğilimler ortaya çıkmıştır¹²³.

On beşinci yüzyılda soyurgal sistem, Timurlular ve Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu gibi Türkmen hanedanlarının hüküm sürdüğü dönemde en büyük genişlemesini yaşadı, Türkistan ve İran'da yaygın bir şekilde kullanılan toprak tasarruf sistemi haline gelmiştir. Aynı yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'da soyurgal sistemin genişlemesiyle paralel olarak âdem-i merkezîyetçi eğilim ve siyasi otoritenin çözülmeye başlamıştır. Timur'un halefleri oğullarına, önde gelen kabile liderlerine soyurgallar dağıtırken, toplum üzerindeki meşruiyetlerini arttırmak amacıyla alimler ve meşayihlere soyurgallar ihsan etmeye başlamışlardır¹²⁴.

2. CENGİZ SONRASI MOĞOL HANLIKLARINDA (ALTIN ORDA VE İLHANLI) BÖLGESELLEŞME VE YERELLEŞME

2.1. Altın Orda Hanlığı

2.1.1. Altın Orda Devleti'nin Oluşumu ve Siyasi Tarihi

Cengiz Han'ın imparatorluğunu taksim ederken Saksın, Bulgar illeri ve “*Moğol atlarının ayaklarının değdiği yerlere kadar*” olan toprakları ilk oğlu Cuci'ye vermiştir. Büyük oğul Cuci, geleneklere göre Moğolistan'ın en batısında yer alan en uzak toprakları ulus ve yurt olarak almıştır. Bu toprakların merkezini Deşt-i Kıpçak bölgesi oluşturmakla birlikte henüz burada hakimiyet sağlanmamış, bölge yalnızca ona ismen tabî olmuştur. Böylece Cuci Ulusu'nun temelleri atılmakla birlikte onun kurulması ve sınırlarının genişlemesi Cuci'nin halefleri döneminde olmuştur¹²⁵. Cuci Han, babasından yaklaşık 6 ay önce ölmüş ve onun payına düşen topraklar, geride bıraktığı birçok oğluna miras kalmıştır. Cuci Han'ın; *Câmiu't-Tevârih*'te Orda, Batu,

¹²³ Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybanî Han ve Özbek Siyasal Oluşumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999, s. 76-77

¹²⁴ Subtelny, “Socioeconomic Bases”, p. 481-482.

¹²⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 95; Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 29.

Berke, Berke-çar, Şiban, Tengut, Bo’ul, Cilâvun, Şinkur, Çimpay, Muhammed, Odor, Tokay-Timur ve Sengün olmak üzere 14 adet oğul olduğundan bahsedilirken, bu sayı *Şu’ab-i Pençgâne*’de Hükâci isimli oğul ilavesi ile 15’e çıkmış ve *Muizzü’l-Ensab*’da İsen, Börü ve Kavadar oğulların eklenmesiyle toplamda bilinen 18 adet oğlu vardır¹²⁶.

Cuci Han’dan sonra ulusun tahtına en büyük iki oğul olan Orda ve Batu, birbirini aday göstermiştir¹²⁷. Normal şartlarda şehzadeler taht için amansız mücadeleye girerken, Orda ile Batu’nun bu davranışı tarihteki nadir meydana gelen olaylardan biridir. Neticede anlaşılamayan iki kardeş, Cengiz Han’ın huzuruna giderek, ona danışmışlar ve o da Türk Devlet teşkilatında yaygın olarak uygulanan ikili devlet yönetimi esasına göre iki kardeş arasında ulusu taksim etmiştir. Cengiz Han Batu Han’a “*Sayın*” lakabı vererek, *Altın Busagalı Ak Orda* ile ona ulusun batı topraklarını yani İtil Irmağı ile fethedilecek batıdaki Sağ-Kol illeri tahsis etmiş ve hanlık makamını tevcih etmiştir. Orda Han’a ise “*İçen*” lakabını vererek, *Gümüş Busagalı Gök Orda* ile Kazakistan’dan Deşt-i Kıpçak’ın doğusuna kadar olan Sol-Kol illerini tahsis etmiştir. Yine Şiban Han için ise *Çelik Busagalı Boz Orda* kurularak Batı Sibirya topraklarındaki vilayetler verilmiştir. Tokay-Timur, Şinkur, Odor ve Sengün şehzadeler Orda Han’ın ordasına giderken, diğer şehzadeler Batu Han’ın ordasına yerleşmekle birlikte yukarıda da görüleceği gibi tüm Cuci Uluğu Batu Han’a tabî kılınmıştır¹²⁸.

Cuci Uluğu’nun tahtına oturan Batu Han, babasına ve kendisine ismen tahsis edilen topraklara yönelik genişleme politikası geliştirmiştir. İlk olarak 1229 yılında Büyük Moğol İmparatorluğu’nun düzenlenen kurultayda İkinci Kıpçak Seferi (1229-1242) yapılması kararlaştırılmış ve teşkil edilecek ordunun komutasını Batu Han’a verilmiştir. Fakat imparatorluğun doğu yönlü genişlemesi ve seferlerinden dolayı, Kıpçak Seferi’ne ağırlık verilememiş ve 1235 yılında toplanan ikinci kurultayla

¹²⁶ Fazlullah, *Jami’u’t-Tawarikh*, p. 348-355; Mustafa Kafalı, “Cuci Sülâlesi ve Şu’beleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.1, 1970, s. 104.

¹²⁷ Batu Han abisinin tahta geçmesini istemiş ve Orda Han’a: “*Babam yerinde büyük kardeşimsin, babam gibisin. Yabancı yurda gidiyoruz. Han ol*” demiştir. Orda Han ise cevaben: “*Benim senden yaşça büyük olduğum doğrudur. Ama babamız seni çok sevip değer verirdi. Bugüne kadar senin gücünü ve yerini bilmiş ve tahammül etmişim. Şayet ki han olursam eskisi gibi yerini kabul etmeyeceğim. Ve aramızda savaş ve düşmanlık olacak. Sen han ol. Senin hanlığına ben tahammül edebilirim, ama sen benim hanlığıma tahammül edemezsin*” bu şekilde diyerek Batu Han’ı aday göstermiştir. Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, çev. İlyas Kemaloğlu, TTK, Ankara 2018, s. 31.

¹²⁸ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Uluğu’nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2009, s. 23-24; Fazlullah, *The Successors*, p. 99-100, 107.

beraber ciddi hazırlıklar yapılmıştır. Neticede Batu komutasında, Cengizli şehzadelerin de katılımıyla oluşturan müşterek imparatorluk ordusu, 1236 yılında İtil Bulgar Devleti'ni ve 1237-1238 yıllarında Rus Knezlikleri'ni hakimiyeti altına almıştır. 1240 yılında Moğollar, Kiev'i ele geçirmiş ve Batı'nın kapıları Moğollar'a açılmıştır. Bugünkü Polonya, Macaristan, Çekoslovakya, Sırbistan ve Bulgaristan toprakları üzerine akınlar yapmışlar, Moğol akıncıları Adriyatik Denizi'ne kadar ulaşarak tüm Avrupa'yı telaşa sürüklemiştir. Ancak Moğolistan'dan gelen Ögeday Kağan'ın vefat haberi Batu Han'a ulaşınca, Batu Han kuvvetlerini Deşt-i Kıpçak bölgesine doğru çekmiştir. Moğolların Batu Han liderliğindeki bu seferleri neticesinde Deşt-i Kıpçak, Kuzey Kafkaslar, Harezm, Kırım ve İtil Bulgar Devleti'nin topraklarında Altın Orda Devleti kurulmuştur¹²⁹.

Ögeday Kağan ve hemen arkasından Çağatay Han'ın da vefat etmesi sonucu Çengizli Hanesi'nin en büyüğü ve en saygıdeğer kişisi Batu Han olmuş, böylece imparatorluk üzerinde mühim bir konuma gelerek herkes tarafından onun kararları önemsenmiştir. Güyük Kağan'ın ölümünden sonra Tuluy Hanesi'nden Möngke Kağan'ı taht konusunda desteklemiş ve 1251 yılındaki kurultayda kağan seçilmesinde etkili olmuştur. Böylece Çağatay-Ögeday Haneleri'nin nüfuz alanlarını Cuci-Tuluy Haneleri ele geçirmiş, hatta Möngke Kağan imparatorluğunu Batu Han ile beraber yönettiğini bizzat Avrupalı elçilere söylemiştir¹³⁰.

Batu Han, 1255 tarihinde ölünce Altın Orda tahtına veliaht olarak oğlu Sartak Han'ı bırakmıştır. Bu sırada Möngke Kağan'ın sarayında bulunan Sartak, haber üzerine yola çıkmış, ancak tahtına ulaşmadan yolda ölmüştü; bunun üzerine tahta oğlu (bazı kaynaklara göre kardeşi) Ulakçı'yi getirilmiş fakat o da aynı yıl içerisinde ölmüştür¹³¹. Ulakçı Han'ın da ani ölümüyle birlikte Batu Han'ın neslinden gelen yetişkin bir şehzadenin olmamasından ötürü Altın Orda tahtı boş kalmış ve hatta bunun

¹²⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 197, 246-248; İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Yay., İstanbul 2015, s. 69-70; Akdes Nimet Kurat, *IV- XVIII.yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972, s. 119,121-123; Grousset, *Bozkır*, s. 258-261.

¹³⁰ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 142; W. Barthold, "Batu", *İA*, C. II, s. 352.

¹³¹ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 39; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 246; Fazlullah, *The Successors*, p. 121-122; Kafalı, *Ötemiş Hacı*, s. 86; W. Barthold, "Berke", *İA*, C. II, s. 553.

üzerine bazı emîrlar biraraya gelerek, İlhanlı hükümdarı Hülagü Han'a “*kılıcsız kın ve yakasız gömlek*” göndererek, bu durumu bildirmişlerdir¹³².

Altın Orda tahtının boş kalması, Batu Han döneminden itibaren aktif rol alan ve Sartak ile Ulakçı hanlara karşı taht iddiası bulunan Berke'ye tahta giden yolu açmıştır. 1257 yılında Altın Orda tahtına oturmuştur. Diğer yandan Altın Orda'nın içerisindeki karışıklıklardan faydalanan Hülagü Han, Möngke Kağan'ın emriyle batıya doğru sefer yaparken İran sınırlarındaki Hemedan'da kışı geçirmiş ve ardından Abbasi Halifeliği'nin merkezi Bağdat'a yapacağı kuşatmada, tüm Moğol ulusları gibi Altın Orda'da asker desteği göndermiştir. Böylece Altın Orda'nın güneyinde İran'da Tebriz merkezli yeni bir ulus teşekkül etmiştir¹³³. Ancak Hülagü Han'ın başarısı, iki devletin arasının açılmasına neden olacaktır. Çünkü Cuci Ulusu'na Moğol atlarının ayak bastığı batıdaki bütün topraklar bırakılmıştı ve bilhassa sulak Mugan Ovası da vaat edilen topraklara dahildi. Neticede Möngke Kağan'ın 1259 yılında vefatı sonrası gelişen Arık Böke ile Kubilay arasındaki taht mücadelesi tüm Moğol İmparatorluğu'nu parçalarken, batıda ise bu sulak ve verimli araziler, Altın Orda ve İlhanlı arasında yaklaşık 100 yıl sürecek amansız bir mücadeleye sebep olmuştur¹³⁴.

Tahtına oturduktan sonra Berke Han'ın gündemini meşgul eden konu, Batı Avrupa ve bilhassa Rus knezliklerinde meydana gelen isyanlar olmuştur. Rus knezlikleri, İkinci Kıpçak Seferi sonrasında Altın Orda'nın hakimiyeti altına girmiş ve Batu Han döneminden itibaren Altın Orda hanları, Rus knezlerini tayin etmiş ve onlardan vergi almaya başlamıştır. İlaveten Rus knezleri, yıllık almak maksadıyla hanlık makamını ziyaret etmek ve tabiliğin yükümlülüğü olarak asker temin etmek zorunda olmuştur¹³⁵. Galiçya Knezi Daniel Romanoviç¹³⁶, Batu Han'ın ölümünden

¹³² Kafalı, *Ötemiş Hacı*, s. 86; Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, haz. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 245.

¹³³ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 39-40.

¹³⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 40-41; May, *Moğol*, s. 406.

¹³⁵ İlyas Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 106;

¹³⁶ Batu Han zamanında Moğollar'a bağlılık bildiren Galiçya Knezi Daniel Romanoviç, başta Litvanya Kralı Mindaugas (Mendovg) olmak üzere Polonya Krallığı, Macaristan Krallığı ve hatta Papa IV. Innocentius ile ilişkiler kurarak Moğollara alternatif ittifak arayışına girmiştir. Hatta Moğolistan Seyahati başlangıcında ve dönüşünde Plano Carpini'yi sarayında ağırlamış, dönüşünde Carpini'ye Katolik Kilisesi'ni tanıyacıklarını ifade ederek Papa'dan destek istediklerini bildirmişlerdir. J. J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, Barnes & Noble Publishers, New York 1971, p. 101,156; Michael B. Zdan, “The Dependence of Halych-Volyn' Rus' on the Golden Horde”, *The*

sonra Moğol vergi tahsildarlarına tevkif ederek isyan etmiş ve Moğol valisi Kurumşı'yi de geri geçilmeye zorlamıştır. Buna karşılık Berke Han, Kurumşı'nın yerine Burulday'ı atamıştır. Burulday stratejik davranarak doğrudan Daniel'e saldırmak yerine Litvanya üzerine sefer yapacağını ve hanlığa tabî Rus knezliklerinin de katılmasını isteyerek, olası Litvan-Rus ittifakının önünü kesmiştir. Moğol-Rus ordusuyla Litvanya seferinden zaferle ayrılan Burulday, bu sefer de Galiçya-Volhinya üzerine yürüyerek şehirlerdeki tüm tahkimatları ve surları yıkmalarını emretti ve böylece bölgede Moğol otoritesi tesis edildi¹³⁷. Berke Han devlet otoritesinin artırılması, vergi gelirlerinin hesaplanması ve acemi asker sayısının tespiti amacıyla 1257 yılında genel nüfus sayımı yaptırmıştır. 1262 yılından itibaren nüfus sayımını kabul etmeyerek, vergi vermeyi reddeden bazı knezlikler isyan etmiş, ancak Alexander Nevsky aracılığıyla Berke Han, vergi vermeleri ve halkın zararın tazminatını ödemeleri karşılığında affetmiştir¹³⁸.

Berke Han'ın tahta geçtiğinde ilgilenmesi gereken ilk mesele knezlikler konusu olsa da onun hükümdarlığı döneminde asıl odak noktası, Kafkasya'ya hâkim olma meselesi yüzünden İlhanlı Devleti ile yapılan savaşlar ve diplomatik ilişkilerdir. Müslümanlığı kabul eden ilk Altın Orda hanı Berke Han, İlhanlılar'a karşı ittifak kuracağı Suriye hakimiyeti konusunda onlarla mücadele eden ve Müslüman olan Memlûklü Devleti ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Berke Han'ın Müslüman olduğunu öğrenen Memlûklü Sultanı Baybars, ona tüccar kafilesiyle birlikte mektup göndererek, aralarında ortak inancı İslam dinini vurgulamıştır. İlaveten bir Müslüman olarak kafirlere karşı cihat yapmasını, Hz. Muhammed'in kâfir akrabalarına karşı savaştığını örnek göstererek, kâfirler kendi akrabası dahi olsa savaşmasını gerektiğini ifade etmiştir¹³⁹. Neticede taraflar arasındaki ilk savaş 1262 yılında cereyan etmiş; Berke Han, Emir Nogay'ın emrine verdiği 30.000 kişilik kuvveti Şirvan bölgesine sevk ederken, buna karşılık Hülagü Han, kuvvetleriyle karşılık vermiştir. Hülagü

Slavonic and East European Review, Vol. 35, No. 85, p. 513-515; Johann De Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yay., İstanbul 2021, s. 128-129, 159-160; Vernadsky, *Moğollar*, s. 193-196.

¹³⁷ Vernadsky, *Moğollar*, s. 195-196.

¹³⁸ Vernadsky, *Moğollar*, s. 197-199.

¹³⁹ Muhyiddin Abdullâh b. Abdizzâhir, *Siret'ul-Melik-Zahir*, haz. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 111; Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk- Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, p. 81.

Han'ın kuvvetleri, 14 Kasım 1262 tarihinde Emir Nogay'ı mağlup ederek, Derbend'e çekilmeye zorlamış ve ardından ilerleyerek 15 Aralık 1262'de tekrar Emir Nogay'ı yenmiştir. Emir Nogay emrinde kalan kuvvetleriyle beraber Deşt-i Kıpçak'a çekilirken, ardından onu takip eden İlhanlı kuvvetleri Terek Nehri'ni geçmiş ve Altın Orda'nın savunmasız bırakılan bol miktarda at, deve, inek ve koyunun olduğu kampını bulmuşlardır. Ordusunun yenildiğini ve düşman tarafından ele geçirilmiş kampında İlhanlı askerlerinin eğlence yaptığı duyan Berke Han, zorunlu seferberlik yaparak kurduğu büyük ordusuyla 14 Ocak 1263 yılında İlhanlıları ağır mağlubiyete uğratmış, onları Terek Nehri'nin öbür tarafına geri çekilmeye zorlamıştır. O mevsimde donuk halede bulunan Terek Nehri, İlhanlı askerlerini geçtiği sırada kırılmış ve birçok asker ölmüştür¹⁴⁰.

Savaş Hülagü Han'ın 8 Şubat 1265 tarihinde ölmesi yerine halefi Abaka Han ile kısa süreli barış dönemine girse de, taraflar arası gerginlik tekrar başlamış ve Berke Han Emir Nogay komutasında bir orduyu Şirvan üzerine göndermiştir. Buna karşılık Abaka Han kardeşi Yeşmut'u bir orduyla düşman kuvvetlerini karşılamaya göndermiş, ikili arasında cereyan eden savaşta Emir Nogay gözünden yaralanmış ve kuvvetleri geri çekilmiştir. Ertesi sene Abaka Han'ın kuvvetleri ile Berke Han, Terek Nehri'nde boylarında 14 gün mücadele etmiş, ancak Berke Han, karşıya geçmek için Tiflis'e çekildiği sırada ölmüş ve kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmıştır¹⁴¹.

Berke Han'dan sonra Altın Orda tahtına Mengü Timur (1266-1280) oturmuş ve onun döneminde kendi adına bastırılan paralar vasıtasıyla Altın Orda Devleti'nin artık Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan kesin olarak kopmuş ve müstakil bir hanlık olmuştur. Doğuda İlhanlılar ile savaşlar sürdürülürken, batıda Berke Han'ın Rus knezliklerine karşı yürüttüğü siyaset sürdürülmüş ve tekrar nüfus sayımı yapılmıştır. Diğer yandan bu dönemdeki en önemli iki gelişmeler: Venedik ve Cenovalı tüccarların Kırım'da ticari imtiyazlar elde etmesi ve Emir Nogay'ın yükselişi konusudur¹⁴².

¹⁴⁰ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, p. 511-512; İbn Vâsıl Hamevî, *Müferricü'l-kürûb*, haz. W. De Tiesenhhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 151-153; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, p. 79-80.

¹⁴¹ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, p. 518-519; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, s. 251,255.

¹⁴² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, s. 257,259-260; Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 46; Fazlullah, *The Successors*, p. 123-124; Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", s. 107.

Mengü Timur sonrası tahta geçen kardeşi Tuda Mengü (1280-1287) nispeten dirayetsiz ve muktedir olmayan bir han portresi çizmiş ve kuvvetli bir hanın yokluğu devletin içinde hızla yükselen Emir Nogay'ın nüfuzunu arttırmıştır. Tuda Mengü'nün Müslüman olmasıyla birlikte Altın Orda'da İslamiyet'in yayılması hızlanmış ve civar bölgelerden dinî önderler ve alimler onun sarayına gelmiştir. Dinî yönelişi sebebiyle Tuda Mengü'nün devlet işlerinden elini çekmesi ve muktedir olmaması neticesinde kendi isteğiyle tahttan feragat etmiştir. Ondan sonra yeğeni Tula Buka Han (1287-1291) tahta geçmiş, fakat Altın Orda devletin siyasi anlamda gerçek hakîmi Berke Han döneminden itibaren güçlenmeye başlayan Emir Nogay olmuştur. Tula Buka'nın kısa süren saltanatı, feodal çekişmelerin kısılcacında devam etmiş ve Emir Nogay tarafından Tokta'nın tahta geçirmesiyle son bulmuştur¹⁴³.

Tokta Han (1291-1312), her ne kadar Emir Nogay'ın desteğiyle tahta çıkmış olsa da, ömür boyu hakimiyetini Emir Nogay ile paylaşmak ve ona bağlı olmaya niyeti yoktu. Tokta Han, hakimiyetinin ilk safhasında Emir Nogay'ın nüfuzundan ötürü ona karşı doğrudan harekette bulunmamış, hatta Emir Nogay, kendisine muhalif olan ve sâbık han Tula Buka'nın taraftarı 23 önde gelen beyin öldürülmesini talep etmiştir. İlerleyen safhada kuvvetini arttıran Tokta Han, Emir Nogay'a karşı başlattığı uzun ve zorlu mücadeleden sonra ordusunu mağlup etmiş ve 1300 yılında Emir Nogay'ın ölümüyle birlikte mücadele sona ermiştir. Bu zaferden sonra Tokta Han, Altın Ordu'nun tüm kontrolünü eline geçirerek merkezi otoritesini kuvvetlendirdi, tabî devletleri kontrolünü tesis etti ve ülkeyi istikrara kavuşturmuştur. Ardından İlhanlılar ile uzun süredir mücadele ettikleri Kafkaslar konusunda iddiasını sürdürerek büyük bir elçilik heyetini göndererek bölgeyi boşaltmalarını talep etmiştir. Fakat taraflar arası gerginlik yerini zamanla iyi ilişkilere bırakarak, kapalı olan ticaret yolları tekrar açılarak bölge ticareti canlandırılmıştır¹⁴⁴.

Tokta Han'dan sonra tahta kardeşi Tuğrulca'nın oğlu Özbek Han (1312-1341) çıkmış ve onun dönemi Altın Orda'nın Altın Dönemi olarak adlandırılmıştır.

¹⁴³ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 46-47; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, s. 263,265,267-268; Fazlullah, *The Successors*, p. 124-126; Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-fikre fî Tarihi'l-hicre*, haz. W. De Tiesenhhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 173-190.

¹⁴⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 47-49; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, s. 270-285; Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-fikre fî Tarihi'l-hicre*, s. 193-211; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, p. 650-654; Fazlullah, *The Successors*, p. 126-130; Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", s. 113-117.

Müslüman olan Özbek Han, tahta çıktıktan sonra İslamiyet sarayının resmi dini haline gelerek hanlığın Moğol ve Türk tebaasında arasında hızlıca yayılmış ve ülkede imar alanında gelişmeler kaydedilerek şehirlere cami ve medreseler inşa edilmiştir. Nogay'ın faaliyetleri sırasında Altın Orda Hanlığı'nın içinde bulunduğu boşluktan istifade eden Gök Orda Han'ı Mübarek Hoca 1328 ve 1329 yıllarında kendi adına bastırarak bağımsızlığını ilan etmiş, fakat Özbek Han bu isyan hareketini şiddetle bastırarak Gök Orda hanedanını ortadan kaldırmış ve doğudaki sol kol merkeze bağlanmıştır. Özbek Han, İlhanlılarla yapılan barış siyasetini bozmuştur. 1316/1317 yılında İlhanlı tahtına çocuk yaşta Ebu Said Han geçtiği sırada ve 1335 yılında Ebu Said Han'ın ölümü sonrası olmak üzere İlhanlılara karşı iki kez sefer düzenleyerek Azerbaycan bölgesini ele geçirmeye çalışmış, fakat kayda değer başarı elde edememiştir¹⁴⁵.

Özbek Han'dan sonra büyük oğlu Tinibek Han (1341-1342) tahta geçerek kısa süre hüküm sürdükten sonra diğer oğlu Canibek Han (1342-1357) tahtı ele geçirmiştir. Canibek Han döneminde tıpkı Özbek Han döneminde olduğu gibi ihtişamın devam ettiği görülmekle birlikte İlhanlılar neredeyse yüzyıl süren Azerbaycan'ın hakimiyeti mücadelesinin nihayete erdiği dönemdir. İlhanlılar Ebu Said Han'ın ölümünden sonra dağılma dönemine girmekle birlikte Azerbaycan bölgesi, Türk-Moğol kökenli Çoban ailesinin nüfuzu altına girmiş ve bu sülaleden gelen Emir Eşref tarafından yönetiliyordu. Bunun üzerine bölgeye sefer düzenleyen Canibek Han, 1356 yılında Azerbaycan Altın Orda'nın hakimiyeti altına girmiş ve sefer sonrası ülkesine dönerken oğlu Berdibek'i buraya vali olarak atayarak ülkesine dönmüştür. Ancak bazı kaynaklarda dönüş yolunda hastalanarak; diğer kaynaklarda tümen beyi Tulubay ile oğlu Berdibek tarafından öldürülmüştür. Canibek'ten sonra tahta geçen Berdibek Han (1357-1360)'ın hakimiyeti kısa sürmekle Tulubay'ın yönlendirmesiyle kardeşlerinin hepsini öldürerek hiç halef bırakmamıştır¹⁴⁶. Bu nedenle Altın Orda'da karışıklıklar artmış ve askeri aristokratlar tarafından memnuniyetsizliklerden dolayı Berdibek Han, 1360 yılından öldürülmüştür. Böylece Batu Han'ın nesli sona erince Altın Orda

¹⁴⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, s. 287, 298-312; Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, s. 690; Alemüddîn Birzâlî, *Târîhu'l-Birzâlî*, haz. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 315-316.

¹⁴⁶ Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", s. 690-691; Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 109-115; Grousset, *Bozkır*, s. 383; Kafalı, *Ötemiş Hacı*, s. 89-90.

Devleti *Bulkak* adı verilen fetret devrine girmiş ve 1360 ile 1380 yılları arasında 20 civarında han, devlet kademelerinde Emir Mamay gibi emir ve beyler tarafından kendi amaçlarına hizmet maksadıyla kukla hanlar olarak tahta çıkarılmıştır¹⁴⁷.

Bulkak döneminin sonlarında Gök Orda'da hakimiyet kuran Tokay-Timur neslinden gelen Urus Han, Ak Orda'nın içerisinde bulunduğu istikrarsız dönemde hakimiyetini batıya genişletmeye başlamıştır. Urus Han'a karşı Emir Timur'a sığınan Toktamış Han, onun desteğiyle 1378 yılında Urus Han'ı oğullarını mağlup etmeyi başararak tahta oturmuştur¹⁴⁸. Diğer yandan Gök Orda dışındaki tüm Altın Orda toprakları Emir Mamay'ın kontrolü altında olup, tahta çıkardığı kukla hanlar vasıtasıyla hüküm sürüyordu, ancak o da 1380 yılında Kulikova'da Moskova knezi tarafından mağlup edilmişti¹⁴⁹. Bu mağlubiyet Rusların kendi birliğini kurması açısından Altın Orda için olumsuz sonuçları olsa da, Emir Mamay'ın zayıflayan gücünden faydalanan Toktamış Han, Kalka Irmağı'nda onu mağlup etmiştir. Böylece Toktamış Han, neredeyse 20 yıl süren Bulkak dönemine son vererek Altın Orda Hanlığı'nda birliği yeniden tesis etmiştir. Toktamış Han, Mamay'a karşı kazandığı zaferden sonra Cuci Ulusu'na tabî devletlerde otoriteyi tekrar tesis etmeye yönelmiştir. İlk olarak Kulikova yenilgisinin intikamını almak amacıyla 1382 yılında Moskova'yı yağlamadı ve bağlı knezlere hakimiyetini kabul ettirmiştir. Poltova'da Litvanları kesin bir şekilde mağlup ederek bölgede Altın Orda otoritesini tekrar tesis etmiştir. Altın Orda Devleti'nin sınırlarında hakimiyetinin tekrar tesis edilmesinden sonra geriye Cuci neslinin iddiasının bulunduğu Azerbaycan ve Harezm toprakları kalıyordu¹⁵⁰. Nitekim Azerbaycan ile Harezm toprakları meselesi, bir zamanlar yardımıyla tahta çıktığı Toktamış Han ile Emir Timur'u karşı karşıya getirmiş, 1391 yılında Kuzduzca Irmağı'nda ve 15 Nisan 1395'te Terek Irmağı'nda olmak üzere iki savaşta Toktamış Han ağır hezimetle uğramıştır¹⁵¹.

¹⁴⁷ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 115; Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", s. 691; Kafalı, *Ötemiş Hacı*, s. 90-92.

¹⁴⁸ Kafalı, *Ötemiş Hacı*, s. 92; Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", s. 691.

¹⁴⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987, s. 95-96; David Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Vol. II, Willey & Blackwell Publishers, Malden 2018, p. 55

¹⁵⁰ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 96-97; Christian, *A History of Russia*, p. 55; Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 150-152.

¹⁵¹ Yezdî, *Zafernâme*, s. 192-196, 248-255; Şâmî, *Zafernâme*, s. 142-153, 192-197; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 139-140.

Toktamış Han'ın aldığı mağlubiyetler neticesinde Altın Orda üzerindeki nüfuzu kırılmış, Nogay'ın neslinden Emir Edige'nin desteklediği Timur Kutluk'a tahta çıkararak 1400'a kadar hüküm sürmüştür. Esasen devlet artık Emir Edige'nin nüfuzu altına girmiş ve atası Nogay gibi kukla hanları tahta oturtmuştur. Emir Edige'nin hakimiyeti, 1419 yılında Toktamış Han'ın oğlu Kadir Berdi ile yapılan savaşta mağlup olarak öldürülmesine değin sürmüştür. Emir Edige'den sonra Altın Orda tekrar fetret devrine girerek birbiriyle mücadele eden çok sayıda han ortaya çıkmıştır¹⁵². Devlet zamanla Nogay Orda, Kırım, Kazan, Astrahan, Kasım, Şibanîler ve Büyük Hanlık (Altın Ordu Devleti) olarak parçalara bölünmüş ve zamanla bu hanlıklar bağımsızlık hale gelmekle birlikte Altın Orda Devleti 1502 yılına kadar varlığını sürdürmüştür¹⁵³.

2.1.2. Altın Orda Devleti'nde Yerelleşme ve Feodal Toprak Sahipleri

Cengiz Han'ın topraklarını oğulları arasında taksim ederken onların hizmetine kuvvetler ve noyanlar ile fethedilen kabilelerin halkından tahsis ettiğini diğer başlıklarda bahsedilmişti. Altın Orda Devleti'nin de Moğol idarî ve askerî birliklerinin esas nüvesini, bu taksimatla Cuci'ye verilen 4 noyan ve onların emrinde 4000 kişilik kuvvetleri oluşturmuştur. *Câmiu't-Tevârih*'e göre bunlar; sol kolda Tayciut Kabilesi'nden Menggür Noyan, merkezde Kinhit Kabilesi'nden Kingutay Kotan Noyan ve Huşin Kabilesi'nden Hüşiday Noyan ve sağ kolda Kıyat Kabilesi'nden Baysungur Noyan idi¹⁵⁴. Moğolların Gizli Tarihi'ndeki taksimata göre Cuci'ye Geniges¹⁵⁵ Kabilesi'nden Hunan Noyan¹⁵⁶, Mungke Noyan ve Kete Noyan adlı üç binbaşının emrindeki 3000 kişilik kuvvetle birlikte 9000 kişilik bir Moğol halkı da

¹⁵² Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 191-203; Christian, *A History of Russia*, p. 55.

¹⁵³ Kemalöglü, "Altın Orda Devleti", s. 133.

¹⁵⁴ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, p. 279; Mustafa Kafalı, "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasî Roller ve Ehemmiyetleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 2, Ekim 1971, s. 99-100.

¹⁵⁵ Mustafa Kafalı'ya göre Kinhit Kabilesi, Moğolların Gizli Tarihi'nde Geniges olarak adlandırılmıştır.

¹⁵⁶ Moğolların Gizli Tarihi'nde Geniges Kabilesi'nden Hunan Noyan, Cengiz Han'ın büyük atası olan Bodonçar'ın torunu Kaydu'nun oğlu Çauçin Örgetey'in neslinden gelmektedir. Henüz Cengiz Han andası Camuka ile ayrılığa düştüğü zaman, ona katılmış ve 1206 Kurultay'ında minganların başına getirilen 95 binbaşından biri olmuştur. Cengiz Han etrafındaki noyanlara Hunan hakkında şunları: "Karanlık gecelerde kurdun erkeği, Gündüz aydınlığında kara karga gibi idi. Hareket esnasında oturmaz, istirahat anında hareket etmezdi. Yabancılar yanında çehresi hiç değişmez, düşmanları yanında iki yüzlülük etmezdi." demiştir. İlaveten "Sizler, Hunan ve Kokoços'tan habersiz iş görmeyiniz, ancak onunla anlaşarak hareket ediniz!" şeklinde diyerek onu danışmanlarından biri yapmış ve Cuci'nin emrinde Tümen komutanı olarak vazifelendirmiştir. Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 12-14, 56, 134, 141-142, 162.

verilmiştir¹⁵⁷. Ayrıca bu kabilelere ek olarak Kongirat, Nayman ve Mangıt gibi büyük çapta kabileler ve Dörben, Barin, Alçı Tatar ve Uyşun gibi küçük çapta Moğol kabilelerinin de Cuci Ulusu'na geldiğini bilinmektedir. Genel itibariyle bakıldığında zaman Cuci ile birlikte Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğolların sayısı az olmakla birlikte Cuci neslinden gelenler ve Moğol noyanlar toplumun en üst tabakasını teşkil ediyordu¹⁵⁸. Altın Orda'nın toplumsal yapısının büyük çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Volga'nın batısında yaşayan Kıpçaklar ve bünyelerinde bulunan Peçenek ve Hazarlarla Türk unsurunu teşkil ediyordu. Kama Nehri havzasında Bulgarlar ile Başkırlar bulunurken, Volga'nın doğusunda Mangıt Kabilesi ve diğer Moğol kabileleri yer alıyordu¹⁵⁹. Dönem kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Altın Orda'daki azınlık Moğol kitleleri, kalabalık olan Kıpçaklarla evlilik gibi çeşitli yollarla karışmışlardır. Bu durumu dönemin ilim adamlarından İbn Fazlullah El-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr* adlı eserinde şu şekilde bahsetmiştir: “*Bu diyar (Altın Orda) eskiden Kıpçak ili idi, Tatarlar (Moğollar) buraya akın edince Kıpçak ahalisi onlara reaya oldu, sonra onlar ile karıştılar, akraba oldular. Toprak onların tabiatlarına ve oruklarına galip, Moğollar Kıpçak toprağında sakin olmakla Kıpçak ahalisinden kız almakla, şehirleri onların arasında bulunmakla Tatarlar hep Kıpçak gibi, güya bir cinsten oldular.*”¹⁶⁰

Türk-Moğol geleneğinde görülen ikili teşkilat sistemi Altın Orda Devleti'nde de mevcut olmakla birlikte, Sağ-Kol, Sol-Kol ve merkez olmak üzere devlet yapılanması mevcuttu. Devletin her iki kanadında da Cuci Han'ın soyundan gelen “Oğlan” adı verilen şehzadeler yer alıyordu. Daha önce de belirtildiği üzere Tokay-Timur, Şinkur, Odor ve Sengün şehzadeler Orda Han'ın ordasına giderek Sol-Kol şehzadelerini oluştururken, diğer şehzadeler Batu Han'ın ordasında kalarak Sağ-Kol şehzadelerini oluşturmuşlardır. Bu şehzadeler kendilerine tahsis edilen yurtlara/topraklara yerleşmişlerdir. Hatta Reşidüddin Fazlullah'ın aktardığına göre Orda'nın neslini Sol-Kol yer alan topraklarda hüküm sürdüğü ve Sağ-Kol'a yalnızca resmiyette bağlı olduğunu ifade etmiştir¹⁶¹. Şehzadelerin altında ise Moğol ve Türk

¹⁵⁷ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 162.

¹⁵⁸ Kafalı, “İl ve Kabilelerin Siyasî”, s. 100.

¹⁵⁹ Vernadsky, *Moğollar*, s. 254.

¹⁶⁰ İbn Fazlullah El-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr*, haz. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 373-374.

¹⁶¹ Fazlullah, *The Successors*, p. 99-100, 107.

asilzadeler olarak adlandırabileceğimiz Moğolca Noyan (ilerleyen zamanda Türkçe Bey yada Arapça Emir) ünvanlı kişiler vardı. Noyanlar Altın Orda'nın kuruluş aşamasında yer alan kabilelerin ırsî beyleri idi¹⁶².

Altın Orda, Cuci neslinin ulusu olduğundan ötürü bütün halk- konar göçer, şehirli ve köylü- ilk başta han olmak Cuci neslinin malı sayılıyordu. Ulusun sahip olduğu alan, yani yurtlar Cuci neslinden han ve ailesine ve büyük noyanlar arasında paylaşılmıştır. Ülkenin yöneticisi olan handan sonra şehzade ve noyanlar, aynı zamanda yüksek idarî, askerî ve adlî yetkilere sahipti. Bunların çoğuna soyurgallar bağışlanarak çeşitli imtiyazlar verilmiştir. Böylece ekonomik düzen, bütün Moğol İmparatorluğu ve sonrası kurulan hanlıklarda olduğu gibi feodal bir anlam taşımakla birlikte otlaklar noyanlar arasında paylaşılmıştır. Onların maiyetindeki tümenlerde de bu dağılım hiyerarşik bir yapıda devam etmiştir¹⁶³. Plano Carpini, bu konuda gözlemlerinde, Moğol Kağanı'nın halk üzerine mutlak bir hakimiyeti olduğundan bahsetmiş ve hiçbir vatandaşın onun izni olmadan ülkedeki her herhangi bir yere yerleşemeyeceğinden bahsetmiştir. Kağanın noyanların otlaklarını tespit ettiğini, noyanların da binbaşılara, binbaşılardan yüzbaşılara ve yüzbaşılardan onbaşılara otlaklarını gösterdiklerini ifade etmiştir¹⁶⁴. Yine Capini'nin aktardığına göre, şehzadeler, kendilerine bağlı olan halklar üzerinde mutlak hâkim olmakla birlikte ister Moğol isterse başka milletten olsun herkesin şehzadeler arasında paylaşıldığından bahsetmiştir¹⁶⁵. Genel itibariyle daha alt rütbeli askerler, çoğunlukla askerî yağma ile yetinmiş ve barış zamanlarında emrindeki noyanlara bağlı kalmaya devam ediyorlardı. Ayrıca kendilerine verilen emirler, sürülerin yönetimi ve askeri yağmanın dışında bu askerlerin rotaları da belirlenmiştir. Böylece devletin iç yapısı gittikçe belirginleşen feodal askeri karakter kazanmakla birlikte, arazilerinin üzerinde tam yetki sahibi ve zamanla yerleşen noyanlar yahut beyleri ortaya çıkarmış ve Altın Orda'yı onlar tarafından yönetilen idari birimlere bölmüştür¹⁶⁶.

¹⁶² Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", s. 693.

¹⁶³ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 54.

¹⁶⁴ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 87.

¹⁶⁵ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 88-89.

¹⁶⁶ V. L. Egorov, "The Governmental and Administrative Organization of the Golden Horde", *Soviet Studies in History*, Vol. XI/ Issue 3, p. 272-273.

İbni Battuta, Özbek Han zamanında Altın Orda'yı ziyareti sırasında hükümdarın tahtının her iki yanında saygın ve nüfuzlu emirlerin oturduğundan ve onları silsile diğer yüksek rütbeli subayların takip ettiğinden bahsetmiştir. Bu beylerden on bin atlıyı yönetenin Emir-i Tümen (Tümen Beyi) şeklinde adlandırdığını ve hükümdarın yanında halihazırda on yedi tane beyin bulunduğundan da bahsetmiştir. Onların ardında ise bin kişilik birliklerin komutanı olarak küçük rütbetli beylerin bulunduğunu ve onlara da Ümerâ-ı Hezâre adı verildiğini ifade etmiştir¹⁶⁷. Bu bilgilerden hareketle Altın Orda'nın diğer Moğol devletlerinde olduğu gibi onluk sistemde teşkilatlandığını anlamakla birlikte devlet yönetiminde bu beylerin/noyanların kurultayı oluşturduğu da anlaşılmaktadır. Devletin en önemli icra organı olan kurultayda yer alan iki büyük unvan Beylerbeyi ve Vezir, devletin ve ordunun tüm işlerinin doğrudan yönetimi oluşturulmakla birlikte bu makamlara atamalar tümen beyleri içerisinde seçilmiştir¹⁶⁸.

Altın Orda, Moğol hukukuna göre Cuci ailesine bağlı aile, boy ve kabilelerin oluşturduğu bir birlik olmasının yanı sıra hükümdarın yakınları kuruluş aşamasında hisse olarak büyük toprakları almışlardır. Dolayısıyla devlet içerisinde en büyük yerel güçler, hanedan üyeleri arasında çıkmıştır. Bunlar hem kalabalık hayvan sürüleri ve otlaklara sahip olmuş hem de tarım yapılan bölgelerde de toprak elde etmişlerdir. Han ailesinden sonra noyanlar veya büyük beyler, bozkır aristokrasinin temelini oluşturmuşlardır. Bunlar hükümdar tarafından onlara bahşedilen soyurgaller ile toprak sahibi olmuşlardır. Özellikle XIV. yüzyılın sonundan itibaren soyurgal sistem hâkim bir toprak mülkiyeti şekline dönüşmüştür. Bu sistemin başlıca özelliği, hükümdar tarafından bahşedilen toprakların, ırsî olmasıdır. Böylece bir bölge veya araziye soyurgal olarak kimse ve onun soyu, o bölgenin daha önce han veya sultan hazinesine intikal eden çeşitli vergi ve mükellefiyetleri alma hakkını kazanmış oluyordu.

Altın Orda'da noyanlar ve beylerin, toprak veya çeşitli imtiyazlara sahip olmasına olanak sağlayan bir sistem ise tarhanlık yarlıkları idi. Bu unvanı alanlar, çeşitli vergilerden muaf olmakla birlikte ceza gerektiren ilk dokuz suçtan da sorumlu olmamakla gibi çeşitli imtiyazlar elde ediyorlardı. Genel itibariyle Moğol hanlıkları ve Altın Orda'da han tarafından geniş toprakları soyurgal olarak alan noyanlar,

¹⁶⁷ Battûta, *Seyahatname*, s. 320, 326-327.

¹⁶⁸ Egorov, "The Governmental and Administrative", p. 274-275.

zamanla soyurgala ilaveten aldıkları tarhanlık yarlıkları ile birlikte bölgedeki halkın ve otlakların bütün gelirine sahip olmuş ve vergilerden muaf tutulmuştur¹⁶⁹.

Altın Orda'da Türk-Moğol aristokrasinin oluşturan noyan, emir, bey konumundakiler genel çerçeveden bakıldığında devletin asıl sahipleri sayılabilir. Sayıca az olmalarına rağmen muhtelif kabilelerin başında bin beyi, tümen beyi ve beylerbeyi gibi rütbelerle Altın Orda'da merkez ve kanatların ayrı kısımlarını ellerinde tutmuşlardır. Örneğin bir kısmı Bulgar bölgesinde, Harizm'de, Kırım'da veya başka bölgelerde valilik yaparken diğerleri Mangıtlar, Kongiratlar ve Kıyatlar gibi kabilelerin liderleri olarak bozkırda idarecilik yapmıştır. Adeta feodal bir yapıda bulunan bu Noyanlar, kendi bölgelerinde serbestlik ve muhtariyet elde etmeye gayret etmişler ve özellikle muktedir olmayan hanlar devrinde ayaklanmış, saray entrikaları çevirmiş, siyasi kargaşa ve kaos yaratmışlardır¹⁷⁰.

Ordunun temelini teşkil etmesinin yanı sıra elde ettikleri büyük gelirler ve siyasi nüfuzlar birlikte noyanlar, devlet içerisinde zamanla yerleşme eğilimi göstermiştir. Süreç içerisinde devletin asıl yapısını oluşturan kabilelerden de gücünü alarak Cengiz Yasası gereği hükümdarlık tahtına oturamaları bile elde ettikleri nüfuzla kendi amaçlarına hizmet edecek Cengizli hanedan üyelerini tahta çıkarmışlardır. Dolayısıyla Altın Orda üzerinde kendi siyasi emelleri doğrultusunda Altın Orda siyasetine yön vermişlerdir. Altın Orda'da bu gibi siyasi nüfuzlu beylerin başında Emir Nogay, Emir Edigey ve Emir Mamay gelmektedir.

Altın Orda'nın iç ve dış siyasetinde 1260 yılından itibaren önemli bir figür olan Emir Nogay, esasen Cengiz Han'ın torunu olmakla birlikte büyük olasılıkla bir cariyeden doğarak tahta çıkma şansı bulunmayan ikinci dereceden Cengizli hanedan üyesiydi. Çünkü Cengizli hanesine mensup tüm şehzadeler doğal olarak tahta çıkma hakkına sahip olmakla birlikte yalnızca meşru hatunlardan doğan şehzadeler ulus sahibi olarak han olabiliyordu. Dolayısıyla kaynaklar onu beylerbeyi veya tümen beyi olarak adlandırılmıştır. Mangıt boyunun lideri olan Emir Nogay, esasen bir kabile beyi ve ordu kumandanı olmakla birlikte soyunun yanı sıra elde ettiği siyasi ve askeri başarılar neticesinde Altın Orda'da da en güçlü konumlara ulaşmayı başaramıştır.

¹⁶⁹ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 60-61,80-81.

¹⁷⁰ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 113.

Berke Han döneminde 1262 ve 1266 yıllarında başkomutan olarak İlhanlı topraklarına ve Bulgaristan yoluyla Bizans İmparatorluğu'na yapılan seferleri yönetmiş ve devletin Sağ-Kol'unun başı olarak tasvir edilmiştir. Don ile Tuna nehirleri arasındaki bölgede hüküm süren Emir Nogay, Müslümanlığı kabul etmiş¹⁷¹ ve 1272 yılında da Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleologos'un gayri meşru kızlarından biriyle evlenmiştir¹⁷².

Emir Nogay, Mengü Timur Han döneminde de beylerbeyi ve değerli bir danışman olarak kalmış, devlet içerisindeki siyasi nüfuzunu arttırmıştır. Örneğin Memlük Devleti'nden 1282 yılında gönderilen hediye listesinin ikinci sırasında Emir Nogay'ın ve ondan sonra diğer hanedan üyeleri şeklinde listenin devam etmesi onun iç ve dış siyasetteki siyasi kudretinin ne boyutlara ulaştığını göstermiş ve hatta müellif tarafından listede onun adından sonra “*Nogay Tatarlar (Moğollar) yanında kumandandı, aralarında adı, sanı, ünü vardı.*” şeklinde açıklama ihtiyacı hissedilmiştir¹⁷³. Emir Nogay, Berke ve Mengü Timur gibi muktedir olmayan hanlar döneminde, kariyerini bir üst noktaya taşıyabilmiş, soyurgallerine Kırım'ı da dahil etmiş ve artık tam bir kral yapıcı rolünü üstlenerek hanbazi yapmıştır. Kardeşinden sonra tahta çıkan ve onun iradesinden yoksun olan Tuda Mengü Han, devlet meseleleri ilgilenmemiş ve bu durumu iyi değerlerinden Emir Nogay olmuştur. Hükümdarın gözünden düşen veya kendi rekabetlerinden ötürü Rus knezleri Emir Nogay'a sığınmış ve onun tarafından himaye edilmiştir¹⁷⁴. 1286 yılından itibaren Emir Nogay ve oğlu Çeke'nin de adlarının ve Nogay'ın damgasının bulunduğu sikkeler basılmış ve artık dolayısıyla müstakil bir Nogay Hanlığı'ndan söz edebiliriz. Tuda Mengü sonrası başta Emir Nogay'ın telkinleri ile tahta çıkan Tula Buka Han'ın ilerleyen süreçte Emir Nogay'ın arasındaki mücadele de bu yerleşme hareketine karşı refleks olarak gösterilebilir. Altın Orda topraklarında meşru hükümdarın hiçbir otoritesi kalmamış,

¹⁷¹ Berke Han'ın 1260/1261 yılında Müslüman olduğunun haberini, Sultan Baybars'a elçiler vasıtasıyla gönderdiği mektupta vermiştir. Ayrıca bu mektupta, kendisi dışında yeni dini kabul edenlerin listesinde Emir Nogay'ın da ismi geçmektedir. 1270/1271 yılında Emir Nogay bizzat sultana gönderdiği mektupta İslam'ı kabul ettiğini anlatmıştır. Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-fikre fî Tarihi'l-hicre*, s. 161-163, 169-170.

¹⁷² István Vásáry, *Kumanlar ve Tatarlar, Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler 1185-1365*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, YKY Yay., İstanbul 2007, s. 83-84, 90-91; Uli Schamiloglu, “Altın Ordu”, *Türkler*, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, s. 711-712; May, *Moğol*, s. 411.

¹⁷³ Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-fikre fî Tarihi'l-hicre*, s. 181.

¹⁷⁴ *Nikonian Chronicle*, ed. Serge A. Zenkovsky, vol. III, trans. Serge A. Zenkovsky- Betty Jean Zenkovsky, The Kingston Press, Princeton 1986, p. 68-69.

tabî Rus knezleri bile devletin asıl yöneticisinin Emir Nogay olduğunu düşünmekle birlikte iç problemlerini onun yoluyla çözüyordu. Diğer yandan kral yapıcı Emir Nogay, Bulgaristan konusuna kesin çözüm olarak kendi amaçlarına hizmet edecek itaatkâr bir kuklayı çar olarak atamıştı¹⁷⁵.

Tula Buka Han ile gerçekleştirdiği mücadeleyi kazanan Emir Nogay, ona başka bir alternatif olarak Tokta Han'ı tahta geçirmiş, Tokta Han onun arzu ettiği gibi sadık bir kukla han haline gelmiştir. Tokta ilk yıllarında gerçekten onun emirlerini tereddüt dahi etmeden yerine getirmiş, Altın Orda içerisindeki Emir Nogay'a muhalif bütün emirleri öldürmüştür. Yaşanan iç karışıklıklar ve huzursuz ortamda Tokta'dan korkan asi noyanlar, Emir Nogay'ın himayesi altına girmeye başladı¹⁷⁶. Diğer yandan Emir Nogay bağımsız bir ulus gibi kendi adına yine sikkeler kestirmiş, bu sikkelerde Emir Nogay resmi unvanı "han" iken, oğlu Çeke'ninki de "sultan" idi. Bu sikkeler açıkça kensin bir bağımsızlık işareti göstermekle birlikte baba ile oğulun arasında ikili bir yönetimin varlığı da kanıtlıyordu. Bütün bu benzeri gelişmeler babası gibi muktedir olan Tokta Han'ın ayrılıkçı hareketlere karşı tepkisini arttırmasına ve Emir Nogay'a okumasına sebebiyet vermiş olduğu açıkça ifade edilebilir¹⁷⁷. Bu konuda Rükneddin Baybars'ın aktardığına göre "*Nogay bir müddetten beri Bereke ailesine (Altın Orda Devleti) el uzatarak memlekette hâkim kesilmişti. Hanlardan hoşnut olmadığını tahttan indirir, dilediğini tahta geçirirdi. Astığı astık, kestiği kestik idi. Nogay, bu halde devamlı hâkim kalmayı istiyordu. Tokta ise onun hükmü altında kalmasına razî değildi. İşte bundan dolayı Nogay ile vuruşmak istedi.*"¹⁷⁸ En nihayetinde Tokta Han, neredeyse kırk boyunca devletin siyasetine yön veren Emir Nogay'ı 1299-1300 yılında alt etmeyi başararak uzun bir süreden sonra müstakil ve muktedir bir han olmayı başarmıştır. Genel itibarıyla bakıldığında Emir Nogay, Moğollar çağında Avrasya steplerinde kurulan hanlıklar arasında hanedan ailesi ile yönetici kabilelerin liderleri arasındaki mücadele ve ilişkileri karakterize eden güç siyasetinin en iyi örneklerinden biri olmuştur.

¹⁷⁵ Vásáry, *Kumanlar*, s. 99-102; *Nikonian Chronicle*, p. 71-76; *Moğol*, s. 411-413.

¹⁷⁶ Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-fikre fî Tarihi'l-hicre*, s. 187-189, 193-200.

¹⁷⁷ Vásáry, *Kumanlar*, s. 101-102.

¹⁷⁸ Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-fikre fî Tarihi'l-hicre*, s. 202.

Emir Nogay ve onun kabilesinin, ulus liderliğini veya beylerbeylik makamını kaybetmesi, bu makamın başka bir lider ve yönetici kabileye geçmesinin önünü açmıştır. Tokta ve Özbek hanlar döneminde merkezi otoritenin tesisi sağlanmakla birlikte beylerbeylik konumunda ön plana çıkan kişi Kutluk Temür¹⁷⁹ olmuştur. İbni Battuta, Harezm'i ziyareti sırasında Kutluk Temür tarafından ağırlanmış ve onun Özbek Han'ın akrabası olduğundan bahsetmekle birlikte emirlerinin en büyüğü olduğunu da ifade etmiştir. Ayrıca Kutluk Temür'ün kadı, fakihler, katipler ve önde gelen bey ve kumandanlardan 8 tanesinin de bulunduğu bir meclisi topladığını aktarırken, hüküm yetkisinin şer'î davalarda kadıya ait olduğunu ancak diğer tüm davalarda ise bu beylerden oluşan mecliste olduğunu anlatmıştır. Buradan hareketle ulusun beylerbeyinin de yönettikleri bölgelerde kendi alt meclisleriyle idare ettiklerini ve Moğol aristokrasisinin şer'î hariç tüm davalardaki hüküm yetkisini ellerinde tuttuklarını çıkarabiliriz. Altın Orda'nın İslamlaşmasıyla birlikte kadılık kurumu ortaya çıksa dahi sivil davalarda Cengiz Yasası temel alınarak beylerin hüküm verdiğini görmekteyiz ve Memlûklü Devleti'nden gönderilen mektuplarda beylerbeyinin unvanları arasında "Alim ve Adaletin Yöneticisi" bulunması onların doğrudan en yüksek yargı yetkisine sahip olduklarının açık göstergesidir¹⁸⁰.

Altın Orda'da Emir Nogay'dan yarım asır sonra merkezi otorite tekrardan bozulurken, şehzadeler arasındaki durmak bilmeyen tahta savaşları yaşanmış ve böyle bir ortamda Emir Kıyat Mamay 1360-1380 yılları arasında Altın Orda'nın en büyük siyasi aktörlerinden biri olmuştur. Süregelen zaman içerisinde hanların yetkileri giderek azalırken, aksine Cengizli olmayan Noyanlar tarafından kukla hanlara dönüşmüşlerdi. Kırım bozkırlarında yaşayan Emir Mamay, Altın Orda'daki tümen komutanlarından biri iken Berdibek Han döneminde önemli rol oynamış, onun bütün siyasi işlerini idare etmiş ve kızıyla da evlenerek gücünü pekiştirmiştir. Emir Mamay, konumu gereği sahip olduğu prestijle hanlık tahtına kendi çıkarlarına hizmet edecek adayını oturtmaya karar vermiş, Özbek Han'ın torunlarından Abdullah'ı ve daha sonra Muhammed Bulek'i ve han olarak ilan etmiştir. Fakat bilinen bir gerçek var ki tahta

¹⁷⁹ Yakubovskiy'nin aktardığına göre Ürgenç'te yer alan bir minarenin kitabesinde unvan olarak kendisine "Kudretli melik, Arap ve Arap olmayan hükümdarların başbuğu, yeryüzünün ve dinin güneşi, İslam'ın ve Müslümanların ulusu, büyük Necmüddeveddin'in oğlu Kutluğ Timur..." adını vermiştir. Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 60.

¹⁸⁰ Battûta, *Seyahatname*, s. 346-347; Egorov, "The Governmental and Administrative", p. 275-277.

geçirilen hanlar Mamay'ın kuklalarından ibaretti¹⁸¹. Dönemin Nikon Kroniğ'in'de “*O zamanlar Mamay'ın Ordası'nda bir (kukla)han vardı, fakat Mamay'la kıyaslandığında (hanın) hiçbir gücü yoktu ve han sadece unvandan ibaretti. Hatta tüm faaliyetler ve ihtişam Mamay'ın olduğu için bu unvan bile manasızdı. Hanlıkta çok fazla sıkıntı vardı ve bir çok Tatar (Moğol) beyi birbirini öldürmüş, düşmanlık içinde kellerini kaybederek ölmüştü. Böylece hanlığın büyük gücü yavaş yavaş yok olup gitmişti.*”¹⁸² Dönem kaynaklarından da görüleceği üzere Emir Mamay'ın Altın Orda üzerinde nüfuzunun ne boyutlara eriştiğini anlaşılmaktadır, diğer yandan hanların ise makamlarının yalnızca resmiyete kalmıştır. Ayrıca Altın Orda'yı yakından gözlemleyerek güçten düştüğünü farkında olan Rus knezlerinin devletin ihtişamlı dönemlerinde gönderdikleri büyük miktardaki vergilere nazaran artık daha az vergi göndermeye başlaması da bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Emir Mamay, yalnızca içte değil dış siyasette de etkin bir beylerbeyi idi, 1370'li yıllarda kukla hanı Muhammed Bülek Han adına Memlûklü Devleti ile dostane ilişkileri sürdürmüştür. Memlûklü sultanı Emir Mamay'ın nüfuzunu ve statüsünün farkında olarak onun elçilik heyetlerini ilgiyle karşılamış ve dostane bir şekilde cevaplamıştır¹⁸³. Kırım'daki Cenovalı tüccarlar ile Venedikli tüccarlarla da çeşitli ilişkiler kurmuş, özellikle Venedikli tüccarların Kildibek Han'ı destelemesi üzerine onları cezalandırırken, Cenovalı tüccarlar ile yakın ilişkiler kurmuştur¹⁸⁴.

Kırım bölgesi Mamay'ın hakimiyeti altında olmuş ve o Kırım'ın zenginliklerinden faydalanarak kuvvetini arttırmıştır. Ancak Emir Mamay'ın nüfuz alanı, onun kadar batıya uzanmasa da Emir Nogay'ın nüfuz alanının benzeriydi ve Volga'nın batısına kadar uzanmakla sınırlı kalmıştı, zengin Volga havzası Gök Orda kolunun egemenliğinde olmuştur. Bundan dolayı Emir Mamay, ulusun tamamında hakimiyetini tesis ederek merkezi otoriteyi sağlamak istemiştir. Diğer yandan Gök

¹⁸¹ *Nikonian Chronicle*, p. 188; Kulikova Savaşı'ndan bir yıl önce Muhammed Bülek Han'ın Rus Metropolit Mihail'e verdiği yarlakta “...Muhammed Bülek'in Mamay Mirza başkanlığındaki Tatar ulus ve tümenlerine, şehirlerin daruga ve beylerine ve bitikçilerine...ve bir çok başka sözüdür!” geçen ifadede Emir Mamay'ın tüm ulusa hâkim olduğunu anlayabiliriz. A. Melek Özyetkin- İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK Yay., Ankara 2022, s. 83-86.

¹⁸² *Nikonian Chronicle*, p. 261.

¹⁸³ R. Y. Poçekayev, *Mamay İstoriya Antigeroya v İstoriya*, Sankt-Petersburg 2010, p. 66-68.

¹⁸⁴ Poçekayev, *Mamay İstoriya*, p. 68-72. Hatta 1369 yılında Venedikli tüccarlar %4 ticaret vergisi verirken Cenevizli tüccarların %3 ticaret vergisi vermesinden şikayetçi olmuşlar ve Emir Mamay'dan indirim almaya çalışıyorlardı. Peter Jackson, *the Mongols and the West, 1221-1410*, Routledge, New York 2014, p. 312.

Orda'da başka bir kral yapıcının desteğiyle tahta oturan Toktamış Han, nüfuzunu batıya doğru genişleterek Altın Orda'ya hâkim olmak istemiştir¹⁸⁵. Nihayetinde Emir Mamay'ın Kulikova'da yenilmesinden sonra, Kalka'da Toktamış Han tarafından da yenilgiye uğratılmış ve bu sayede Toktamış Han, Altın Orda Devleti'ni kendi idaresi altında toplamıştır¹⁸⁶.

Emir Nogay ve Emir Mamay'dan sonra Altın Orda ve Rus tarihine damga vuran bir figür olarak karşımıza çıkan Emir Edige, yaklaşık çeyrek asır boyunca bölge siyasetini yönlendirmiş, maceralar ve kahramanlıklarla dolu hayatıyla destanlara konu olmuştur. Esasen Mangıtların beyi olan Emir Edige, kariyerinin ilk basamağı Toktamış Han'ın beylerinden biri olmakla birlikte ilerleyen safhada Şiban neslinden Timur Kutluk ile Künçek'i alıp Emir Timur'un hizmetine girmiştir. Emir Timur'un Toktamış üzerine sefer gerçekleştirmesi teşvik etmiş ve seferde rehberlik yapmış, sefer sonrası Timur Kutluk ile birlikte ondan dağılan boyları ve kuvvetlerini toplamak için izin isteyerek ayrılmıştır¹⁸⁷. Emir Edige, 1395 yılında Terek'te Emir Timur'a tekrar mağlup olan Toktamış Han'ın bölge üzerindeki otoritesini kaybetmesini fırsat bilerek, Altın Orda'nın hanlık tahtına Timur Kutluk'a oturtmuş ve böylece kendi de beylerbeyi olarak hanlığın asıl yöneticisi olmuştur¹⁸⁸.

Peter Golden'in değimiyle "Hanların Emir'i" konumuna yükselen Emir Edige, her aristokratik beyin yaptığı gibi konumunu güçlendirmek amacıyla Altın Orda'nın iç ve dış siyasetini kendi emelleri doğrultusunda yönetmiştir. Emir Edige'nin hanlık tahtına oturttuğu her aday, onun konumunu ve nüfuzunu kabul etmekten başka çaresi yoktu, yani hanlık yalnızca resmiyette devam etmiş ve adları sikkelerde basılmıştır¹⁸⁹. Emir Edige Timur Kutluk ölünce kardeşi Şadibek'i çıkarmıştır. Ancak Emir Edige'nin gücü her ne kadar büyük olsa da, bir Cengizli kadar yüce değildi, onun kukla hanı Şadibek, Emir Edige'nin nüfuzunda kalmaktan hoşlanmamış ve ondan kurtulmak istemiştir. Fakat bu durumu öğrenen Emir Edige, onu ortadan kaldırarak Temür Han'ı tahta geçirmiştir¹⁹⁰.

¹⁸⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 121-123,127.

¹⁸⁶ Yezdi, *Zafernâme*, s. 121; Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 149.

¹⁸⁷ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 140-142; Yezdi, *Zafernâme*, s. 195.

¹⁸⁸ Derya Derin Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusu'ndaki Yeri", *Krımskoye İstoriçeskoye Obozreniye*, S.1, Kazan, Bahçesaray 2016, s. 33.

¹⁸⁹ Golden, *Türk Halkları*, s. 358.

¹⁹⁰ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 194-195; Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige)", s. 34.

Emir Edige Altın Orda'da bir han gibi davranmaktan çekinmemiş, Emir Timur'un ölümü sonra Timur Devleti'nde iç karışıklık yaşanması fırsat bilerek 1406 yılında Harizm'i yeniden topraklarına katmış, Timur'un oğlu Şahruh tarafından elçileri hükümdar elçileri karşılanmış ve ikili arasında dostane ilişkiler kurulmuştur¹⁹¹. Diğer yandan başına buyruk hareket eden, hanlık elçilerine iyi davranmayan ve bağlılık göstergesi olan Orda'ya ziyaretleri gerçekleştirmeyen Moskova knezi I. Vasiliy'e yarlık göndererek uyarıda bulunmuştur¹⁹². Bu uyarıları dikkate almayan Moskova Knezliği'ni itaat altına almak ve gücünü kırmak amacıyla Litvanya ile anlaşmış ve ikisi arasında mücadelede sırasında 1409 yılında Moskova'yı yağmalayarak güç gösterisi yapmıştır¹⁹³. Emir Edige'nin bir Cengizli soyundan gelen hanlara ait olan yarlık yetkisini kullanması ve elçilerine bir hükümdar gibi protokollerde muamele edilmesi onun Altın Orda üzerinde konumunun hangi boyutlara ulaştığının bir özetidir. Emir Edige, her ne kadar Cengizli soyundan gelme bile bölge üzerinde etkisi olan İslamiyeti bir meşruiyet kaynağı olarak kullanmış ve kendi soyunu Hz. Ebu Bekir'e dayandırmıştır¹⁹⁴.

2.2. İlhanlı Devleti

2.2.1. İlhanlı Devleti'nin Siyasi Tarihi

Möngke Kağan'ın tahtta oturduğu sıralarda Büyük Moğol İmparatorluğu'nun batı sınırları oldukça karışık bir vaziyette idi. Halihazırda bu topraklarda Cengizli ailesinden bir şehzade veya ulus olmadığından dolayı sınır eyaletleri başkentten atanan Noyanlar ve darugaçiler vasıtasıyla yönetiliyordu. Nahcivan'a kadar Kafkasya ve Anadolu'nun fethedilen toprakları Curmagun Noyan ve sonrasında Baycu Noyan'ın emrinde bulunmuştur. Horasan, Azerbaycan ve Mazderan ile Irak-ı Acem, Luristan, Kirman gibi eyaletler ise bölgeye atanan valiler tarafından yönetilmiştir¹⁹⁵.

¹⁹¹ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 194,198.

¹⁹² Özyetkin- Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına*, s. 3-6.

¹⁹³ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 141.

¹⁹⁴ Golden, *Türk Halkları*, s. 358; Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1994, p. 382-387.

¹⁹⁵ Spuler, *İran Moğolları*, s. 306-307; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK Yay., Ankara 2022, s. 12-13.

Möngke Kağan, batı hududundaki karışıkları gidererek bölge üzerinde hakimiyet kurmak ve sınırları genişletmek amacıyla kardeşi Hülagü'yu ilhan olarak büyük bir orduyla göndermiştir. Hülagü öncelikle 1256 yılında Alamut'u alarak İsmâîlî hareketine ve sonrasında 1258 yılında Bağdat'ı da alarak Abbasî yönetimine son vermiştir. Fetihleri sonucunda Hülagü Han, Hazar Denizi'nin güneyi hariç İran'da siyasi birliği kurmuştur. Ardından kuvvetlerini Suriye üzerine göndermiş, fakat 1260 Ayn-ı Câlût mevkiinde Memlûklüler tarafından yenilgi uğratılmış ve bu yöndeki ilerleyişi durmuştur. Böylece İlhan Hülagü, 1265 yılında öldüğü zaman, İlhanlıların sınırları Kafkasya'dan Belucistan ve Amuderya'dan Fırat'a kadar uzanmakla birlikte Anadolu Selçuklu Devleti ve Ermenistan Krallığı'nı tabî devletleri teşkil etmiştir¹⁹⁶.

Hülagü'nün ölümü sonrasında hatunlar, şehzadeler, damatlar ve emirlerden oluşan İlhanlı Kurultayı Abaka'yı tahta geçirmişler, fakat Abaka, *“benim büyüğüm Kubilay Kaan'dır. Onun fermanı olmaksızın nasıl tahta oturabilirim?”* demiş ve Kubilay Kağan tarafından ilhanlığı onaylanana kadar tahta oturmamıştır. Ancak devlet idaresini de sürdüren Abaka, devlet içerisinde bir takım atamalar yapmış ve İlhanlı devlet teşkilatının kurulması ve gelişmesinde katkılarda bulunmuştur. Kafkasya'da Altın Orda ve müttefiki Memlûklü Devleti ile mücadele ederken doğuda sınırlarını genişletmeye çalışan Çağatay Hanlığı ile savaşmıştır.¹⁹⁷

Abaka'dan sonra 1282 yılında tahta geçen kardeşi Ahmet Teküdar, İslamiyet'i kabul etmiş ve tahta çıktığı ilk andan itibaren kendisine muhalefet olarak saltanat mücadelesi veren Abaka'nın oğlu Argun, Emir Buka'nın desteğiyle 1284 yılında tahtı ele geçirmiştir. Ahmet Teküdar'ın yaşayış tarzı ve devlet işleriyle yeteri kadar ilgilenmemesi¹⁹⁸ devletin önde gelen noyan ve emirlerin ona sırt çevirmesine neden olmuş ve nihayetinde ona karşı muhalefetin Argun'u tahta geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Argun, Kubilay Kağan tarafından tahta geçişinin onaylandığı yarlığın

¹⁹⁶ Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler*, s. 235; Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 102-103.

¹⁹⁷ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 77-78; Yuvalı, “İlhanlılar”, s. 103.

¹⁹⁸ “Şeyh Abdurrahman'ın hatırını ona baba diyecek kadar sayıyordu. Bunlar Arran mevkiinde bulunan Baba Yakup'un müridi olan Mengli'ye karındaşıydı. Her zaman bunların evine giderdi. Onların evi otağın arkasında idi. Sema ile meşgul olurdu. Memleket işlerinin düzene koyulması ve yürütülmesi ile çok az ilgilenirdi... Son derece akıllı ve bilgili olan annesi Kutuy Hatun, Asık ile birlikte memleket işlerini yürütüyordu.” Bu alıntıdan anlaşılacağı gibi Ahmet Teküdar'ın devlet idaresi konusunda muktedir olmaması onun sonunu getirmiştir. Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 133.

gelmesi sonrası 1286 yılında resmi olarak tahtına oturmuştur¹⁹⁹. Abaka ve Hüleğü gibi Budist olmasına karşılık devlet kadrosunda birçok sivil makamlara Hristiyanları veya Yahudiler'i atamıştır. Maliye nazırı ve danışmanı Sa'du'd-Devle, Argun ölene kadar görevinde kalmış, maliyeyi ıslah etmiş ve noyanların aşırı vergiler almasını engellemiştir. Bu durum devlet içerisinde büyük noyanların ona karşı muhalefet oluşturmaya sebebiyet vermiştir²⁰⁰. Argun dış siyasette Memlûklûleri yenmek, Suriye'yi ele geçirmek ve Kutsal Topraklardan onları atmak için bir elçilik heyetini Papa IV. Honorious'a göndermiş, fakat kayda değer bir sonuç elde edememiştir²⁰¹.

Argun, bahşilere ve onların yöntemlerine ilgiliydi, onları her zaman desteklemiştir. Hint tarafından gelen bir bahşinin ömrü uzatabildiğini iddia ettiği içerisinde kükürt ve cıva bulunan ilacı 8 ay boyunca kullanmış ve ağır hastalanmıştır²⁰². 1291 yılında da hastalığı şiddeti gittikçe artarak Arran'da vefat etmiştir²⁰³.

Argun'un vefatından sonra devletteki nüfuzlu emirler, o sıralarda Anadolu'da bulunan Geyhatu'yu tahta aday göstermişler ve 23 Temmuz 1291 tarihinde İlhanlı tahtına oturtmuşlardır. Argun ölüm döşeğindeyken, Yahudi veziri Sa'du'd-Devle'nin merkeziyetçi politikalarından rahatsız olan emirler onu katletmişlerdir. Bundan ötürü Geyhatu, tahta çıktığında Sadru'd-dîn-i Zencanî'yi vezirlik makamına getirerek, devletin tüm idare yetkisini ona devretmiş ve kendisini de zevk ve eğlenceyle meşgul olmuştur. Aynı zamanda devlet hazinesini, aşırı cömertliğiyle çevresindekilere dağıtmış ve bunun neticesinde devlet anlamda ekonomik sıkıntılara düşmüştür²⁰⁴. Devlet içerisindeki iktisadi bunalıma çözüm olarak, vezirinin önerisiyle “çav” adı verilen kâğıt para piyasaya sürülmüş, fakat Reşîdüddin Fazlullah'ın “uğursuz çav” olarak belirttiği bu sistem ekonomiyi daha da müşkül duruma sokmuştur. Devlet içerisindeki ekonomik ve siyasi istikrarsızlığın üzerine emirlerin hükümdara olan

¹⁹⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 89-91; Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısımı)*, s. 148-149.

²⁰⁰ Grousset, *Bozkır*, s. 353-354.

²⁰¹ Özgür Türker- S. Serkan Ükten, “Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu'da Haçlı-Moğol Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, S. 54, s. 341-342; Özgür Türker-Rakkuş Karaduman, “XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma'nın Elçilik Misyonu”, *Alparslan Demir-Tuba Tombuloğlu-Eralp Erdoğan- Ömer Düzbakar (Ed.), Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı: Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018 ss. 723-743.

²⁰² Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısımı)*, s. 170-171.

²⁰³ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısımı)*, s. 171-173.

²⁰⁴ Grousset, *Bozkır*, s. 357-358; Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısımı)*, s. 177-186.

güveninin azalmasına sebep olmuş ve onlar Şehzade Baydu'nun etrafında birleşerek tahta çıkarmışlardır²⁰⁵.

Baydu'nun İlhanlı tahtında hükümdarlığı oldukça sürmüş, Horasan'da bulunan Argun'un oğlu Gazan tarafından, 1295 yılında tahttan indirilmiştir. Şehzadeligi sırasında İslamiyet'i kabul ederek Mahmud adını almış ve onun tahta çıkmasıyla birlikte İslamiyet, İlhanlı Devleti'nin resmi dini haline gelmiştir. Doğu'da Kubilay Kağan'ın 1294 yılında vefatı sonrası, uzun zamandır kopan akrabalık ilişkilerini bir üst seviyeye taşıyan Gazan tabiiyet bağlarını da kopararak, İlhanlı Devleti'ni müstakil bir hale getirmiştir²⁰⁶.

Gazan Han, seleflerinden devraldığı devlet, uzun süren taht mücadeleleri ve hükümdarların keyfi idareleri sebebiyle siyasî ve ekonomik istikrarsızlık içerisindeydi. Gazan Han, tahtına oturur oturmaz, merkezileşme yönünde faaliyetler gerçekleştirerek iç karışıklıklara neden olan ve düzeni bozan emirlerin yargılanmasını emretmiştir. Bu dönemde maliye, vergi ve para birimlerinde standartlaşmaya gidilerek yeni düzenlemeler yapılmıştır. Ardından hukuki, ziraî ve toplumsal yaşamda yapılan düzenlemeler takip etmiştir. Gazan Han'ın gerçekleştirdiği standartlaşma ve usulsüzlüklerin önlenmesi İlhanlı Devleti ve halkının iktisadî anlamda iyileştirmiş, Moğolların yerleşik kültürle temasını artmıştır. Gazan Han, dış siyasette ataları Hülagü ve Abaka'nın politikalarını sürdürmüş, Suriye hakimiyeti konusunda Memlûklü Devleti ile savaşmıştır²⁰⁷.

Gazan Han, 17 Mayıs 1304 tarihinde vefat ettikten sonra, tahtta kardeşi Sultan Olcaytu geçmiştir. Ağabeyi gibi muktedir bir hükümdar olmamasından dolayı Gazan Han döneminde başlatılan reformlar ve kurulan sistem devam ettirilememiştir. Memlûklüler ile savaş siyaseti devam ettirilmekle birlikte kayda değer sonuç alınamamıştır. Sultan Olcaytu'nun 13 Aralık 1316 tarihinde vefat ettikten sonra İlhanlı tahtına henüz küçük yaştaki Ebû Said Han çıkmıştır. İlhanlı Devleti'nde merkezileşme yolunda atılan kazanımlar bu dönemde kaybedilmiş, Ebu Said Han'ın küçük yaşta tahta geçmesinden ve tecrübesizliğinden ötürü asıl siyasi güç ve nüfuz emirlerin kontrolünde olmuştur. İlerleyen dönemde emirlere karşı siyasi mücadele vererek

²⁰⁵ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 182-186; Spuler, *İran Moğolları*, s. 101-102.

²⁰⁶ Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler*, s. 237.

²⁰⁷ Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler*, s. 237-238; Yuvalı, "İlhanlılar", s. 103.

onları ortadan kaldırmış ve siyasi vesayetten kurtulmuştur. Fakat kısa süre sonra 30 Kasım 1335 tarihinde vefat etmiştir. Ebu Said Han'ın herhangi bir varis bırakmadan ölümüyle birlikte İlhanlı Devleti, taht kavgaları yaşanarak parçalanmış ve onun hakimiyeti altındaki topraklar, yerel hanedanların hakimiyeti altına girmiştir²⁰⁸.

2.2.2. İlhanlı Devleti'nde Yerelleşme ve Emirler

Möngke Kağan tarafından İlhan Hülagu, Önasya'ya gönderildiğinde Moğol ordusunun yüzde yirmilik kısmını onun komutasında hizmet vereceği emrini vermiş ve bu kuvvetler bir daha dönmek üzere hareket edeceğinden ötürü aile ve ağırlıkları da beraber getirmiştir²⁰⁹. Yine Ögeday zamanında dört tümenle gönderilen Curmagun Noyan, Güyük Han zamanında Elcigidey Noyan ile gönderilen kuvvetler de tüm aile mensupları birlikte gönderilmiştir²¹⁰. Önasya'ya gelen Türk-Moğol kavimlerinin hangi boya veya kabilenin üyesi olduklarını tespit etmek güç olmakla birlikte Hülagü'nün emrinde gelen Celayir ve Sulduzlar, İlhanlı Devleti'nin önemli dayanağı olmuşlar ve en güçlü ve sözü geçen beyler, bu iki kabileden çıkmıştır²¹¹. Ancak bu iki kabile dışında, Tatar, Nayman, Kereit, Sünit, Oyrat, Kurulas, Bigu'ut, Uryankut, Arulat, Kongirat ve Uygur boy ve kabilelerine mensup olan bazı noyanlar yüzlük, binlik ve tümenlerin başında bölgeye gitmiştir²¹².

İlhanlılar devletleşme sürecinde hükümdarlar, Türk-Moğol geleneklerine göre beraberinde gelen hanedan üyelerine, noyanlara ve onların emrindeki kabile veya binliklere çeşitli toprakları bahşetmiştir. Toprakların tasarruf sistemi İlhanlılar'da farklı usullerle gerçekleştirilmiştir.

Bunlardan ilki, hükümdarın farklı boy ve kabilelere yaylak ve kışlak amacıyla yerleştirildikleri topraklardır. Yine boylar hükümdarın emriyle yeni sahalar işgal ettiğinde, bu yeni sahalar hükümdar tarafından boylara yaylak ve kışlak olarak verilmiştir. İşgal edilen veya hükümdar tarafın verilen topraklar üzerinde yaşıyan halk da yönetici kabileye tabî kılınmış ve zamanla onlar aristokrasiye dönüşmüşlerdir.

²⁰⁸ Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler*, s. 238; Yuvalı, "İlhanlılar", s. 104.

²⁰⁹ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 13.

²¹⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 191,239.

²¹¹ Yuvalı, *İlhanlılar*, s. 161-162.

²¹² Yuvalı, *İlhanlılar*, s. 162-166.

İkincisi, yeni fethedilen topraklar başlangıçta hükümdarın mülkü olması rağmen hükümdar, oğulları ve diğer hanedan üyelerine bu topraklardan inçü adı verilen taksim etmiştir. Taksimat sırasında bazen büyük hisselere ulaşan inçüler, kalıtımsal olarak aktarılmış bahşedilen kişinin ve soyuna ait olmuştur. İlhanlı topraklarının üçte bire karşılık gelen miktarı inçü arazisi olmuştur.

Üçüncüsü, devlet hizmet eden büyük noyan ve komutanlara büyük başarılarına karşılık ödül olarak verilen ve irsen intikal eden soyurgallardır. Örneğin Malatya, Emir Çoban'ın atalarına soyurgal olarak verilmişti²¹³.

Dördüncüsü, askerî ikta sisteminin benzer usulü olarak uygulanan Çerig Yurtları sistemidir. Bu sistemde tümen ve mingan şeklinde teşkil edilen askerlerin beslenmesi için ülke topraklarında bulunan nahiye ve sancakların gelirlerinin tahsis edilmesidir. Ordu at, silah, erzak, çadır vb. gibi ihtiyaç malzemelerini kendilerine tahsis edilen bölgeden sağlardı. Çerig Yurtları, inçüye ait olan ve daha az imar edilen yerlerden verilerek, buranın gelirine sahip olan ikta sahipleri, bölgeyi imar edebilir, bina yapabilir ve burada kendi emekleriyle getirdikleri her şey onlara ait olmuştur. Her çeriğin kendilerine tahsis edilen bölgelerinde, yüzbaşı, mingbaşı ve tümen beyi gibi noyanların ve emirlerin iktaları ayrı idi. Söz iktaları, sahipleri tarafından satılamaz, akrabalara devir ve hediye edemezlerdi, ancak irsen intikal edebilirdi²¹⁴.

İlhanlı Devleti'nde hükümdarın merkezi otoritesi, devletin kuruluş safhasında önemini korumakla birlikte bir grup üst düzey noyanın veya emirlerin kendilerini siyasi düzenin en üstünde sağlamlaştırmalarına kadar bir süre devam etmiştir. İlhanlı sarayında hükümdardan sonra en yetkili makam, dört kişiden oluşan ulus emirleri olmakla birlikte Cengizli hanlıklarda olduğu gibi beylerbeyi veya diğer bir isimle Noyan-ı Büzürg olarak da anılıyorlardı. İbn Fazlullah El-Ömerî bu ulus emirlerinden şu şekilde bahsetmiştir: *“Bu ilhanın dört veziri vardır. Ülkedeki bütün işleri bunlar çekip çevirir ve ilhan nadiren onların işlerine müdahale eder.”*²¹⁵

Zamanla nüfuz sahibi olan noyan veya emirlerin büyük çoğunluğu, Tuluy'un keşiklerinden gelmiş ve bu keşikler Hülagu ile birlikte İlhanlı kuruluş sürecinde yer

²¹³ Togan, *Umumi Türk*, s. 285-288; Spuler, *İran Moğolları*, s. 359-360, 445.

²¹⁴ Togan, *Umumi Türk*, s. 288-291.

²¹⁵ Hatta Altın Orda Devleti'ni hakkında bilgi verirken askeri ve sivil teşkilatın İlhanlı'daki gibi olduğunu bahsetmiş, ancak vezirlerin yetkilerinin İlhanlı'daki kadar fazla olmadığını aktarmıştır. İbn

almışlardır. Örneğin Emir Çoban'ın ceddi Suncak Aka, Cengiz Han ve daha sonra Tuluy'un önemli komutanı Çıla'un Bagatur'un soyundan gelen bir noyandır²¹⁶. Cengiz Han'ın sadık hizmetkarlarından olan Coci Darmala Celayir'in soyundan gelen ve daha sonra Tuluy'un muhafızı İlğay Noyan, Suncak Aka gibi Hülagu'nun büyük kumandanlarından biri olarak Önasya'daki seferlerde görev almıştır²¹⁷. İlğay Noyan'ın oğlu Şiktur Noyan, babasının yetkilerini devralmış, Abaka döneminde ulus emirlerinden biri olmuş ve Geyhatu döneminde ise naib olarak görev yapmıştır²¹⁸.

İlhanlılar'da Hülagu'nun emrinde görev yapan Tuluy'un muhafızlarından olmayan komutanlarda mevcuttu, fakat genellikle en yüksek rütbeler bu muhafız ailelerin temsilcilerine verilmiş ve önceden bölgede görev yapan Baycu Noyan ve Argun Aka gibi noyanların ve ailelerinin nüfuzları eskiye nazaran sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla bu eski aristokratik aileler, kaybettikleri nüfuzlarını ve kazanımlarını elde etmek maksadıyla Hülagü ve ardıllarının merkezi yönetimlerine karşı sürekli isyan etmişlerdir.

İlhanlı sarayında muktedir hükümdarlar tahtta olduğu müddetçe, Hülagu'nun keşikleri olan noyanları ona sadakatle hizmet etmişlerdi. Fakat zamanla bu noyanların elde ettikleri kalıtımsal ayrıcalıklar ve devlet içerisinde kökleşmiş kudretleri, Hülagu'nun haleflerinin siyasi idareleri için büyük engel haline dönüşmüşlerdir. Bu bağlamda Moğol kökenli keşikler, Eyyübi Devleti'nde elit askeri birlikler oluşturmak maksadıyla getirilen Türk kökenli memlükler ile benzerlik göstermektedir²¹⁹.

İlhanlılarda noyanların gücü, Hülagu'nün vefatı sonrasında açıkça ortaya çıkmış, ulus neredeyse tamamen Hülagü'nün muhafızları olan noyanların eline

Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014, s. 80, 112.

²¹⁶ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 79; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 86-87,103; Michael Hope, “‘The Pillars of State:’ Some Notes on the Qarachu Begs and the Kesikten in the Il-Khanate (1256-1335)”, *JRAS*, S. 3, 27, p. 185-186.

²¹⁷ Mesud Bey'in Çağataylı Barak ve Kaydu Han'ın inçülerinin silinmesi amacıyla Abaka Han'ı kulluğuna geldiğinde İlğay Noyan haricinde bütün emirlerden yüksekte oturmuştur. Buradan anlayacağımız üzere İlğay Noyan'ın protokolde diğer emirlerden daha önce bulunuyordu. Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 81; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 61-62; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, çev. Fuat Hacısalıoğlu-İlhan Aslan, Post Yay., İstanbul 2018, s. 136-139; Hope, “‘The Pillars of State’”, p. 186.

²¹⁸ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 77, 178-179.

²¹⁹ Memlüklerde genellikle krala yakın ordugahlarda eğitim veriliyordu. Bu birliklere efendilerine karşı bağlılıkla eğitilmekle birlikte görevleri yalnızca askerlik değildi. Moğol keşikleri ve noyatları gibi efendilerine sancaktarlık, hazinedarlık ve avcıbaşı gibi rollerde de hizmet etmişlerdir.

geçmiştir. Abaka babası öldükten sonra doğrudan tahta çıkamamış, İlğay Noyan önderliğinde ulusun büyük emirleri ve hanedan üyelerinden teşkil edilen bir kurultay²²⁰ toplanarak onu tahta çıkarmıştır. Abaka da buna karşılık olarak İlğay Noyan'ın ulus emiri olarak görevine devam etmesini, Bağdat ile Fars topraklarını Suncak Aka'ya verilmesini ve Argun Aka'nın da Horasan valisi olarak kalmasını onaylamıştır. Bu uygulama İlhanlı tarihi boyunca bütün hükümdarların tahta çıkışında uygulanmıştır. Abaka sonrası tahta oğlu Argun adayken, önde gelen emirlerin kendi statülerini korumak maksadıyla Ahmet Teküdar'ı tahta çıkarmışlardı. Fakat Ahmet Teküdar, keyfi idaresi, Şiktur Noyan ve Suncak Noyan'ın yeterince ödüllendirilmemesi, emirlerin potansiyelini küçümseyerek ortadan kaldırmak istemesi neticesinde Emir Buka önderliğindeki emirlerin darbesiyle tahttan indirilmiştir²²¹.

Ahmed Teküdar'ın en büyük hatası noyanları küçümsemesi olmuştu, artık onlar sadece atası okluk taşıyan veya gece bekçiliği yapan muhafızlar değillerdi. Kendi soylarını Cengiz Han'ın en yakın arkadaşlarına bağlayan ve onun yasalarının muhafaza eden güçlü aristokratlar haline gelmişlerdi. Ataları büyük orduların kumandanlarıydı, unvanları onlara, tahta yeni oturan İlhan tarafından değil irsen intikal etmişti ve bundan ötürü bir İlhan tarafından geleneksel nüfuzlarının tehdit edildiğini gördükleri anda onu tahtından indirmekten de çekinmemişlerdir.

Ahmet Teküdar'ın tahttan indirilerek katli, Moğol İmparatorluğu içerisinde ilk han katliamı idi, bu olay noyanların devletin asıl sahibinin kendileri olduğunun açıkça göstermiş ve onun halefi Argun'un yönetiminin ilk yılları da noyanların gölgesinde sürmüştür. Bu darbenin lideri Emir Buka, devletin hem vezirlik hem emirlik yetkilerini kendinde toplamış, neredeyse han dışında bütün yetkilerle ödüllendirilmişti ve hatta Büyük Kağanlık tarafından Çing-Sang²²² unvanını da almıştır²²³.

²²⁰ Kurultaylar, Cengiz Han'ın soyundan gelen hanedan üyelerinin üstünlüğünü kabul ederek tahta geçişini onaylarken, yeni hükümdar da askeri aristokrasinin unvanlarını, görevlerini ve mülklerinin onaylayarak karşılık verirdi.

²²¹ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 77-79; Hope, "The Pillars of State", p.188-189.

²²² Merkezdeki Büyük Kağan Kubilay tarafından bahşedilen bu unvan, Moğol İmparatorluğu'nda kağandan sonra en büyük ve en yetkili rütbeydi. Emir Buka bu rütbeyle doğrudan Kağan'ın ve Moğol İmparatorluğu'nun bir idarecisi olmuştur. Kubilay Kağan'ın bu yetkiyi Emir Buka'ya vermesinin sebebini Mustafa Uyar, İlhanlı hükümdarlarının âdem-i merkeziyetçi eğilimlerle merkezden kopmalarını önlemek maksadıyla verdiğini ifade etmiştir. Detaylı bilgi bkz. Mustafa Uyar, "Buqa Chingsang: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty", *Belleten*, C. LXXXI, S. 291, ss. 373-386; Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 157.

²²³ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 144-148, 152.

Emir Buka'nın al-tamga'sının (mühür) olmadığı yarlıklarda gönderilen emirlerin uymak zorundalığı yoktu, böylece devletin bütün idarî yetkisi Emir Buka'nın nüfuzu altına girmiş ve ona müstakil hareket etme imkânı sağlamıştır²²⁴. Hatta Ebü'l Ferec bu durumu şöyle aktarmıştır: “*Argun'un Ahmed'den kurtulmasına sebep olan hazinedar Buka son derece zenginlendi, saltanat içinde o kadar yüksek ve nüfuzlu bir şahsiyet oldu ki şehzadeler, damatlar, hatunlar, Moğol ordusunun kumandanları (emirler) dahi ona gelip itaatlerini arz ediyor, kapısında durup kendisinde imtiyazlar ve lütuflar istiyorlardı.*”²²⁵ Argun tahta çıkışında Emir Buka'nın kardeşi Emir Aruk Arab-ı Irak ve müttefiki Argun Aka'nın oğlu Emir Nevruz ise Horasan emirliğine getirilmişti, burada oldukça nüfuz sahibi olan Emir Aruk, bir emir gibi değil de padişah gibi yaşıyordu ve Argun'un elçilerine gerekli saygıyı göstermemekle birlikte vergisini hazineye göndermiyordu²²⁶.

Emir Buka ve kardeşinin bu kadar yetkiler elde etmesi, diğer nüfuzlu beylerin tepkisine yol açmakla birlikte 1289 yılında aristokrat arasındaki rekabeti kullanan Argun, Emir Buka ve kardeşini devirmeyi başarmıştır. Türk-Moğol aristokratlara karşı sivil idarede Sa'du'd-Devle ve kardeşleri gibi yerel bürokratları tayin etmişti, ancak bu dönemde Buka'nın müttefiki Emir Nevruz, Horasan'da Gazan Han ile ittifak yapana dek sürececek büyük bir isyan başlatmıştır²²⁷.

İlhan Argun'un teşkil ettiği merkezî yönetim ölümü sonrası ortadan kaldırılması neticesinde devlet, emirler tarafından yönetilen küçük bölgesel yönetimlere bölünme tehlikesiyle yüzleşmiştir. İlğay Noyan'ın oğlu Ak Buka ve Anadolu'daki noyanlar Geyhatu'yu desteklerken, Tagaçar Noyan ve Irak-ı Acem bölgesindeki noyanlar da Baydu'nun tarafında idiler. Netice olarak Geyhatu tahta geçse de, Tagaçar Noyan ve destekçileri hükümdara karşı devamlı muhalefet etmişlerdir. Ayrıca Tagaçar basitçe gözden çıkarılmayacak kadar güçlü bir noyandı ve büyük emirlerden biri olarak görevinde kalmaya devam etti.

²²⁴ Mustafa Uyar, “Buqa Chingsang”, s. 379-380.

²²⁵ Abûl Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, s. 621-622.

²²⁶ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s.161.

²²⁷ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s.160-168. Şebânkâreî eserinde Argun Han'ın emirlere olan tavrını şu şekilde bahsetmiştir: “*O yıl pek çok emir, kılıçlara av oldu. Argun Han, böyle siyaset yürütünce, artık emirlerden hiçbirine itimat etmedi.*” Muhammed b. Ali B. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma'u'l Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, çev. Fahri Unan, TTK Yay., Ankara 2021, s. 224.

Geyhatu'nun Anadolu'ya gitmesini fırsat bilen Tagaçar Noyan, şehzade Ambarçı'yi tahta geçirmek üzere bir başarısız darbe girişiminde bulunmuş fakat Geyhatu tarafından cezalandırılmamıştır. Çünkü Tagaçar, Şiktur ve Ak Buka uzun zamandan beri devletin idaresinde görev yapıyorlardı, bu beyler devletin en önemli unsurlarında biri olan orduyu ellerinde bulunduruyorlar ve ordu üzerinde etki sahibi aristokratlardı. Kendi istemedikleri ve kontrol edemedikleri bir aday tahta geçince onu kolaylık indirebiliyorlardı ki öyle de oldu, Tagaçar Noyan ve emirler, Geyhatu'ya karşı tekrar darbe girişimi gerçekleştirerek Baydu'yu tahta çıkarmışlardır²²⁸.

Gazan Han, şehzadeliği döneminde yaşanan bu gelişmelere kayıtsız kalamamış, tahta oturan Baydu ve Emir Tagacar önderliğindeki noyanlara hitaben elçi göndermişti ve Cengiz Han'ın yasasında Karaçu emirlerinin, başına buyruk şekilde Hanedan ailesinin işlerine karışmamaları gerektiğini belirterek bunu yapan emirlerin yasaya göre yargılanmalarını talep etmiştir²²⁹. Gazan Han'ın henüz şehzadeliği döneminde böyle bir olaya tanık olması, onun tahta geçtikten sonra Geyhatu'ya karşı isyan eden emirler yargılanmasına ve merkezîyetçi politikalar uygulamasına sebep olduğu söylenebilir. Örneğin Gazan Han'ın tahta geçişini müteakiben yaklaşık bir ay içerisinde otuz sekiz emir ve beş şehzade yasaya çarptırılarak katledilmiştir²³⁰.

Abaka Han döneminden beri nüfuzlu bir noyan olan Tagaçar'a Gazan Han hiç güvenmiyordu, daha önceki efendilerine sırt çevirdiği gibi aynı muameleyi ona da yapabiliirdi. Buna karşı önlem almak isteyen Gazan Han, doğrudan ortadan kaldırarak kendisine muhalefet oluşturmak yerine Tagaçar'ı Anadolu bölgesinin emirliği ile görevlendirmiş ve böylece merkezdeki siyasi gücünü kırmıştır. Ardından bölgeye görevlendirdiği Emir Baltu vasıtasıyla onu katlettirmiştir²³¹.

Anadolu'da zenginleşen ve siyasi nüfuz kazanan Tayci Noyan Celayir'in oğlu Emir Baltu, merkeze çağrılıp itaat bildirilmesi emredilmesine rağmen gelmeyerek isyan etmiştir. Bu isyanın bastırılmasından sonra Baycu Noyan'ın torunu Sülemiş Noyan, Karamanoğulları, uçtaki Türkmen beylerinden ve Memlüklü sultanı El-Melikü'n Nâsır'dan da yardım isteyerek isyan etmiş ve Anadolu'da müstakil bir devlet

²²⁸ Şebânkâreî, *Mecma'u'l Ensâb*, s. 225.

²²⁹ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 223.

²³⁰ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009, s. 109-11.

²³¹ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 254, 257.

kurmak istemiştir. Çünkü Anadolu, onun dedesi tarafından fethedilmişti ve o da aristokrat gibi kalıtımsal haklarından faydalanmak istiyordu, fakat başarılı olamamıştır²³².

Emir Argun Aka'nın oğlu Emir Nevruz, Gazan Han'ın tahta çıkmasında büyük desteklerde bulunmuş ve sonrasında İlhanlı sarayındaki nüfuzu son derece kuvvetlenerek bütün ulusun vezirliği ona verilmiştir. Elde ettiği yetkiyle İlhanlı Devleti'ndeki en mühim makamlara ve çeşitli eyaletlere kardeşleri ve damatlarını yerleştirmiştir. Böylece Emir Nevruz, devlet içerisinde muazzam bir güç ve otoriteye sahip olmuştur. Bu durum ona karşı diğer İlhanlı emir ve noyanların kıskançlıkla muhalif olmasına yol açmıştır, çünkü ulusun sahibi olarak kendilerini gören emirler bir başka emirin tahakkümü altında kalmak istemiyorlardı. Dolayısıyla güçlenen emir ile hükümdarın arasını açarak, tek merkezde toplanan gücün dağılmasını sağlıyorlardı. Gazan Han'ın huzuruna çıkan bazı emirler, Emir Nevruz ve ailesinin Irak, Fars ve Kirman'da yönetimi tamamen ele geçirmek amacıyla olduğu şeklinde ithamda bulunmuşlar. İlerleyen süreçte Emir Nevruz'un dolaylı yollardan Memlûklüler ile mektuplaşmaları olduğu iddiası neticesinde Emir Nevruz ve ailesi katledilmiştir²³³.

İlhanlıların son dönemine damga vuran Emir Çoban, 14.yüzyılın başlarında İlhanlı siyasetini yönlendirmiştir. Gazan Han, Olcaytu Sultan ve Ebu Said Bahadır Han dönemlerinde İlhanlı devletine büyük hizmetlerde bulunmuş bir noyan olan Emir Çoban, Suldus kabilesine mensup olup Hülagu'yla birlikte Önasya'ya gelen Suncak Aka'nın neslinden geliyordu. Argun Han döneminde yükselmeye başlayan Emir Çoban, onun ölümü sonrasında tahta adaylığı konusunda Baydu'yu desteklemiş ve ilerleyen süreçte ise Gazan Han'a tabiiyet bildirerek ondan soyurgallar almıştır. Gazan Han'ın merkezileşme politikalarına karşı çıkan isyanların bastırılmasında görev almış, Memlûklü üzerine yapılan savaşlarda Gazan Han'ın ordusunun sağ kanadını yönetmiştir²³⁴.

²³² Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 261, 274-276; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1969, s. 66-68.

²³³ Özgüdenli, *Gazan Han*, s. 119; Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s.253, 263-270; Spuler, *İran Moğolları*, s. 106-109.

²³⁴ Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 79,177,251,266,275-278; Christopher P. Atwood, "Chuban (Chopan, Chupan, Jupan)", *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Fact On File Inc., New York 2004, p. 109-110; R. M. Savory, "Cübânids", *The Encyclopedia of Islam*, V. II, Brill, Leiden 1997, p. 67-68.

Gazan Han'ın sadık emiri ve beylerbeyi Emir Kutlukşah'ın gölgesinde olarak ikinci büyük emir olarak kalmıştı, Sultan Olcaytu döneminde Emir Kutlukşah'ın ölmesiyle birlikte Sultan Olcaytu tarafından Emir Çoban'a beylerbeylik unvanı verilmiş ve onun kızı Dolandı Hatun'u da alarak Cengizli Hanedanı'na Küregen (damat) olmuştur. Böylece İlhanlı sarayının en büyük emiri haline gelmiş ve herhangi bir siyasi rakibi kalmamıştır²³⁵. Sultan Olcaytu'nun hükümdarlığının dayanağı olarak görülen beş emir mevcuttu, yarlıklara ismi geçen bu emirlerin başında Emir Çoban yer alıyordu. Sultan Olcaytu oğlu Ebu Said Bahadır'ı ölmeden önce veliahtı olarak belirlemişti ve bu seçim, devlet asıl yöneticisi Emir Çoban ve diğer emirler tarafından memnuniyetle kabul edilmişti. Çünkü Ebu Said henüz 12 yaşında olup reşit olmaması, Emir Çoban'ın başında olduğu askeri aristokrasinin, devletteki nüfuzunun arttırabilmesi için mükemmel bir fırsattı²³⁶.

1318 yılından itibaren Emir Çoban, İlhanlı Devleti'nin hem askeri hem sivil idaresinin tamamını kendi nüfuzu altında toplarken, hükümdar Ebu Said ise onun nüfuzunun gölgesinde kukla hükümdar olarak kalıyordu. İlhanlı Devleti'ni ziyaret eden İbni Battuta, Ebu Said'in henüz küçük yaşta olduğu için ülkede Emir Çoban'ın sözü geçtiğini ve hatta Ebu Said'in ismen hükümdar olduğunu gözlemlemiştir. Ebu Said, tahta oturduktan bir müddet sonra Mu'ineddin Natanzi eserinde onda padişah unvanından başka hiçbir şey onunla kalmadı şeklinde ifade etmiştir²³⁷.

İlhanlı Devleti hızlıca Çoban ailesinin nüfuzu altına girmiş ve Emir Çoban, devletin en üst düzey makamlarına kendi oğullarını atamıştır. İlk oğlu Hasan Horasan'ın emirliğine tayin edilmiş ve ikinci oğlu Timurtaş Noyan, Anadolu'nun emirliğine atanarak, isyancı yerel kuvvetlerin bastırılması maksadıyla kuvvetli bir orduyla gönderilmiştir. Dördüncü oğlu Mahmud, Kafkasya'nın muhafazası ile görevli merkez orduya atanmıştır. Son olarak üçüncü oğlu Dimaşk Hoca ise Ebu Said yanında

²³⁵ Şebânkârî, *Mecma'u'l Ensâb*, s. 228; Atwood, "Chuban", p. 109; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, C. XXXI, S. 124, s. 602.

²³⁶ Şebânkârî, *Mecma'u'l Ensâb*, s. 228; Michael Hope, *Power, Politics and Tradition in the Mongol Empire and İlkhānate of Iran*, Oxford University Press, Oxford 2016, p. 189; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s. 603.

²³⁷ Battûta, *Seyahatname*, s. 222-223; Mu'ineddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Mu'ini (İskender Anonimi)*, çev. Ahmet Özturhan, Ahmet Korkmaz ve Fatih Bostancı, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2023, s. 160-162; Hope, *İlkhānate of Iran*, p. 190.

kalarak vezirlik ve umûmî naib görevine getirilmiştir. Böylece Emir Çoban ve ailesi devletin mutlak hâkimi haline gelmiştir²³⁸.

Emir Çoban, sadece iç siyasette değil dış politikada da etkin hale gelmiştir. Onun nüfuzu ve siyasi kudreti çevre devletler tarafından da tanınıyordu, hatta Çin'deki Yesün Timur Kağan tarafından oldukça büyük prestijli unvanlarla²³⁹ ödüllendirilmiştir. T. Allsen'in ifadesine göre bu unvanlar Çin'de Han Hanedanı döneminde yaygın olarak kullanılmakla birlikte hanedanlığın merkezi otoritesinin düşüş döneminde devlet içerisinde üst düzey komutanlara verildiğini ifade etmiştir²⁴⁰. Altın Ordu hanı Özbek, İlhanlılara karşı gerçekleştireceği seferde Memlük sultanı Melik Nasır Mehmed'e ittifak talebinde bulunmuş, Memlüklü sultanı bu teklifi reddetmekle kalmayıp Emir Çoban'ı da bu durumdan haberdar eden ve kendisinin ona dost olduğunu belirten mektup göndermiştir. Hatta Papa XXII. Johannes 'in 22 Kasım 1321'de gönderdiği mektup, Emir Çoban'a hitaben yazılmıştır²⁴¹.

Emir Çoban'ın devlet içerisinde nüfuzunun bu denli artması, diğer üst düzey noyanların ona karşı cephe almasına sebebiyet vermiştir. Halihazırda diğer aristokrat noyanlar gücün tek bir kişide toplanmasına katlanamıyorlardı ve bu durum hükümdarların sabrını taşıyordu. Çünkü önde gelen noyan, ondan daha güçsüz ve önemsiz noyanların yahut çoğunun desteğini devam ettirirse hükümdara rakip olabilir veya hükümdarın ona neden ihtiyaç duyduğunu gösterebilirdi. Aksine nüfuzlu veya lider bir noyan, diğer noyanların ona karşı komplara ve devlet içerisindeki pozisyonunu kaybetmemek adına hükümdarın desteğine ihtiyaç duyabilirdi²⁴².

Netice olarak bir grup üst düzey komutan Emir Çoban'a karşı tepkilerini, Kafkasya'da Özbek Han'a karşı yapılan taarruz emrinde savaş meydanını terk ederek göstermişlerdir. Bu duruma bir de Anadolu'da Timurtaş Noyan'ın merkeze karşı isyan ederek açıkça bağımsızlığını ilan etmesi ve Dımaşk Hoca'nın hükümdara karşı mağrur

²³⁸ Şebânkâreî, *Mecma'u'l Ensâb*, s. 237; Hope, *İlkhānate of Iran*, p. 190.

²³⁹ Çin'deki Yuan Hanedanlığı'nda Yesün Timur Kağan, merkezden kopan Moğol hanlıkları arasındaki uyum ve işbirliği geliştirmek amacıyla "Commander Unequalled in Honor" (k'ai-fu i-tfunq san-ssu) ve "Duke who Assists the State" (i-kuo kunq) unvanları bahşetmiştir. Thomas T. Allsen, "Notes On Chinese Titles in Mongol Iran", *Mongolian Studies*, Vol. 14, The Hangin Memorial Issue (1991), pp. 27-39.

²⁴⁰ Allsen, "Chinese Titles", p. 33-34; Hope, *İlkhānate of Iran*, p. 190-191; Atwood, "Chuban", p. 109-110.

²⁴¹ Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s. 608-609.

²⁴² May, *Moğol*, s. 480-481.

ve saygısız tavırları eklenmiştir. İlâveten Ebu Said Han, Emir Çoban'ın Celayirli İlğay Noyan'ın soyundan gelen Şeyh Hasan Büzürg ile evli olan kızı Bağdat Hatun'u istemişti, fakat bu güçlü ittifakını bozmak istemeyen Emir Çoban bu teklifi şiddetle reddetmiştir²⁴³.

Emir Çoban'ın aleyhine gelişen bu durumlar onun ve ailesinin prestije zarar vermiş, fırsata çevirmek isteyen Ebu Said Bahadır'ın da gölgede kalmaktan çıkarak ilk hamlesini yapmış ve 1327 yılında Dımaşk Hoca'yı katlettirmiştir. Emir Çoban, oğlunun katlini haber alınca emrinde kuvvetlerle Ebu Said Han'dan intikam almak için hareket etmiş, fakat emrindeki beylerin bir çoğu savaş öncesi taraf değiştirerek onu yalnız bırakmıştır. Böylece Emir Çoban'ın isyan girişimi başarısız olmuş ve Herat meliki Gıyasüddin'e sığınmıştır, fakat bir hükümdarı karşısına almaya cesaret edemeyen Gıyasüddin kendisine emredilen yaparak Emir Çoban'ı öldürmüştür²⁴⁴.

Emir Çoban ve ailesinin ortadan kaldırılması, Ebu Said Han'ın müstakil hareket etmesine ve merkezi otoritesinin kuvvetlenmesini mümkün kılmıştır. Kendi taraftarlarını eyalet ve orduların yönetimine tayin eden Ebu Said Han, dayısı Ali Paşa'yı Bağdat'ın emirliğine tayin ederken, Narin Tugay'ı Horasan emirliğe atamıştır ve daha da mühimi sivil idareyi kuvvetlendirmek maksadıyla Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu Gıyasüddin Muhammed'i başvezirliğe getirmiştir. Nitekim 1335 yılında Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle İlhanlı Devleti istikrarsızlıklar dolu bir döneme girdi, 1335-1344 yılları arasında bölgesel olarak sekiz Cengizi şehzade tahta oturmakla birlikte yalnızca ismen hükümdardılar. Asıl güç emirlerin eline geçmekle birlikte şehzadeler yalnızca bölgesel hakimiyetleri meşruiyetleri için kullanmışlar ve 1344'ten sonra artık Cengizli aday bulmak yerine, kendi îrsi hanedanlıklarını kurmuşlardır²⁴⁵.

²⁴³ Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s. 604-607; Şebânkârî, *Mecma'u'l Ensâb*, s. 232-237; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 86-90; Hope, *İlkhānate of Iran*, p. 191-193; Charles Melville, "Wolf or Shepherd? Amir Chupan's Attitude to Government", *The Court of the Il-khans (1290-1340)*, ed. Julian Raby- Teresa Fitzherbert, Oxford University Press, Oxford 1996, p. 87-88.

²⁴⁴ Melville, "Wolf or Shepherd?", p. 89-91; Şebânkârî, *Mecma'u'l Ensâb*, s. 239-243; Battûta, *Seyahatname*, s. 223-224; Hope, *İlkhānate of Iran*, p. 192-194; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s. 615-616; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 90.

²⁴⁵ Hope, *İlkhānate of Iran*, p. 194-196; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s. 620; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 92-94; Battûta, *Seyahatname*, s. 224-225.

3. BÖLÜM

ÇAĞATAY (TÜRKİSTAN) SAHASINDA BÖLGELLEŞME VE YERELLEŞME

1. ÇAĞATAY HANLIĞI DÖNEMİ

1.1. Çağatay Hanlığı'nın Siyasi Tarihi

Cengiz Han'ın henüz hayatta iken imparatorluğu oğulları arasında pay etmesi sonucu Batı Türkistan Çağatay Han ve ulusuna verilmiştir. Ögeday Kağan'ın kurultayından sonra Çağatay Han, kendisine miras kalan toprakların idaresini ele almıştır. Cengiz Han tarafından yasaların koruyucusu ve uygulayıcısı²⁴⁶ olarak görevlendirilen Çağatay Han, sert mizacı ve muhafazakâr yapısıyla Cengiz Han'ın yasasının ve Moğol geleneklerinin sürdürmüştür. Türk-Moğol geleneğinin bir parçası yaylak-kışlak²⁴⁷ hayatına uygun olarak Çağatay Han'ın ordasını kurduğu iyi ayrı yerleşkesi mevcut olup, bunlar ilerleyen dönemde devletin merkezi haline gelecektir. İlkbahar ve yazları günümüzde Almalık şehri yakınındaki Kuyas adı verilen bölgede geçirilirdi; sonbahar ve kışları ise İli kıyısında bulunan Maravzik'te kalırdı²⁴⁸. Abisi Cuci ve babası Cengiz Han'ın ölümü sonrasında Cengizli Hanedanı'nın en büyüğü olmuştu, böylece bundan sonra hiç savaşa katılmamış ve sakin-dengeli bir hükümdarlık dönemi geçirmiştir²⁴⁹.

Çağatay Han, kardeşi büyük kağan Ögeday'ın vefatından iki ay sonra 1242 yılında vefat etmiş²⁵⁰ ve ondan sonra Çağatay Ulusu'nun tahtına torunu Kara-Hülagu

²⁴⁶ Cengiz Han'ın Börte Hatun'dan olan dört oğlu yani Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy devlet idaresinin dört direğini oluşturmuş ve Cengiz Han her birine görevler vermiştir. Cuci'yi av işleri, Çağatay'ı kanunların uygulanması ve denetimi, Ögeday'ı idare işleri ve Tuluy ise ordu işleri ile görevlendirmiştir. Cüveynî, *Tarihi-i Cihan*, s. 94.

²⁴⁷ Yarı göçebe yaşam tarzının en belirleyici unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkistan bölgesinde geniş bozkırlarda yaygın bir biçimde sürdürülen hayat tarzı olmasının yanı sıra konar göçerler, hayvanlarına her mevsim devamlı taze ot temin edebilmek amacıyla belirli güzergahlara hareket etmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz. Osman Gümüşçü, "Yaylak ve Kışlak", *DİA*, C. EK-2, ss. 669-670.

²⁴⁸ Cüveynî, *Tarihi-i Cihan*, s. 248; Kafalı, *Çağatay*, s. 80-81; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 374.

²⁴⁹ Kafalı, *Çağatay*, s. 84.

²⁵⁰ Çağatay Han'ın vefatı konusunda kaynaklar iki ayrı tarih vermektedir. Reşidüddin Fazlullah, Çağatay Han, Ögeday Kağan'ın vefatından 7 ay önce öldüğünü ifade ederken, Alâeddin Atâ Melik Cüveynî ise Çağatay Han'ın Ögeday Kağan'dan kısa bir süre sonra öldüğünü aktarmaktadır. Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 376; Cüveynî, *Tarihi-i Cihan*, s. 248-249; Kafalı, *Çağatay*, s. 87.

Han (1242-1246) geçmiştir. Kara-Hülagu Han tahta geçtiği sırada büyük moğol kağanlığının tahtına Töregene Hatun naiplik yapmaktadır. Ancak 1246 yılında Güyük kağanlık tahtına oturunca, Çağatay Han'ın beşinci oğlu Yisun-Müngge ile arasındaki dostluk münasebetinin de etkisiyle, Çağatay Han'ın hayatta oğlu varken torunun tahta çıkmasının uygun olmadığını öne sürerek Yisun-Müngge(1246-1251)'yi 1246 yılında tahta çıkarmıştır. 1251 yılında Büyük Moğol İmparatorluğu'nun tahtına oturan Möngke Kağan, kendisine muhalif olan ve ona suikast tertipleyen birçok Çağatay ve Ögeday soyundan gelen hanedan üyelerini katlettirmiştir. Yisun-Müngge de bu muhalif kadronun içerisinde yer aldığından dolayı Möngke Kağan tarafından verilen emirle, Kara-Hülagu Han emrindeki orduyla Yisun-Müngge öldürmek ve Çağatay tahtına çıkarılmak için yola çıkmıştır. Lakin Kara-Hülagu Han, yol üzerinde vefat etmiş, Kara-Hülagu Han'ın eşi Organa Hatun ordunun komutasını alarak Yisun-Müngge ve ailesini katletmiştir. Ardından Çağatay tahtına Kara-Hülagu Han'ın oğlu Mübarek-Şah geçmiş, fakat yaşının küçük olmasından ötürü Organa Hatun niyabeten tahta oturmuştur²⁵¹.

Organa Hatun'un yaklaşık 9 yıllık naipliği süresince herhangi bir iç isyan yaşanmamış nispeten sakin geçmiş ve bölgesinde başarıyla hüküm sürmüştür. Organa Hatun, Çağatay Han'ın yazları Kuyas mevkiindeki bölgesinde konaklamış ve ulusunu buradan yönetmiştir. 1255 yılında Hülagu Han, Orta Doğu üzerine sefere giderken; kuvvetleri ile İli Irmağı üzerinden geçmiş ve Organa Hatun tarafından karşılanarak ağırılanmıştır²⁵². Fakat Çağatay Hanlığı'nda sükûnet dönemi, 1259 yılında Möngke Kağan'ın ölümü neticesinde tekrar merkezdeki dengelerin değişmesiyle olumsuz yönde etkilenmiştir. Zira Arık Böke ve Kubilay arasındaki mücadelede, Çağatay Hanlığı'nın kaynakları ve konumu stratejik önem arz etmiştir. Bu duruma Çağatay tahtında hatun bulunması da eklenince her ikisi, Çağatay sülalesinden gelen ve kendi nüfuzu altındaki adaylarını yarlıklar vererek göndermiştir. Bunlardan ilki Abuşka, Arık Böke tarafından alıkonularak öldürülmüştür²⁵³. Diğer Algu ise merkez Karakorum'da bulunan Arık Böke'nin emrine verdiği ordu ve yarlıkla, Çağatay

²⁵¹ Kafalı, *Çağatay*, s. 89-95; Fazlullah, *The Successors*, p. 149-150,182, 204, 216; Cüveynî, *Tarihi-i Cihan*, s. 249-250; May, *Moğol*, s. 369; Biran, "the Ögöeid and Chaghadaid Realms", p. 48.

²⁵² Bruno De Nicola, "The Queen of the Chaghataids: Orghina Khātūn and the Rule of Central Asia.", *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. XXVI, no. 1-2, 2016, p. 116-117; Fazlullah, *The Successors*, p. 149-150; Cüveynî, *Tarihi-i Cihan*, s. 500-501.

²⁵³ Fazlullah, *The Successors*, p. 150; Kafalı, *Çağatay*, s. 96-97.

Hanlığı'nı ve kaynaklarını ele geçirmek üzere gönderilmiş, çünkü Kubilay Karakorum'a gelen erzak sevkiyatını durdurduğu için başkentte erzak kıtlığı vardır. Bölgeye giden Algu Han (1261-1266), Organa Hatun'un bölgedeki iktidarını düşürmüştü²⁵⁴, amma velâkin Arık Böke'nin beklediği gerekli desteği de vermemiş aksine Çağatay Hanlığı'nın bağımsız hale getirme yönünde hamleler yapmıştır²⁵⁵. Bunun üzerine Arık Böke, emrindeki kuvvetlerle Algu'nun üzerine yürüyerek otoritesini tesis etmek istemiş, fakat başarılı olamamıştır. Kubilay Kağan'ın tarafına geçerek hem onun desteğini almak hem de bölge üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmak maksadıyla Mübarek Şah'ın veliaht ilan edilmesi koşuluyla Organa Hatun ile evlenmiştir²⁵⁶. Böylece Çağatay Hanlığı, Algu Han döneminde merkezdeki büyük kağanlığa olan bağlılığından resmiyette olmasa da fiilen kurtulmuştur.

Algu'nun 1266 yılında ölmesi üzerine emirlerin ve komutanların desteğiyle Mübarek Şah, Çağatay tahtına oturan ilk Müslüman han olmuş, fakat merkezdeki Kubilay Kağan'ın onayı olmadan tahta çıkarıldığı için iktidarı oldukça kısa sürmüştür. Kubilay Kağan'ın yanında eğitim alan ve otoriter bir idareci olan Çağatay Han'ın torunu Barak, 1266 yılında Mübarek-Şah'ı tahttan indirmiş ve onu maiyetine almıştır²⁵⁷. Barak Han (1266-1271)'in hükümdarlığının ilk sıralarında Kaydu Han, Doğu'da nüfuzunu arttırmıştır. Ortak düşman Kubilay Kağan ile Barak Han'ın yakınlaşmasına sebep olmuş, hatta Kubilay Kağan ona Kaydu'nun toprakları vaat etmiştir. İlerleyen süreçte taraflar arasındaki ilk mücadelede Barak Han galip gelmişse de Altın Orda Devleti'nin desteğini alan Kaydu Han, Barak'ı Hokand civarında yenilgiye uğratarak barış yapmaya mecbur bırakmıştır²⁵⁸. Barak Han, Kaydu Han ve Altın Orda hanı Mengü Timur'un elçisi Berkecher'in iştirakiyle bir kurultay toplanmıştır. Kurultay sırasında Kaydu Han, birlik olma çağrısında bulunmuş ve sonrasında Mâverâünnehir topraklarının üçte ikisi Barak Han'a bırakılmakla beraber

²⁵⁴ May, *Moğol*, s. 370-371; Nicola, "The Queen of the Chaghatayids", p. 119.

²⁵⁵ Çağatay Hanlığı'na ait Otrar ve Harezmi'e komşu civar bölgeler, Altın Orda hanı Batu Han tarafından ele geçirilmişti. Algu Han tahta geçtiği zaman buralara kuvvetler göndererek Çağatay hakimiyetini tesis etmiş ve ilaveten Afganistan üzerine kuvvetler göndermiştir. Büyük kağanlığa bağlı yerleşik bölgelerin valisi Mes'ud Yalavaç'ı kendi mali danışmanı olarak atamış ve bölgenin gelirlerine doğrudan sahip olmuştur. Biran, "The Ögödeid and Chaghadaid Realms", p. 49; May, *Moğol*, s. 371; Kafalı, *Çağatay*, s. 100-101.

²⁵⁶ Nicola, "The Queen of the Chaghatayids", p. 119; Fazlullah, *The Successors*, p. 150-151.

²⁵⁷ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 370,435

²⁵⁸ Biran, *Qaidu and the Rise*, p. 25.

kalan üçte birlik kısmı ise Kaydu Han ile Mengü Timur Han'a arasında pay edilmiştir²⁵⁹.

Ayrıca bu kurultayla neticesinde Çağatay Hanlığı müstakil olma yolunda elde ettiği kazanımları yitirmiştir ve Kaydu Han'a tabî olmuştur. 1271 yılında Barak'ın ölmesi sonrasında sırasıyla tahta çıkan Nikbay Han (1271-1274), Buka Timur Han (1274-1277) ve Duva Han (1277-1307) Kaydu Han'ın yarlığı ile Çağatay Hanlığı'nın tahtına geçmiştir²⁶⁰.

Kaydu Han 1301 yılında öldükten sonra bölgede dengeler tersine dönmüş, Duva liderliğinde, Çağatay Hanlığı nispeten eski bağımsız statüsünü elde etmiştir. Üstelik Kaydu Han'ın ölmeden önce oğullarına bizzat Duva Han'ın tavsiyelerine uymalarını öğütlemesi sonucunda Duva, Kaydu'nun oğlu Çapar Han (1301-1306)'ın tahta çıkmasında destek sağlamıştır. Çağatay Hanlığı'nın nüfuzunu arttırmak isteyen Duva Han, merkezdeki Temür Ölceytü Kağan ile sıkı ilişkiler kurmaya başlamıştır. Merkezin siyasi desteğini sağlayan Duva, Ögeday Ulusu'nun topraklarını parçalara bölerek hükümdarlarını kendisine bağlı kukla idareciler haline getirmiş ve onların bölgedeki nüfuzunu kırmıştır²⁶¹. Duva Han'ın 30 yıl süren uzun hükümdarlığı sonrasında Çağatay Hanlığı istikrarsızlıklar yaşanmıştır. 1309 yılında toplanan kurultayda, Duva Han'ın oğlu İsen Buka Han (1309-1319)'ın tahta oturması kararlaştırılmıştır. Bu dönemde büyük çapta savaşlar yaşanmamış, yalnızca Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar ile sınır mücadeleleri yaşanmıştır²⁶².

İsen Buka Han öldükten sonra başarılı bir komutan ve idareci olan Kebek, 1319 yılında tahta çıkmıştır. Adil²⁶³ ve yenilikçi hükümdar olarak Kebek Han (1319-1326), ticarî faaliyetleri canlandırmış ve ilk defa kendi adına para bastırmıştır. Mâverâünnehir'de Karşı adında bir başkent ve saray inşa ettirmiş²⁶⁴, hanlığın idarî

²⁵⁹ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 521-522; Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century*, Longmans, Green & Co., London 1876, s. 174-175; Biran, *Qaudi and the Rise*, p. 26.

²⁶⁰ Kafalı, *Çağatay*, s. 109, 114-117.

²⁶¹ Howorth, *History of the Mongols*, s. 181-182; Biran, "The Ögödeid and Chaghadaid Realms", p. 54-55; May, *Moğol*, s. 385.

²⁶² Biran, "The Ögödeid and Chaghadaid Realms", p. 55-56.

²⁶³ İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 354-358.

²⁶⁴ Hanlığın asıl merkezi Almalık olmakla beraber batı kısmında yani Mâverâünnehir merkezli inşa edilen bu yeni başkent, hanların artık topraklarının batı bölgelerindeki yerleşik unsurlara ilgisinin arttırdığının göstergesidir. Artık ülkenin siyasi merkezi Mâverâünnehir'e kaymış ve ayrıca yeni başkent konumuna bakıldığında devletin Horasan ve Hindistan yönlü bir genişleme politikası izleme

manada örgütlenmesini teşkil etmiştir. Genel manada Kebek'in icraatlarının nihai maksadı, Çağatay Hanlığı'nı bağımsız bir statüye kavuşturmak ve daha merkezî bir idare oluşturmak olduğu anlaşılabilir²⁶⁵.

Kebek'ten sonra tahtta, kardeşi Alâeddin Tarmaşirin (1326-1335) 1326 yılında geçmiştir²⁶⁶. Kebek döneminde başlayan hanlığın yapısal dönüşümünün bu dönemde sürdürüldüğü görülmektedir. Müslümanlığı kabul ederek Alâeddin ismini alan Tarmaşirin Han döneminde hanlık içerisindeki İslam bölgelerine önem verilmiş, İslamlaşma süreci teşvik edilmiştir. Bu dönemde Moğollar arasında İslamiyet hızla yayılmaya başlamıştır. Ayrıca o da tıpkı selefi gibi Mâverâünnehir'de kurulan başkentte kalmayı tercih etmiştir. Fakat Alâeddin Tarmaşirin Han, yaşam tarzı ve her yıl düzenlenen kurultaylara aktif katılım sağlamaması sebebiyle 1335 yılında geleneklere bağlı Cenkşi ve Bozan'ın önderlik ettiği muhafazakâr bir grup tarafından tahttan indirilmiş ve katledilmiştir.²⁶⁷

Dindar bir Budist olan Cenkşi Han, selefinin aksine tekrar Almalık merkezli bir idare kurmuş ve Hristiyanları da desteklemiştir. Onun hükümdarlığı kısa sürmüş, 1337 yılında Yesün Timur tahtı ele geçirmiştir. Yesün Timur'un hükümdarlığı da ağabeyi gibi kısa sürmekle birlikte, otoritesini Almalık'tan Maveraünnehir'e kadar genişletmiş ve kendi adına para bastırmıştır²⁶⁸.

1340'larda Çağataylı hanlar, yeniden Mâverâünnehir'de tahta çıkmaya başlamıştır. Bölgede tahta çıkan Yasavur²⁶⁹ oğlu Kazan Timur Halil Han, Karşı şehri

amacı da olduğu anlaşılmaktadır. İlâveten Kebek Han, ikinci başkenti inşa etse de, asıl merkezle irtibatını kopartmamış ve Almalık'ı ziyaret etmeyi sürdürmüştür. Bkz. Michal Biran, "Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370)", *Turko- Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand- Guédy, Brill, Leiden 2013, p. 271.

²⁶⁵ Kafalı, *Çağatay*, s. 109, 130-131; May, *Moğol*, s. 387.

²⁶⁶ Bu konuda bazı çelişkiler bulunmakla birlikte Michal Biran, Kebek öldükten sonra Elçigidey (1327-1330) ve Döre Timur (1330-1331)'un tahta çıktığını belirtmiştir. Tarmaşirin Han'ın ise ancak 1331'ten itibaren tahta geçtiğini belirtmiştir. Bkz. Michal Biran, "The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)", *Journal of the American Oriental Society*, vol. CXXII, no. 4, 2002, p. 744-745. İlâveten bu konu hakkındaki diğer iddialar ve Tarmaşirin Dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Fatih Orta, *Çağatay Hanlığı'nda Gelenek ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın 2019.

²⁶⁷ İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 354-358; Biran, "The Chaghadaids and Islam" p. 747-750; Kafalı, *Çağatay*, s. 136-137.

²⁶⁸ H. W. Bellew, *The History of Kashgharia*, The Foreign Department Press, Calcutta 1875, s. 40-41; Biran, "The Ögödeid", p. 59; Kafalı, *Çağatay*, s. 139.

²⁶⁹ Algu Han'ın torunu olan Yasavur, Kebek ile birlikte 1314 yılında İlhanlılar üzerine sefer yapmışlardır. Sefer esnasında ikili arasında meydana gelen anlaşmazlık sonucunda Yasavur, İlhanlılar

civarlarında Zincir Saray adında bir köşk inşa ettirmiştir. Kazan Timur Han, hanlıkta merkezî otoriteyi kurma yönündeki faaliyetleri neticesinde Alâeddin Tarmaşirin döneminden itibaren Mâverâünnehir’de güç kazanan ulus emirleri ile karşı karşıya gelmesine neden olmuş ve Kazan Timur Han’ın 1347 yılında Emir Kazagan adlı bir ulus emiri tarafından öldürülmüştür. Mâverâünnehir’deki son müstakil Çağatay hanının ölmesi sonucunda bu bölge tamamıyla doğu eyaletlerinden ayrılmıştır²⁷⁰. Çağatay Hanlığı, artık Mâverâünnehir bölgesinde ulus emirlerinin kontrolündeki “Çağatay Ulusu” ve Talas ve Manas nehirlerinin arasında Issık Gölü çevresindeki “Moğul Ulusu” olmak üzere ikiye bölünmüştür²⁷¹. Moğul Ulusu, eski dinlerini ve geleneksel göçebe yaşam tarzını sürdürürken, aksine Çağatay Ulusu, yerleşik yaşama geçilmiş ve şehirleşmiş bölgesinde konumlanmıştır. Çağatay Ulusu’nun kontrolü, büyük çoğunluğu Müslümanlığı kabul etmiş ve göçebe yaşam tarzını devam ettiren ulus emirlerinin idaresinde, göçebe unsurlarla yerleşik unsurla yakın ilişki içerisinde olmuştur²⁷². İlâveten iki ulus, aralarındaki ayrılığın neticesi olarak birbirine karşı hakaret manasında türlü adlandırmalar yapmıştır. Çağatay Hanlığı’nın asıl mirasçısı olarak gören Moğul Ulusu, Çağatay Ulusu’na yerleşik kültürün etkisiyle bozulmuş ve melezleşmiş anlamına gelen “Karaunas”²⁷³ şeklinde hakaret edici bir adlandırma yapmıştır. Çağatay Ulusu da Moğul Ulusu’nun göçebe ananelerini vurgulamak amaçlı

tarafına geçmiştir, ancak bir süre sonra İlhanlı yönetimine de karşı isyan etmiştir. Fazlullah, *Successors of Qenghis Khan*, s. 143-144; Spuler, *İran Moğolları*, s. 128-130, 133-135.

²⁷⁰ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2019, s. 26-27; V. V. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK Yay., Ankara 1997, s. 10.

²⁷¹ Grousset, *Bozkır*, s. 327.

²⁷² Beatrice Forbes Manz, “Multi-ethnic Empires and the Formulation of Identity”, *Ethnic and Racial Studies*, vol. XXVI, no. 1, 2003, p. 85.

²⁷³ Karavanas tabiri Marco Polo’nun seyahatnamesindeki “... halkın adı Karonas’tır, bunlar çok kalabalık, acımasız ve kötü hırsız soyundan gelmektedirler, ülke boyunca dolaşır ve büyük kötülükler yaparlar. Niçin onlara bizim dilimizde onlara karışık kan anlamına gelen Karonas denilmiştir? Çünkü anaları Hintliydi, babaları Tatar...” ifadesine ve Mirza Haydar Duğlat’ın “... Fakat bu iki kol aralarında adavet sebebiyle birbirini tahkir etmek için özel isimle adlandırdı...Moğullar ise Çağataylara Karavanas derlerdi...” ifadesinden yola çıkarak melez olduğu iddiası öne sürülmüştür. Bkz. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden- Z. Zühre İlkelen, Ötüken Yay., İstanbul 2019, s. 93-94. İlâveten Karaunasların kökeni, 13. yüzyılın başlarında Büyük Moğol Kağanı tarafından Hindistan ve Keşmir bölgesi üzerine gönderdiği garnizon birliklerine dayanmaktadır. Zaman içerisinde bu birliklerden bir kısmı İlhanlılara tabî olmuş, 14. yüzyıldan itibaren ise Çağatay Hanlığı’nın tarafına geçmiş ve aynı yüzyılın yarısından itibaren Emir Kazagan liderliğinde hanlıkta önemli bir konuma yerleşmişlerdir. Manz, *Timurlenk*, s. 285-289. Detaylı bilgi için bkz. Peter Jackson, “The Mongols of Central Asia and the Qara’unas”, *Iran Journal*, vol. LVI, no. 1, 2018, pp. 91-103.

onlara “Moğul” veya daha da küçümseyerek haydut manasına gelen “Cete” kelimelerini kullanmıştır²⁷⁴.

Eski Çağatay Hanlığı’nın batı kolunda Emir Timur (1370-1405), tüm kontrolü ele geçirmiş ve hakimiyetini meşru temeller üzerine inşa etmiştir. Cengizli soyundan gelen Süyurgatmış’ı kukla han olarak tahta oturtmuş ve Cengiz soyundan Saray Mülk Hanım ile de evlenerek Güregen (Han damadı) unvanını almıştır. Zaman içerisinde Emir Timur ve varisleri, Cengiz soyundan kukla hanları tahta çıkarmaya devam etmiş ve Cengizli hanedanı temsilen de olsa 15.yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür²⁷⁵.

Eski Çağatay Hanlığı’nın doğu kolunda 1347 yılında Tuğluk Timur Han tahta çıkmış, merkezileşme yönünde faaliyetlerde bulunarak nüfuzunu arttırmış, 1360 ile 1361 tarihleri arasında Çağatay Ulusu üzerine seferler yaparak Çağatay Hanlığı’nın siyasi birliğini tekrar tesis etmiştir. Tuğluk Timur Han’ın 1363 yılında ölümüyle birlikte batı kısmı tekrar bağımsız hareket etmeye başlamıştır²⁷⁶. Timurluların yoğun baskısını üzerinde hisseden Doğu Çağataylı hanlar, Veyis Han (1418-1428) döneminde Oyrat ve Kalmuklara karşı mücadele etmiş, Turfan bölgesinde sulama kanalları inşa ettirmiştir. Veyis Han ölünce Yunus ve Esen Buka’nın taraftarları arasında taht mücadelesinden Esen Buka galip gelirken, Yunus ise Timurlu Uluğ Bey’e sığınmıştır. Diğer yandan tahta oturan II. Esen Buka (1429-1462), Timurlu Ebu-Said’e karşı savaşarak Timurlu Devleti’nin kuzey sınırlarını yağmalamıştır. Ebu Said ise buna karşılık Doğu Çağataylıları ikiye bölerek zayıflatmak istemiş, bu maksatla sürgündeki Yunus’un emrine verdiği kuvvetlerle kardeşine karşı göndermiştir. 1469 yılında kardeşinin ölmesiyle Yunus Han tahta geçmişti, ancak bölge Duğlat kabilesinden nüfuzlu beyler tarafından idare edilmektedir²⁷⁷. Yunus Han, Kaşgar, Taşkent ve Yarkent’i topraklarına katmayı başararak egemenlik alanını genişletmiştir. Ölümünden sonra iki oğlu devleti paylaştı; biri Uygur ülkesi ve eski Moğolistan’ı aldı,

²⁷⁴ Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 315; Barthold, *Uluğ Bey*, s. 11.

²⁷⁵ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yay., Ankara 1987, s. 164; Ahmed Ibn Arabshah, *Tamerlane or Timur the Great Amir*, tran. J. H. Sanders, Luzac & Co., London 1936, p. 12-13; Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi*, çev. Zuhul Bilgin, Kronik Yay., İstanbul 2020, s. 35-36.

²⁷⁶ Tuğluk Timur’un merkezileşme politikaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Gök, “Çağatay Hanlığı’nın Dağılması Sonrası Tuğluk Timur Han’ın Merkezileşme Politikası ve Emir Kamerüddin İsyanı”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 1, 2022, ss. 112-128.

²⁷⁷ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 497-498; Grousset, *Bozkır*, s. 452-455.

diğeri ise Kaşgar, Hoten ve Yarkent topraklarına sahip olmuştur. Bunlardan ilki Şeybaniler tarafından kısa bir süre yıkılırken, diğerinde Yunus Han'ın torunu Said Han tarafından 1514 yılında Yarkent Hanlığı kurulmuştur. Yarkent Hanlığı ise 17.yüzyılın sonlarında dinî liderlerin kontrolü altına girmiş, böylece bölgedeki Çağatay neslinin bölgedeki hakimiyeti sona ermiştir²⁷⁸.

1.2. Çağatay Hanlığı'nın Yapısı ve Devlet Teşkilatı

Cengiz Han'ın hayatta iken imparatorluğunu evlatları arasında taksim ederken Uygur ülkesinden Amu Derya'ya kadar olan topraklar, Çağatay Han'ın payına düşmüştür. Ancak Çağatay Han ve ulusuna tahsis edilen topraklarda bulunan tüm şehirler, merkezdeki büyük kağanın atadığı *yeke darugaçi*²⁷⁹ (büyük, genel vali) Ürgençli Mahmud Yalavaç²⁸⁰ ve oğlu Mes'ud Yalavaç tarafından idare edilmiştir. Cengiz Han tarafından atanan Mahmud Yalavaç, Ögeday Kağan zamanında vazifesine devam etmiş, Türkistan'daki tüm şehirlerin idaresi ve vergilerin toplanmasından sorumludur. Hocend şehrinde oturan Mahmud Yalavaç, faaliyetleri hakkında yalnızca büyük kağana hesap vermektedir²⁸¹. Örneğin Buhara ve Tarab Kasabası'nda 1239 yılında patlak veren Tarabî İsyanı²⁸² neticesinde Çağatay Han, Mahmud Yalavaç'ı

²⁷⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 498; Grousset, *Bozkır*, s. 459-461.

²⁷⁹ Darugaçi, Moğolca "basamak, mühürlemek" anlamına gelen daruğu kelimesinden türemiş olup, genel anlamda bir bölgenin yahut bir şehrin valisi demektir. Moğollar, Kitanları hakimiyeti altına aldıkları zaman bu makamı ilk defa kullandılar. Görevlendirildikleri bölge yahut şehirlerde asker yetiştirmek, posta teşkilatını kurmak, vergileri toplayarak başkentte ulaştırmak ve nüfus sayımı yapmak darugaçilerin görevleri arasındadır. İmparatorluğun sınırlarının genişlemesiyle birlikte darugaçiler şehirlere gönderilmiş, ardından tüm darugaçileri denetleyecek ve idare edecek yeke darugaçiler atanmıştır. A. K. S. Lambton, "Dârûgha", *The Encyclopedia of Islam*, V. II, Brill, Leiden 1997, p. 162; Abdulkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, C. VIII, s. 505; David Morgan, *The Mongols*, Blackwell Publishers, Malden 2001, p. 108-109; May, *Moğol*, s. 136.

²⁸⁰ Aslen Harezmi tüccar olarak görev yapan Mahmut Yalavaç, Cengiz Han ve Moğollara büyük hizmetlerde bulunmuştur. Bilinen ilk görevi, Cengiz Han tarafından Harzemşah Muhammed'e 1218 yılında gönderdiği elçilik heyetinde yer almasıydı. Taraflar arasında başarılı bir diplomatik anlaşma gerçekleştiren Mahmud, Türkçe'de elçi veya haberci anlamına gelen Yalavaç adını almıştır. Thomas T. Allsen, "Mahmud Yalavac (?-1254), Mas'ud Beg (?-1289), 'Ali Beg (?-1280); Bujir (ft. 1206-1260)", *In The Service of the Khan Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period*, ed. Igor de Rachewiltz, Hok-Lam Chan, Ch'i-Ch'ing Hsiao and Peter W. Geier, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993, p. 122-123.

²⁸¹ Kafalı, *Çağatay*, s. 34-35.

²⁸² Mahmud Yalavaç'ın yeke darugaçiliğinde Mâverâünnehir şehirleri, Moğol istilasının tahribatının izleri silmeye başlamış ve Buhara şehrinde refah ve nüfusu artmıştır. Fakat kırsalda yaşayan insanlar ekonomik anlamda oldukça müşkül duruma düşmüştü, ki bu isyan yalnızca Moğol yönetimine değil aynı zamanda Buhara'daki zengin aristokratlara da karşıydı. Neticede Elekçi Mahmud liderliğinde başlayan isyanda, isyancılar Buhara şehrini ele geçirerek Moğolları geri çekilmeye zorlamıştı ve ertesi gün Elekçi Mahmud kendi adına hutbe okutmuştur. Buhara aristokrasisi ve Moğollar ordu kurarak Buhara'ya yürümüş, fakat Tarabî önderliğinde isyancı kuvvetler onları mağlup ederek 10.000 kadar

görevden almıştır. Bunun üzerine Mahmud Yalavaç, Ögeday Kağan'a bu durumu bildiren şikâyet-name göndermiş; karşılık olarak Ögeday Kağan abisi Çağatay Han'dan bu durum hakkında detaylı bilgi istemiştir. Çağatay Han ise hatasını ve haddini aştığını kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ögeday Kağan, abisinin saygısından memnun olmuş; Mahmud Yalavaç'ı Kuzey Çin'e yeke darugaçi yaparken oğlu Mes'ud Yalavaç'ı onun yerine Türkistan yeke darugaçisi olarak atamıştır²⁸³.

Çağatay Ulusu içerisinde şehirler dışında kalan topraklar, Çağatay Hanlığı'nın hakimiyeti altında yer almaktadır. Böylece Çağatay Han ve halefleri, Türkistan'da şehirler dışında kalan hayata ve otlaklara hâkim olmuş, yani Çağatay Ulusu, sadece yaylak ve kışlak yaşamı sürdüren ve temel geçim kaynağı hayvancılığa dayanan kır nüfusunu ifade etmektedir. Çağatay Hanlığı'ndaki şehirler hanlığa bağlı olsa da Cengiz Yasası ve Moğol gelenekleri gereğince Çağatay Ulusu'nun yaşam tarzında değişme olmayacaktır. Çünkü yerleşik toplumlarda şehir, toplum kültürünün bağı ve gelişiminin zirve görülüyorken, aksine göçebe ve konar-göçer imparatorluklar şehirlere hem ihtiyaç gözüyle hem de antipatiyle bakmaktadır. Genel olarak bakıldığında göçebe ve konar-göçer siyasi yapılar için şehirler maddi güç kaynağı, insan kaynağı, idarî, ekonomik ve siyasî merkez olmasının yanında meşruiyet sembolü de olabilmektedir. Aksine şehirler, bu tür siyasi yapıların hayat tarzlarına zıt olabilir ve ekonomik bir yük haline gelebilmektedir. Bu münasebetle 1240 Kurultay'ında Ögeday Kağan, hanlığında gerçekleştirdiği dört büyük icraattan bahsetmiş; bunlardan ikisi Moğol gelenekleri ve yaşam tarzını kolaylaştırmak adına yapılanlardır. İlki şehirlere darugaçi ve idareciler tayin edilerek, şehir dışında kalan toprağı millete ayırmak, ikincisi ise toprağı Moğollar ayırırken susuz bölgelerde su kuyuları açtırarak su ve otlak sayısını arttırmak idi²⁸⁴.

Çağatay Hanlığı'nın ilk başkenti Almalık olarak karşımıza çıkmakla birlikte 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar önemini korumuştur. Kaydu Han'dan sonra Ögeday Ulusu tamamen yıkılmış ve Çağatay Hanlığı'nın doğu sınırı Ögedaylılar ve kağanlık

Moğol'un ölmesine neden olmuştur. Mücadele sonrasında isyan lideri savaşta ölmüş; Moğollar kalabalık bir orduyla Buhara'ya gelerek isyancıları katletmiştir, ardından Buhara şehrini cezalandırmak istemişler, fakat Mahmud Yalavaç gelerek Moğol komutanlarını ikna etmiş ve şehri tekrar katliam ve yağmadan kurtarmıştır. Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 502-504; Cüveynî, *Tarih-i Cihan*, s. 137-143.

²⁸³ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 501-502, 505-506.

²⁸⁴ Kafalı, *Çağatay*, s. 36; Biran, "Rulers and City", p. 257-258; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 203-205.

arasında çatışma noktası haline gelmiş, hatta Külük Kağan (1307-1311) ve Bayantu Kağan dönemlerinde İli ve Yedi-Su havzaları istila ve yağmaya uğramıştır. Bunun üzerine Kebek Han, Çağatay tahtına çıktığı zaman akıllıca davranarak başkenti Mâverâünnehir’de Karşı adında yeni bir başkent kurmuştur²⁸⁵. Fakat yeni başkentte oturan han, Cengiz Han’ın Yasak’ı gereğince her yıl Almalık’taki toy/kurultaya katılmak zorunda idi. Kebek Han her yıl düzenli bir şekilde ziyaret etmişse de halefi Alâeddin Tarmaşirin dört yıl boyunca ziyaret etmemiş ve bundan ötürü muhafazakâr grup tarafından tahttan indirilmiştir²⁸⁶. Ayrıyeten Kazan Halil Han zamanında Karşı’dan iki menzil batıda Zincir-Saray adıyla saray inşa ettirilmiştir. Ancak Çağatay hanlarının bu şehirleri inşa ettirmesi, onların geleneksel konar-göçer kültürü terk ettikleri anlamına gelmemektedir, hatta İbni Battuta, Tarmaşirin Han’ı ziyaret ettiğinde han, seyyahı sarayda değil otağında kabul etmiştir²⁸⁷.

Çağatay tahtına çıkan Çağatay Han’ın neslinden hanlar, merkezdeki büyük kağanlık kurultayında belirlenir ve kağan tarafından verilen yarlık ile tahtına oturabilmektedir. Algu Han’dan sonra bölgedeki emirler tarafından tahtta çıkarılan Mübarek Şah, Kubilay Han’dan yarlık almadan tahta oturduğu için azledilmiş, Kubilay Han, Barak Han’a yarlık vererek onun yerine tahta geçmiştir. Aynı zamanda merkezdeki kağan, Çağatay tahtındaki hanı istediği zaman azlederek, yerine Çağatay neslinden birine yarlık vererek yeni han tayini yapabildi, özellikle merkezdeki kağan değişiklikleri neticesinde bu olay Çağatay Hanlığı’nda sıklıkla yaşanmıştır. Hatta zaruri durumlarda, kağanın ölmesi sonucunda naiplik yapan hatunlar da kağan adına yarlık verilebilmiştir. Çağatay Han’dan sonra tahta oturan Kara-Hülagu Han, Töregene Hatun tarafından verilen yarlık ile tahtına geçmiş, sonrasında Göyük Kağan tahtta geçince Kara-Hülagu’yu azlederek yerine Yisun-Möngge’ye yarlık vererek Çağatay tahtına oturtmuştur. Fakat 1251 yılında kağan olan Möngke Kağan, Yisun-Möngge’nin kendisine karşı muhalefetinden ötürü onu hanlıktan alarak, yerine Kara-Hülagu’ye yarlık vermiştir. Ögeday Ulusu’ndan Kaydu Han’ın Çağatay Hanlığı’nı hakimiyet altına almasıyla birlikte Çağatay tahtına çıkan hanlar, Kaydu Han’ın yarlığı

²⁸⁵ Kafalı, *Çağatay*, s. 40-41; Biran, “Rulers and City”, p. 271.

²⁸⁶ İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 357-358.

²⁸⁷ Biran, “Rulers and City”, p. 272-273.

ile tahta çıkmıştır. Duva Han'dan sonra ise Çağatay tahtına çıkan hanlar, Almalık'ta kurulan kendi kurultayları ile hanlarını seçmişlerdir²⁸⁸.

Çağatay Hanlığı, merkezdeki kağan tarafından atanan han unvanlı hükümdarlar tarafından idare edilmektedir. Diğer Türk-Moğol devletlerde olduğu gibi hanın eşleri Hatun unvanı ile hanın yönetimine katılırlar, şayet hükümdar ölürse yenisi seçilene kadar han gibi devleti idare ederlerdi. Örneğin Organa Hatun, eşi Kara-Hülagu Han öldükten sonra oğlu Mübarek Şah büyüyünceye kadar niyabeten Çağatay Hanlığı'nı yönetmiştir. Hanlığın en önemli devlet organı, diğer Moğol devletlerinde Kurultay olarak bilenen toydur. Her yıl Almalık'ta civarında hanedan üyeleri ve devlet yöneticileri bir araya gelerek toplanarak devlet meselelerini görüştüğü ve gerektiğinde han seçimi yaptıkları toplantıdır. Başkent 14. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Karşı'ya taşınmasına rağmen gelenekler icabı toy Almalık'ta yapılmaktadır. Han ve Hatun toyun başkanı olmakla birlikte "Oğul" adı verilen şehzadeler ve "Küregen" adı verilen damatların da katılması zorunludur. Tarhan unvanlı devlet görevlileri, Vezirler, Çağatay Ulusu'nun dört büyük beyi yahut emiri konumundaki Tümen beyleri/Noyanlar da katılmaktadır. Bunların dışında Çağatay Hanlığı'nın devlet teşkilatının en yüksek üyeleri olan Yasa Emiri, Al-Tamgacı, Bitikçi ve Barsçı Emiri de toyun üyeleri arasında idi. Al-Tamgacı, ilmiye sınıfında bir kimse olarak han yarlıklarına damga vurma görevi olmasının yanı sıra tercümanlık görevi de üstlenebilmektedir. Bitikçi, Barsçı ve Yasa Emirleri Çağataylı şehzadeler arasından seçilmektedir. Bitikçi Emiri, Defterdarın görevini yapardı; Yasa Emiri, Yargı ve Yasa işlerinin başıydı; Barsçı Emiri ise av işlerini düzenlenmesi işlerine bakardı. Barak Han, Çağatay tahtına çıktığında Mübarek Şah'ı Barsçı Emiri ve şehzadelerden Ahmet Börü'yü Bitikçi Emiri olarak atamıştır²⁸⁹.

1.3. Çağatay Hanlığı'nda Yerelleşme ve Bölgeleşme

Cengiz Han sonrası kurulan diğer Moğol Hanlıkları'na nazaran Çağatay Hanlığı'nın konar-göçer ananeleri uzun bir süre sürmesi, muhafazakâr yapısı ve merkezden geç kopması nedeniyle idarî ve malî yapısı maalesef teferruatlı bilgiye

²⁸⁸ Kafalı, *Çağatay*, s. 47-49.

²⁸⁹ Kafalı, *Çağatay*, s. 54-57.

sahip değiliz²⁹⁰. Bu münasebetle elimizdeki veriler ışığında Çağatay Hanlığı'nda toprak düzeni ve toprak sahipleri bağlamında, bölgeselleşme ve yerelleşme hareketlerinden bahsedilecektir.

Çağatay Hanlığı'nı sınırlar ve idarî sistemin temeli, Cengiz Han sonrası kurulan diğer üç hanlıkta olduğu gibi 1206 Kurultay'ında Cengiz Han'ın yaptığı taksimata dayanmaktadır. Cengiz Han, imparatorluğun topraklarını oğullarına paylaşıırken, onların hizmetine minganlar ve noyanlar ile fethedilen kabilelerin halkından tahsis etmiştir. Noyanlar, onlara eşlik ederek rehberlik yapmış ve aynı zamanda muhafız birliği mahiyetinde minganların komutanlığı ile sorumlu olmuştur²⁹¹. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre, Çağatay Han'ın hizmetine Barulas Kabilesi'nden Haraçar, Celayir Kabilesi'nden Müngge, İdohuday Noyanlar ile Naymanlardan 8 bin kişi vermiştir. Yine Cengiz Han, “*Ça'adai (Çağatay) dik kafalı ve küçük tabiatlıdır. Kokeços (Kokoços) sabah akşam onun yanında bulunsun ve düşüncelerini birlikte konuşsunlar*” diyerek, Kokoços Noyan²⁹²'ı Çağatay Han'a rehberlik etmesi ve devlet yönetimini öğretmesi maksadıyla görevlendirmiştir²⁹³. *Câmiu't-Tevârih*'te Çağatay Han'a 4 bin kişilik kuvvet ve 4 binbaşının tahsis edildiği bahsedilmekle birlikte yalnızca Barulas Kabilesi'nden Karaçar (Haraçar) ile Celayir Kabilesi'nden Müge (Müngge)'nin adı verilerek diğer ikisinin adından bahsedilmemiştir²⁹⁴. *Muizzu'l Ensâb* adlı eserde ise Karaçar Noyan (Barulas), Müge Noyan (Celayir), Kişilik Noyan (Süldüs), Küçük Çağatay (Sunit), Koşuk Noyan'ın adları geçmektedir. Çağatay Hanlığı'nın sahasına, Barulas, Celayir, Suldus ve Arlat

²⁹⁰ Çağatay Hanlığı hakkında bilgilerimizin büyük bir çoğunluğu, hanedan ve saray çevresi dışında kaleme alınmış eserler veya ilerleyen dönemlerde Türkistan'da kaleme alınan kaynaklardan oluşturmaktadır. Fakat bu eserlerde siyasî tarih ve hanlar arası mücadele ile ilgili bilgilerdir. Bunlar haricinde bölgeyi ziyaret eden seyyahlar tarafından kaleme alınmış eserlerde, teşkilat tarihi açısından dikkate değer bilgiler içermiş, fakat onlar da teferruatlı değildir. Hayrunnisa Alan, “Çağatay Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, ed. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 92.

²⁹¹ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai*, s. 154,157,160.

²⁹² Moğolların Gizli Tarihi'ne göre Cengiz Han'ın büyük atası olan Bodonçar'ın oğlu Ba'aridai'nin neslinden gelen Ba'arin Kabilesi'ne mensuptur. Kokoços Noyan, Cengiz Han'ın andası Camuka ile ayrılığa düştüğü zaman, ona katılmış ve 1206 Kurultay'ında minganların başına getirilen 95 binbaşından biri olmuştur. Ayrıca Cengiz Han, beylere “*Sizler, Hunan ve Kokoços'tan habersiz iş görmeyiniz, ancak onunla anlaşarak hareket ediniz!*” şeklinde diyerek Kokoços'u danışmanı yapmıştır. Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 12,55,134,142.

²⁹³ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 162.

²⁹⁴ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 374.

kabileleri gelmiştir. 4 noyana ilaveten Çağatay Han'ın kendi muhafız birliği mevcuttu, Kavçın adı verilen bu birlik 1000 kişiden oluşmaktadır²⁹⁵.

Çağatay Han ile birlikte gelen noyanlara ve kabilelerine geçimlerini sağlayacak arpalık olarak otlak ve avlak alanları verilmiştir. Bu noyanlar maiyetiyle beraber kendilerine belirlenen bölgelere yerleşmiştir. Noyanlar kendilerine tahsis edilen bölgelerde, kendi arzu ve isteklerine göre himayesinde minganların geçimini sağlamak için en iyi otlak yerlerini kendi maiyetine dağıtarak onları idare etmektedir²⁹⁶. Kendi minganları üzerine mutlak hâkim olan noyanlar, Cengiz Han Yasaları ile hüküm sürmekte ve mahkeme işleriyle bizzat ilgilenmektedir²⁹⁷. İlerleyen dönemlerde bu minganların nüfusları artarak tümenlere dönüşmüştür.

Çağatay Hanlığı'nın ilk noyanları ve kabilelerinden, Barlaslar, Keş, Gülas ve Kaşka Derya bölgesine, Celayirliler Andican ve Hocend civarına, Süldüsler Buhara ve Zerefşan havzasına ve son olarak Arlatlar ise Ceyhun boylarına yerleşmiştir. Kavçınlar ise Han ile beraber ilk aşamalarda başkent Almalık civarında bulunmuş, ilerleyen süreçte Kebek Han'ın başkenti taşınmasıyla Karşı bölgesine inmişlerdir²⁹⁸. Çağatay Han'ın ulusuna yerleşme sürecinde ona eşlik eden bu noyanlar ve onların mensup olduğu kabileler, zaman içerisinde bölge siyasetinde önemli konuma gelmişlerdir. Hanlığın başında, karizmatik güçlü ve çevre bölgelere gerçekleştirdiği seferlerle kabilelerin refahını yükselten bir han olduğu sürece bu kabilelerin bağlılığı sağlanmıştır. Ancak muktedir olmayan ve merkezî otoriteden yoksun bir han olduğundan, kabilelerin noyanları merkezden kopmuş ve âdem-i merkeziyetçi eğilim meydana gelmiştir. Kendilerini Cengiz Han'ın yasalarına ve ananelerine dayandıran noyanlar, hanlığın kuruluşundan itibaren bulundukları ve hanlığın esas nüvesini oluşturduklarından ötürü zamanla konumlarını güçlendirerek, hükümdarın sağında ve solunda oturmuş ve hanlık seçimlerinde karar alıcı organ olmuştur²⁹⁹.

²⁹⁵ Kafalı, *Çağatay*, s. 60-61.

²⁹⁶ Örneğin Wilhelm von Rubruk'un aktardığına göre her kabile reisinin, kabilesindeki insan sayısına göre otlaklarının sınırlarını tanıdığını ve buna göre sürülerini nerede otlatması gerektiğini bildiğinden bahsetmiştir. Rubruk, *Moğolların Büyük*, s. 42.

²⁹⁷ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai*, s. 167-170, 174.

²⁹⁸ Barthold, *Uluğ Bey*, s. 9-10; Kafalı, *Çağatay*, s. 61-62.

²⁹⁹ Beatrice Forbes Manz, "The Ulus Chaghatay Before and After Temür's Rise to Power: The Transformation From Tribal Confederation to Army of Conquest", *Central Asiatic Journal*, vol. XXVII, no. 1/2, 1983, p. 79-80.

Kabile mensupları, ait oldukları kabileye aynı derecede bağlılık göstermemekle beraber her kabilenin bir merkez, bir de çeper mensupları mevcuttur. Kabile yapılarında önde gelen bir ailenin başına ve ortak ataya olan yakınlık derecesine göre bir mensubiyet derecelendirmesi de mevcuttur. Bir kabilenin, genellikle kabile beyinin içinden çıktığı önde gelen bir aristokrat soy yada aile bulunmakla birlikte bunların altında üst aileye bağlı büyük kabililer kitlesi vardır. Çağatay Ulusu'nun Türk-Moğol dört önemli oluşumu olan Barlas, Arlat, Celayir ve Süldüs kabilelerinin çoğu kabile reisi yahut beyi tarafından idare ediliyordu³⁰⁰. Çağatay Ulusu'nda kabilelerin dışında kalan kuvvetlerde mevcuttu. Bunlar kabile sisteminin haricindeki köklerden vücuda gelen ve bağımsız liderlikleri bulunmuyordu, bunlar ulus içerisindeki hem kabile beyleri hem de ulus liderleri tarafından kullanılabilen ekstra insan gücünü oluşturuyordu. Esasen Çağatay Ulusu'ndaki kabile dışı birliklerin büyük çoğunluğu Çağatay Hanlığı'nın oluşturduğu tümen ordularının bakiyeleri idi, bunlar; Karavanaslar, Boroldaylar, Kebek Han Tümeni ve Dolan Cavun idi. Ayrıca kuçin adıyla anılarak Çağatay orduların ve Emir Timur'un iktidara geldiği sıralarda ön plana çıkan askeri sınıf yahut grup mevcuttu³⁰¹.

Çağatay Ulusu'nda kabileleri istikrarlı bir biçimde hem bir arada tutan hem de dağılmasına sebep olan araç, her kademedede yaşanan siyasi çatışmalar olmakla birlikte bu çatışmalar esasen kabile liderliği konusunda yaşanan mücadelelerdir. Türk-Moğol geleneğinde nasıl ülke hanedanın ortak malı anlayışı kabul ediliyorsa, bu ülkeyi oluşturan kabilelerde de beylik veya reislik makamı yönetici sülaleye mensup herkese açıktır. Bilindiği üzere kabilenin reisi, yalnızca önceki kabilenin oğullarına değil, kardeş, kuzen, yeğen ve hatta rakip bir ailenin mensuplarına bile geçebilirdi. Bu sebepten dolayı iktidar mücadeleleri fazlaca yaygın idi. Diğer yandan başa geçen kabile reisi için her şey tamamlanmış değildi, liderliğini ve makamını kendi kabilesinin desteğiyle kazandığı gibi yine onlarla elde tutabilirdi. Zira kabileliler tarafından benimsenmeyen yahut başarısız bir lideri terk etmeye meyillilerdi, çünkü alternatif adayların çokluğundan ötürü hemen yeni bir lider bulabilirdi³⁰².

³⁰⁰ Manz, *Timurlenk*, s. 63-65.

³⁰¹ Manz, *Timurlenk*, s. 66-72; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 181-182

³⁰² Manz, *Timurlenk*, s. 81-82.

İbni Battuta, Çağatay Han'ı Alâeddin Tarmaşirin'i ziyaretinde onun ileri gelen kumandanlarının sağında ve solunda oturduğundan bahsetmiş; nâib, vezir, hâcib ve sâhibû'l alâme (mühürdar) olmak üzere 4 devlet görevlisinin onu kapıda karşılayarak hükümdarın huzuruna çıkardığını belirtmiştir³⁰³. Timurlu dönemi kaynaklarından İbni Arabşah tarafından kaleme alınan *Acaibu'l Makdur*'da Han'a tavsiye veren ve yönlendiren 4 büyük vezir ve kabileden bahsetmektedir³⁰⁴. Çağatay Hanlığı ile ilgili bu açıklamaların ikisi de yazarın terimleri, Arapça'ya yanlış çevirmesinden örnek olmakla beraber burada yapabileceğimiz çıkarım, her iki kaynakta da önde gelen dört beyden bahsedilmesidir³⁰⁵.

Çağatay Hanlığı'nda köklü yenilikler yapan Kebek Han, ticaretin canlandırmış ve kendi adına para bastırarak hanlığı müstakil hale getirmiştir. Kendinden önceki hanların aksine yerleşik unsurların bulunduğu, Mâverâünnehir'de Karşı adıyla şehir ve saray inşa ettirmiştir. Kebek Han Mâverâünnehir'i on bin kişiden oluşan tümenlere bölmüş, bu tümenlerden yedi tanesi Semerkand bölgesinde ve dokuz tanesi Fergana'da teşkil edilmiştir. Ardından Kebek Han, maiyetindeki birçok göçebe aristokrat beylerle birlikte yerleşik unsurların bölgelerine yerleşerek, şehirlerin ve tarım alanların hakimiyeti altına almış ve bir çok göçebe kitlesi de onunla beraber Mâverâünnehir'e göç etmiştir. Kendisiyle birlikte gelen beylere, askerî hizmetleri karşılığında soyurgallar yani geniş araziler tahsis edilmiş ve vergi muafiyeti tanınmıştır³⁰⁶. Esasen Kebek Han'ın tüm bu faaliyetlerdeki nihai maksadı, toplumsal anlamda dönüşümü sağlamaktı, zira devletin asıl nüvesini oluşturan kabileleri yerleşik düzene geçirerek yerleşik nüfusla arasında bağları kuvvetlendirmektedir. Böylece kabileler üzerine kurulu geçişken ve dinamik sistemde düzenli vergi sistemi ve tarım ekonomisiyle merkezi bir devlet kurmak ve ülkesinde istikrarı sağlamaktır.

Kebek'ten sonra tahta geçen kardeşi Tarmaşirin Han, döneminde İslam dinine geçerek, tamamen yerleşik hayata yönelmek istemesi ve yerleşik unsurla göçebeleri asimilasyon politikası sonucunda muhafazakârlar tarafından tahttan indirilip

³⁰³ İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 357.

³⁰⁴ Arabshah, *Tamerlane*, p. 4.

³⁰⁵ Uli Schamiloglu, *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde*, PhD Dissertation, Columbia University, 1986, p. 92-93.

³⁰⁶ Manz, "The Ulus Chaghatay", p. 81-82; Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015, s. 374-375.

öldürülmüştür. Michal Biran, Tarmaşirin Han'ın tahttan indirilmesinin sebepleri üzerine değerlendirme yaparken, Memlûklü tarihçi Safedî'den aktardığına göre Tarmaşirin Han'ın tüm muhalefete rağmen Moğolları tarım yapmaya zorladığını ifade etmiştir. Esasen Cengiz Han'ın en büyük yıkımlarına sahne olan Mâverâünnehir şehirlerini, İran'da Gazan Han'ın yaptığı gibi yeniden kalkındırmak maksadıyla yönetimin tarıma teşviki etmesi kuvvetle muhtemel olduğu gibi bu yalnızca teşvikte kalmıştır. Çünkü Çağatay coğrafyası hem sınırları hem de coğrafi koşullar bakımından köklü merkezî krallıklara ve tarımın yaygın olduğu İran'dan oldukça farklılaşmaktadır. Moğol hanlıkları içerisinde muhafazakâr yapısıyla öne çıkan Çağatay Hanlığı'nın toplumu (yerleşik şehirler dışında) büyük kitlesi hayvancılıkla uğramaktaydı, dolayısıyla durağan yaşam gerektiren şehir yaşamı ve tarıma mesafeli idi. Yine de Kebek Han'dan itibaren Maveraünnehir'e yerleştiren Moğol tümenleriyle değişmiş olacak ki, 1326 tarihinden itibaren bazı Çağataylı emirlerin Buhara yakınlarında tarım yapılan büyük arazi ve bahçelere sahip olmuşlardır, fakat bu örnek tüm Çağataylıların tamamının tarım yaptığını anlamına gelmemektedir³⁰⁷.

Tarmaşirin Han'dan sonra hanlık, ismen hükümdarlarda olsa da bütünüyle ulus emirleri yahut irsî kabile beylerinin eline geçmiş, ulus emirleri kendi aralarında ittifak ederek kukla hanları tahta çıkarmışlardır. Artık beyler veya emirler, onların kararları doğrultusunda hareket edecek emirleri tahta çıkarıyor, aksi durumlarda ise tahttan indirerek yeni kukla hanlarını oturtuyorlardı. Örneğin Yisun Timur Han, emirler tarafından katledilmiştir³⁰⁸.

Onun halefi Kazan Timur Halil Han, ülkedeki ulus emirlerinin itaat altına alarak, merkezî otoriteyi güçlendirmek ve güçlü bir idare kurmak istemiştir. Karşı sarayına iki menzil uzaklıkta Zincir-Saray adıyla saray yaptırmış ve o da selefleri gibi müstakil hareket etmek istemiştir³⁰⁹. Fakat onun politikası, Alâeddin Tarmaşirin döneminden itibaren güçlenen ulus emirleri/kabile beyleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Hatta Timurlu tarihçi Yezdî, Kazan Han'ın tahta geçtikten sonra zülüm ve baskı sergilediğinden ve onun toplantılarına beylerin katılmaya çekindiklerinden

³⁰⁷ Biran, "The Chaghadaids and Islam", p. 749-750.

³⁰⁸ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular* (1360-1506), Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 22; Kafalı, *Çağatay*, s. 139.

³⁰⁹ Kafalı, *Çağatay*, s. 139-140; Barthold, *Uluğ Bey*, s. 10-11; Alan, *Timurlular*, s. 22.

bahsetmiştir³¹⁰. Aslında buradaki durum, Emir Timur gibi beylerin Kazan Han'ın merkezileşme politikalarından duydukları rahatsızlığı ifade etmektedir ve karaçular tarafından ona yapılan siyasi mücadeleyi meşru zeminlere oturtmak maksadıyla bir yorum getirilmiştir. Böylece ulus emirlerinden Emir Kazagan önderliğinde emirler bir araya gelerek Kazan Han'a karşı isyan başlatmışlardır, ilk karşılaşmayı Kazan Han kazanmakla birlikte ikinci mücadeleyi kaybederek ölmüştür³¹¹. Böylece bölgenin tek hâkimi haline gelen Emir Kazagan (1347-1357), Cengiz Yasaları gereğince Çağatay tahtına kendi çıkarlarına hizmet edecek kukla hanları oturtmuştur. Özellikle Cengizli hanlıklarda merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte görebileceğimiz ulus emirleri/kabile beyleri kendi amaçları doğrultusunda kullanabilecekleri Cengiz soyundan hanları tahta geçirmiştir³¹².

Karavanasların emiri Kazagan, Ögeday'ın soyundan gelen Danişmendiya Han'ı Çağatay tahtına oturtmuştur. Bu girişimden, Emir Kazagan'ın ve ulus emirlerinin sahip olduğu nüfuzun ne denli boyutlara ulaştığını anlayabiliriz. Böylece Kazagan, yanında Cengizli bir şehzade bulundurarak iktidarını meşruiyet kazandırmıştır. Ardından biraraya getirdiği emirler koalisyonunu, savaş ekonomisi ve ganimet yoluyla ilgileri dış siyasete yönlendirmiş, güneyindeki Hindistan üzerine seferler düzenlemiştir. Danişmendiya Han'ı 1348 yılında öldüren Emir Kazagan, onun yerine Bayan Kulu Han'ı Çağatay tahtına oturtmuştur. Emir Kazagan'ın katledilmesinden sonra oğlu Mirza Abdullah başa geçmiş, fakat idare konusunda babası kadar muktedir olamamıştır. Babası döneminde Semerkand'da hüküm süren Mirza Abdullah, merkezini de burası yapmak istemiş, fakat bu topraklar daha çok Barlas, Celayir ve Süldüs kabilelerinin nüfuz alanına girmekte idi. Zira kabileler halinde örgütlenen Çağatay Ulusu'nda nüfuz bölgeleri onlara Çağatay Hanlığı ilk devrelerinde arpalık olarak verilmişti ve Mirza Abdullah'ın bu hamlesi kuzeydeki bu kabileler tarafından rahatsız uyandırmıştır. Üstüne üstlük Mirza Abdullah'ın Bayan Kulu Han'ı katletmesi ve ulus emirleri arasındaki istikrarsız politikaları sebebiyle Şehr-i Sebz beyi Hacı Beg Barlas ve Bayan Süldüs tarafından 1358/59 yılında

³¹⁰ Yezdî, *Zafernâme*, s. 26-27.

³¹¹ Yezdî, *Zafernâme*, s. 26-27.

³¹² Manz, "The Ulus Chaghatay", p. 82-83.

öldürülmüştür. Mirza Abdullah'tan sonra ulusun başına Bayan Süldüs geçmiş, ancak o da siyaset konusunda ilgisiz kalmıştır³¹³.

Çağatay Ulsu'nda Mirza Abdullah'ın öldürülmesinden sonrası beyler arasındaki çatışmalar ve merkezi otoritenin olmaması, 1361 yılında Tuğluk Timur Han'ın bölgeyi ele geçirmesini kolaylaştırmıştır. Tuğluk Timur Han, hiçbir direnişle karşılaşmadan hanlığın topraklarını tek bir merkezde toplamayı başarmıştır. İlk aşamada ona biat eden veya bölgeyi terk eden kabile beyleri, onun merkeziyetçi yönetim ve mutlak hakimiyetinden ötürü Emir Kazagan'ın torunu Emir Hüseyin'in etrafında toplanmışlardır. Tuğluk Timur Han'ın 1363 yılında ölümüyle birlikte Çağatay Ulsu'ndaki kabileler tekrar bağımsızlığını kazanmıştır. 1364 yılının sonunda Emir Hüseyin büyük bir kurultay toplamış ve hakimiyetini meşru temellere dayandırmak için kukla bir han atayarak Çağatay Ulsu'nun başına geçmiştir. Emir Hüseyin'in bölgedeki tüm gücü elinde toplaması ve Semerkand'ı yerleşerek ağır vergiler talep etmesi, Emir Timur başta olmak üzere diğer beylerle arasının açılmasına sebep olmuştur. Ardından diğer beylerin desteğini alan Emir Timur, Suyurtgatmış Han'ı Çağatay tahtına oturtmuş ve Emir Hüseyin'i devirmeyi başarmıştır³¹⁴.

2. TİMUR İMPARATORLUĞU DÖNEMİ

Türkistan'da Çağatay Hanlığı'nın dağılması sonrasında ortaya çıkan kaotik ortamda yükselerek bölgedeki son merkezî imparatorluğu kurmayı başaran büyük komutan ve üstün siyasetçi Emir Timur, 1370'den 1405 tarihine kadar vücuda getirdiği imparatorluğunda hüküm süren çağının dünyasında büyük bir etki yaratmıştır.

Timur'un doğduğu ve gençliğini geçirdiği sıralarda Çağatay Ulsu merkeziyetten yoksun bir haldeydi, büyük Çağatay Hanlığı'nın dağılması sonucunda yaşanan otorite boşluğunda bölgesel olarak siyasi nüfuz kazanan kabile reisleri arasında durmaksızın mücadeleler yaşanıyordu. Çağatay Hanlığı'nın diğer bir parçası olan Moğul Ulsu'nda ise Tuğluk Timur Han, siyasi birliğini kurmuş ve atalarının mirasına layık olarak eski Çağatay topraklarını tek çatı altında toplamak maksadıyla

³¹³ Şâmî, *Zafernâme*, s. 16-17; Yezdî, *Zafernâme*, s. 27,32-34; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 328-329; Manz, *Timurlenk*, s. 86.

³¹⁴ Forbes Manz, *Timurlenk*, s. 96-107; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 32-33, 295.

büyük seferler düzenlemiş ve kendisini kukla han olarak tahtta çıkaran Duğlatların onun üzerindeki egemenliğini kırmak amacıyla merkezileşme politikaları uygulamıştır.

Emir Timur, 1370 yılında Semerkand'da Çağatay Uluğu'nun tek hâkimi olmayı başarmıştır. Kendinden önce ve sonra gelen beylerin yaptığı gibi hanbazi yoluyla kukla hanları tahta oturtarak hakimiyetini kurmuş, fakat onlardan farklı olarak Emir Timur, kendi devletini ve hanedanını kurmayı başarmıştır³¹⁵. Uluğun önderliğini ele geçirdikten sonra, selefleri gibi emir unvanı ile yetinen Timur, Cengiz soyundan gelen bir hatunla evlenerek küregen/güregen (damat) unvanını da kullanmaya başlamıştır³¹⁶.

Çağatay ulusunda iktidarı ele geçirmek, elinde tutmaktan daha zordu. Uluşa hükmetmek isteyen başka emirlerin başlarına gelen, kabile beylerinin hızlı taraf değiştirdiğini görmüştü. Esasen Emir Timur'un iktidarı devraldıktan sonra kabile beylerinin ona destek vermeye devam etmesinde elde edeceği çok şey yoktu, hatta ulus içerisindeki çekişmeler olması durumunda kabile aristokratlarının siyasi konumu önemli hale geliyordu ve aksi durumda merkezî bir lider başta olduğunda onların gücü törpüleniyordu. Emir Timur, bu düzende iktidarda kalmayı başardı ve kaotik ve parçalanmış Çağatay Uluğu'nu merkezî bir Timur İmparatorluğu haline getirebilmiştir.

Emir Timur, Emir Hüseyin ve ailesini ortadan kaldırdıktan sonra eskiden Emir Hüseyin komutasındaki başsız kalan Karavanaslar ve çeşitli ordular, onun idaresi altına girmiş ve başlarına da güvenilir yoldaşı Caku Barlas'ı tayin etmiştir. Kabilelerin sahip oldukları toprak ve insan güçleri bundan önceki dönemlerde de merkezî yönetimler veya kabileler-üstü liderler tarafından bahşedilmişti ve aynı şekilde kabileler de kendi içerisinde liderliklerini ulus önderi ile yaptığı ittifaklara borçluydu. Dolayısıyla Emir Timur ne kan dökerek ne de töreye aykırı davranarak kabilelerin iç siyasetine müdahale etmiştir. Ardından her lider gibi o da kabilelerin dikkatini dış meselelere çekmiş, ilerleyen dokuz yıl boyunca Harizm ve Moğolistan'a istikrarlı bir şekilde seferler düzenlemiştir.

Emir Timur'un kabilelere otoritesini kabul ettirmesi güçle olduğu kadar sabır siyasetiyle de olmuştu, örneğin Apardilerden Emir Zinde Çeşm üçüncü isyanında ceza

³¹⁵ Manz, *Timurlenk*, s. 96-107; Alan, *Timurlular*, s. 32-33, 295.

³¹⁶ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 6-7; Yezdî, *Zafername*, s. 97-98.

alırken ve Tayciutlardan Emir Musa ise yaptığı o kadar isyana karşılık hiç ceza almamıştır. Hatta Timur, birini cezalandıracaksa karşılıklı kısas usulüne başvurarak suçluyu mağdur ettiği kişilere teslim etmiştir. Böylece hem kendi elini kirletmemiş hem de adaleti tanzim etmiştir. İlaveten Timur bu sistemle öldürülen kişinin sorumluluğunu da üzerine almamış, böylelikle öldürülen kişinin kabilesinin ondan intikam alma olasılığını ortadan kaldırmış ve hatta intikam alacak kabile ile intikam alan kabile arasında çıkacak mücadelelerde hakem görevi görecektir³¹⁷.

Emir Timur, evvelki Çağatay Hanlığı ve sonrasında kabilelerin elde ettiği nüfuz ve yerleşme eğilimlerini kırmak ve kendi konumunu sağlamlaştırmak maksadıyla hükmü altındaki kabileleri, onun lütuf ve ihsanları geçinen itaatkâr ve sadık bir orduya dönüştürmüştür. Bundan ötürü tıpkı Cengiz Han'ın gibi Emir Timur da, hayatın ilk aşamalarından itibaren yanında olan ve güvenebileceği maiyeti ve aile mensupları arasından elit bir komuta grubu teşkil etmiştir. Kabile aristokrasinin sahip olduğu konumlara, adım adım kendi komuta grubunu yerleştirerek, kabileleri iktidar odağının dışına itmiştir. Zira Emir Timur'un vücuda getirdiği yeni yönetici sınıf, ulaştığı makamı ve kudreti, yalnızca Emir Timur'a borçlu olduğundan ötürü ona sadakatle hizmet etmiştir. Ancak teşkil edilen yeni sınıfa dağıtabilmek için büyük servet, insan gücü ve topraklar lazımdı, bu suretle tahtına oturur oturmaz çevresindeki siyasi oluşumlara aralıksız seferler yapmıştır. Onun hüküm sürdüğü dönemde Türkistan, Yakın Doğu ve kuzeydeki komşuları siyasi parçalanmış içinde idi. Emir Timur bu durumu bir fırsata çevirerek gerçekleştirdiği seferler vasıtasıyla hem aristokratik kabile beylerini meşgul etti hem de oluşturduğu yeni sınıfa ihsan edebileceği ganimet ve siyasi makamlar elde etmiştir³¹⁸.

Emir Timur, tahtına oturduktan sonra ilk işi kendi komuta grubunu ihya etti, önemli askeri ve sivil makamlara gerçekleştirdiği neredeyse bütün atamalarda bu grubun mensuplardan kişilere öncelik verdi. Sonraki yıllarda da aynı siyaseti devam ettirerek kabile beylerinin elindeki asker kuvvetleri adım adım yeni komuta grubunun emri altına yerleştirmiş ve onların kumandasındaki orduların sayısı da artmıştır. Örneğin akrabalarından olan Caku Barlas, Kunduz, Bağlan ve Kabil bölgesinin valiliği

³¹⁷ Manz, *Timurlenk*, s. 107-110, 118-119; Yezdî, *Zafernâme*, s. 100-117, 122-123, 140; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 7-10.

³¹⁸ Golden, *Türk Halkları*, s. 367-368; Manz, *Timurlenk*, s. 123-124.

ile görevlendirmişti ve emrinde de üç tümen Karavanas kuvvetlerini vermiştir³¹⁹. Yine Zinde Çeşm'in üçüncü ayaklanmasından sonra 1371-1372 yılında Aparı kabilesinin ve Şaburgan'ın idaresini Ak Buga'nın oğlu Bayan Timur'a vermiş, 1376-1377 yılında Süldüs tümeninin komutasına Ak Timur Bahadır'ı tayin etmiştir³²⁰ ve Celayir kabilesinin başına, yine kendi maiyetinden Sarı Buka'nın komutasına emrine vermiştir³²¹. Emir Timur, oluşturduğu komuta sınıfı ırsî idi ve Timur'un maiyetindekiler birliklerini evlatlarına bırakabiliyordu, böylece evlatlar ve torunlarla birlikte Timur'a sadakatle bağlı bir sınıf oluşmuştur. Yine Timur'un aile üyeleri ile kendi maiyeti karşılıklı evlilikler yaparak, kendisini dışarıya kapatan aristokratik bir sınıf haline geldi. Böylece Emir Timur'un maiyetindeki komutanlar, onunla hısım olarak hanedanla kurdukları bağlarla askeri güçlerini ve sadakatlerini pekiştirmiştir³²².

Emir Timur'un toprakları ve insan gücünü yalnızca komutanları emanet etmemişti, aynı zamanda yaşları geldiğinde Mirza³²³ unvanı verilen oğullarına ve torunlarına yeni fethedilen eyaletlere vali olarak göndermiştir. Timur ordularını ve maiyetini başkentten uzak tutarak siyasi entrikaların önüne geçmekle maksadıyla vali olarak gönderdiği oğullarının emri altına emirler vermiştir. Aynı zamanda Tük-Moğol hakimiyet anlayışından kaynaklı olarak ülke ve ordu, hükümdar ve ailesinin ortak malı olarak telakki edilmesinden ötürü de mirzalara eyaletlerde yetkiler vermiştir. Timur döneminde ülkedeki bütün eyaletler oldukça büyük geniş tımarlardan meydana gelmekteydi³²⁴.

Emir Timur, hakimiyetinin ilk yıllarından itibaren oğulları yetişkinlik çağına ulaşınca onlara çeşitli soyurgallar ihsan etmiştir. İrsen intikal eden soyurgallar, onun merkezî yönetimi tehdit ediyor gibi görünse de, aslında Emir Timur'un muktedir ve güçlü bir hükümdar olması dolayısıyla mirzalar, o hayatta iken ekseriyetle merkeze bağlı idiler. Bölgelere gönderilen mirzaların orduları, her kabilenin tümünden bir araya

³¹⁹ Yezdi, *Zafername*, s.104-105.

³²⁰ Yezdi, *Zafername*, s.103-104, 111-112.

³²¹ Yezdi, *Zafername*, s. 116.

³²² Manz, *Timurlenk*, s. 139-142.

³²³ Farsça *mir* "bey" ve *zade* "doğmuş, oğul" birleşimiyle oluşmuş bir kelimedir. Beyzade veya Beyoğlu anlamına gelmektedir. İran'da ve Timurlularda yaygın olarak şehzadeler için kullanılan bir unvandır. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Lugatı, İstanbul 2010, s. 827; J. Burton-Page, "Mīrzā", *The Encyclopaedia of Islam*, V. VII, Brill, Leiden 1997, p. 129.

³²⁴ Paydaş, "Suyurgal", s. 197-198; H. R. Roemer, "The Successors Of Timur", *The Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson, vol. VI, Cambridge University Press, Cambridge 2006, p. 130-131.

getirilerek toplanarak oluşturulmuştur. Emir Timur'dan sonra mirzalar, bölgesel olarak devletin en nüfuzlu kimseleri idi, ancak Timur, kendi maiyetinden onlara verdiği beyler vasıtasıyla hem güçlerini sınırlıyor hem de gözetim altında tutuyordu³²⁵.

Emir Timur'un bilinen dört oğlu vardı, bunlar Ömer Şeyh, Miranşah, Cihangir ve Şahruh'tur. Bunlardan en büyüğü Ömer Şeyh Mirza'ya Andican ve Kaşgar bölgeleri tevdi edilmekle birlikte Emir Timur'un en yakın emirlerinden Hitay Bahadır, Elçi Buka Bahadır ve Ak Buka'nın oğlu Anuşirvan Bahadır'u da Ömer Şeyh'e ile birlikte göndermiştir³²⁶. 1393 yılında Ömer Şeyh'i Andican'dan alarak İran'ın büyük en büyük eyaletleri arasında yer alan Şiraz'ın başkenti Fars eyaletine göndermiştir³²⁷. Mirza Miranşah, 1380-1381 tarihlerinde Horasan bölgesine yanında Barlas, Celayir ve Tayciut kabilelerinden ve Emir Timur'un maiyetinden birçok emirle birlikte gönderilmiştir³²⁸. Cihangir'in erken yaşta ölümü üzerine oğlu Pir Muhammed b. Cihangir Kabil'e, Emir Timur'un en küçük oğlu Şahruh ise Horasan'a gönderilmiştir³²⁹.

Emir Timur, imparatorluğun eyaletlerini 1403 yılında tekrar tanzim etmiş, böylece topraklarını dört ana bölüme ayırarak, her bölümün başına bir oğlunu getirmiştir. Yezdi'nin de ifade ettiği gibi "Hülagü Han'ın tahtı" olan Tebriz, Sultaniye başta olmak üzere Azerbaycan topraklarından Anadolu'ya kadar olan topraklar Mirza Miranşah ve oğullarına tevdi edilmiş; Azerbaycan Ömer b. Miranşah'a verilirken, Arran, Baylakan, Ermenistan ve Gürcü topraklarını Halil Sultan b. Miranşah'a ve Bağdat, Irak, Mardin ve Diyarbakır bölgeleri ise Ebubekir b. Miranşah'a verilmiştir³³⁰. İran'ın Fars eyaleti başta olmak üzere merkez toprakları Ömer Şeyh Mirza'nın oğullarına tevdi edilmiş; Pir Muhammed b. Ömer Şeyh'e Fars eyaletini, İskender b. Ömer Şeyh'e Hemedan, Nihavend ve Lur-i Kuçik ve Rüstem b. Ömer Şeyh'e ise İsfahan verilmiştir³³¹. Güneydoğu toprakları ise Mirza Cihangir'in oğullarına tevdi edilmişti; Pir Muhammed bin Cihangir'e Gazneli Sultan Mahmud'un vilayeti Gazne, Kabil, Kandahar başta olmak üzere Hindukuş'tan İndus Nehri'ne kadar uzanan

³²⁵ Manz, *Timurlenk*, s. 156-157.

³²⁶ Yezdi, *Zafernâme*, s. 113-115, 164-165, 181; Manz, *Timurlenk*, s. 155.

³²⁷ Yezdi, *Zafernâme*, s. 214-215; Şâmî, *Zafernâme*, s. 165.

³²⁸ Yezdi, *Zafernâme*, s. 125

³²⁹ Manz, *Timurlenk*, s. 155.

³³⁰ Yezdi, *Zafernâme*, s. 217, 413-415, 420, 425-427, 433.

³³¹ Yezdi, *Zafernâme*, s. 214-215, 235, 433.

toprakları vermiştir³³². Dördüncü oğlu ve Horasan'ın yöneticisi Mirza Şahruh'ın oğulların ise daha doğuda topraklar uygun görülmüştür; Andican ve Kaşgar'ı içerisine Moğolistan İbrahim Sultan b. Şahruh'a ve Sayram, Aşbara ve Taşkent ise Uluğ Bey b. Şahruh'a tevdi edilmiştir³³³.

Emir Timur'un topraklarını evlatları ve torunları arasında tanzim etmesi, merkezi otoritenin aleyhine bir durum gibi görünse de, onun güçlü ve muktedir bir lider olarak devletin tüm siyasi nüfuzunu kendisinde toplamasından ötürü olumsuz bir etki olmamıştır. Zira Emir Timur'un aile üyeleri ve komutanları büyük bölgeleri yöneten idareciler olarak geniş yetkilerle donatılmış olsalar dahi yetkiler sınırsız değildi. Miranşah ve Ömer Şeyh örneğinde de gördüğümüz gibi eyaletleri yöneten mirzalar gerektiğinde görevden alınarak başka bölgelere gönderiliyordu³³⁴.

Hükümdarların soyurgal tevdi konusunda herhangi bir sınırlaması yoktu, devlete üstün hizmetleri olan başarılı komutanlara verildiği gibi din adamlarına, tüccarlara ve herhangi bir olay neticesinde ödüllendirme maksadıyla da verilebilirdi. Moğul ulusundan Toktamış Han ve Anka Töre'nin Semerkand'ı kuşatması hadisesinde on üç kişiyle Kuçe Melik'in üç yüz kişilik düşman ordusuna karşı baskın düzenleyerek şehirde esir düşenleri kurtarması üzerine Emir Timur tarafından soyurgallar verilmiş ve tarhanlık rütbesine yükseltilmiştir³³⁵. Yine Adilcevaz'ın yöneticisi Emir Hoka'nın üstün hizmetlerinden ötürü Emir Timur tarafından iltifata nail olup Adilcevaz vilayeti soyurgal olarak tevdi edilmiştir³³⁶.

Emir Timur'un toprak siyaseti, çağdaşı ve rakibi Osmanlı Devleti ile karşılaştırıldığında farklı bir anlayışla ortaya çıkar. Osmanlı Devleti kuruluşunun ilk safhalarından itibaren devletin hanedan üyeleri arasında paylaştırılması geleneğine karşı çıkarak, bunu kanunlarla desteklemiştir. Topraktan elde edilen gelirin kullanım hakkını hem ailelere hem de sipahiler vermiştir. Ancak merkezî yönetimi benimsemeyen yerelleşme eğilimi gösteren Anadolu beylikleri, kalıtımsal haklarını kaybetmek istememişlerdi ve buna tepki olarak Yıldırım Beyazîd'a karşı Emir

³³² Yezdî, *Zafernâme*, s. 197, 276-277.

³³³ Yezdî, *Zafernâme*, s. 271, 442.

³³⁴ H. R. Roemer, "Timur in Iran", *The Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson, vol. VI, Cambridge University Press, Cambridge 2006, p. 95

³³⁵ Yezdî, *Zafernâme*, s.167-168; Şâmî, *Zafernâme*, s. 129.

³³⁶ Yezdî, *Zafernâme*, s. 159; Şâmî, *Zafernâme*, s. 186.

Timur'un safında yer almayı tercih etmişlerdir. Emir Timur, yukarda da bahsettiğimiz eski Türk-Moğol geleneği mucibince ülke topraklarını üleştirerek hanedan üyeleri ve boyların başına getirdiği beylere yahut komuta sınıfına soyurgallar yoluyla tevdi etmiştir. Hatta Emir Timur aynı ülüş sistemini, Anadolu topraklarında da uygulamış, Yıldırım Beyazîd'in oğulları ve Anadolu beyleri arasında toprakları paylaşmıştır³³⁷.

Konumuza geri dönecek olursak Emir Timur'un tüm iktidarı kendinde, ailesi ve maiyetinde toplaması, o hayatta iken etkili ve istikrarlı bir yönetim sağladı. Fakat onun ölümüyle beraber, hiçbir mirzanın diğerlerini süratle ezerek tahtta oturacak gücünün olmadığı da su yüzüne çıkmıştır. Hatta tarih boyunca kudretli ve özellikle göçebe bir hükümdarın ölümü sonucunda genellikle siyasi bölüne ve uzun süren taht kavgaları ortaya çıkmıştır. Önceki yaşananlardan karşı önlem almak isteyen Emir Timur, torunu Pir Muhammed'i veliahdı olarak ilan etmiş, ölümünden hemen önce maiyetindeki komutanlardan bu konuda söz almıştı. Bu tedbir pratikte işe yaramamış, Pir Muhammed, Halil Sultan ve Şahruh taht savaşına tutuşarak ancak bu mücadeleyi 1409 yılında Şahruh kazanmıştır³³⁸.

Emir Timur sonrasında dışa yönelik seferlerin sona ererek hanedan ailesinin ve maiyetinin siyasi hareketliliğinin içe yöneldiği süreç yaşanmıştır. Emir Timur zamanında bölgesel ve siyasi nüfuzlu makamlar elde edenler, kazanımlarını ekonomik yada politik olarak güçlendirme yoluna gitmişlerdir. Dolayısıyla bu süreç artık uzun süren merkeziyetçi yapıya karşı, âdem-i merkeziyetçiliğin ve yerelleşmenin ortaya çıktığı dönemdir. Emir Timur ve halefleri topraklarını soyurgal olarak dağıtma konusunda oldukça eli açtı, fakat Emir Timur, kurduğu merkeziyetçi yapısında altında, seferlerle elde edilen toprakların dağıtılmasıyla kişisel iktidarını daha da güçlendiriyordu.

Halefleri, Emir Timur gibi seferler gerçekleştiremediğinden mirzalar ve emirler, doğrudan iç siyasette edindikleri yeri kuvvetlendirmek istemişlerdir, bu durum tahtta geçen hükümdar iç siyasette destek bulabilmek maksadıyla önde gelen mirzalara, emirlere, devlet görevlilerine ve din adamlarına soyurgallar yoluyla

³³⁷ İsenbike Togan, "Türklerde Devlet Oluşum Modelleri: Osmanlılar ve Timurlularda", *Tarih ve Kurgu*, ed. Pınar Güven, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2022, s. 397.

³³⁸ İsmail Aka, *Mirza Şahruh Timur'un Hükümdar Oğlu, Uluğ Bey' Babası (1405-1447)*, Kronik Yay., İstanbul 2022, s. 87,166-167; Yezdi, *Zafernâme*, s. 447,449,460-468.

topraklarını ihsan etmiştir. Böylece kendi bölgesinde siyasi ve iktisadi bakımdan serbest hareket eden yerel güçlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mirza Şahruh, Mirza Ebu'l-Kasım Babür, Mirza Ebu Said ve Mirza Sultan Baykara döneminde giderek yaygınlaşan soyurgal uygulaması devlet hazinesini ve merkezi otoriteyi oldukça zayıflatmıştır³³⁹.

1418-1419 yıllarına gelindiğinde babasının izinden giden Şahruh, ülkede neredeyse tüm eyaletlere kendi oğulları, torunları ve maiyetini vali olarak atamıştır. Bu dönemde valilere malî özerklik tanıyarak, vergilerin eyaletlerde kalmıştır. Ancak tamamen de özerk değillerdi, hanedan üyelerinden kendi bölgelerinde hâkim olmaları ve seferlerle sınırları genişletmeleri bekleniyorken, faaliyetleri merkez tarafından denetlenmiştir³⁴⁰. Şahruh'un en büyük oğlu Mirza Uluğ Bey Mâverâünnehir'e, Mirza İbrahim Sultan Fars eyaletine ve Mirza Suyurgatmış Kandahar, Kabil ve Gazne bölgesine atanmıştır. Şahruh'un diğer iki oğlu genellikle Herat'ta bulunmakla birlikte civar eyaletlerde görev almışlardır. Mirza Baysungur Mazderan ve Mirza Muhammed Cuki Horasan'ın doğu bölgesine idare etmekle birlikte zaman zaman divan toplantılarında³⁴¹ ve sınır bölgelerinde görev almışlardır³⁴².

Timurlu Şahruh'un batıdaki çağdaşı Kara-Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf Bey de Timurlular gibi topraklarını, soyurgallar yoluyla önde gelen bey ve maiyetini bahşediyordu. Kara Yusuf, Emirü'l- Ümera Bistam Bey'e Erdebil ve Halhal bölgesini soyurgal olarak tevdi etmiştir³⁴³. Yine Kara Yusuf Bey, 1417 yılında Emir Şemseddin'e Ahlat, Bitlis ve Muş yöresini soyurgal olarak ihsan etmiştir. Ayrıca Kara-Koyunlularda soyurgallar dönem hükümdarları tarafından keyfi olarak verilmekle birlikte ortak soyurgalların verildiğine dair örnekler de mevcuttu. Ancak genellikle

³³⁹ Ali İhsan Çağlar, *15.Yüzyıl Mâverâünnehr'inde Nakşîliğin Sosyo-Ekonomik Yapısı: Hâce Ahrar ve Dönemi (1450-1490)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015, s. 10-11.

³⁴⁰ Beatrice Forbes Manz, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, p. 113.

³⁴¹ Örneğin Şahruh, Muhammed Cuki'ye beylerbeyi Emir Firuzşah ve divan üyelerini yaptığı yolsuzları araştırmak üzere Belh'e gönderilmiştir. Araştırmaları sonucunda Muhammed Cuki defterleri getirterek yapılan yolsuzları ortaya çıkarmıştır. Hükümdar bunun üzerine Firuzşah'tan hesap vermesini talep edince, o böyle bir soru karşısında öfkelenerek toplantıyı terk etmiştir. Şahruh gönderdiği bir adamıyla yaptığı hareketin törede yeri olmadığını derhal gelmesini, aksi takdirde öfkesi ve yasağından sakınmasını söylemiştir. Aka, *Mirza Şahruh*, s. 283-284.

³⁴² Manz, *Timurid Iran*, p. 40; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 192,202.

³⁴³ Faruk Sümer, *Kara-Koyunlular*, C. I, TTK, Ankara 1967, s. 29,74,92; Paydaş, "Suyurgal", s. 201.

Kara-Koyunlularda yeni bir hükümdar tahta çıktığında, soyurgal sahiplerini değiştirmemiş, yalnızca yeniden tasdik etmiştir³⁴⁴.

20 Aralık 1433 tarihinde Mirza Baysungur'un ölümü sonrasında, Şahruh onun kalan mallarını taksim edilmesini emretmiş ve soyurgalı olan vilayetleri ise oğlu Mirza Alâüddevle'ye vermiştir³⁴⁵. Yine Baysungur'un oğlu Mirza Sultan Muhammed'e Rey, Irak-ı Acem, Sultaniye, Kazvin ve Kum şehirleri soyurgal olarak verilmiş, ancak ilerleyen zamanda onun adamlarının halktan fazla vergi toplamak maksadıyla zulmettiği yönünde haberler gelince Şahruh, yalnızca Sultaniye ile Kazvin şehirlerinin onun soyurgalı olmasını emrederek kalan yerleri elinden almıştır³⁴⁶. Şahruh'un bir diğer oğlu Muhammed Cuki'nin ani ölümü sonrasında soyurgalı ve malları oğulları arasında paylaştırılmış; Mirza Muhammed Kasım'a Belh, Şaburgan ve Kunduz'a içerisinde alan Kuzey Afganistan'ı verilirken, Mirza Ebubekir'e ise Huttelan, Sali Saray ve Arheng içerisinde alan Ceyhun Nehri'nin kuzey kesimleri düşmüştür³⁴⁷.

Şahruh 40 yıllık bir hükümdarlık süresince, babası Emir Timur dönemi sınırlarında, batı kısmı hariç siyasi otoritesini sağlamış ve 12 Mart 1447 tarihinde ölmüştür. Şahruh her ne kadar babasının mirasını sürdürme yolunda istikrarlı olsa da, Emir Timur gibi otoriter bir hükümdarın olmaması devletin iç siyasetinde kendini hissettiriyordu. Ondan sonra tahta geçenler diğer Timurlu mirzaların bağıllığını kazanamadılar, bundan ötürü Şahruh döneminden itibaren, vergiden muaf ve doğrudan gelirlerini kendi hazinelerine aktaracak şekilde mirzalara ve emirlere dağıtılan soyurgallar tevdi edilmişti. Ancak bu soyurgallar, bazen bir köy bazense büyük eyaletler olabiliyordu, daha da önemlisi alan kişiye verdiği ayrıcalıklar ve yukarıda da örnekleri verildiği gibi îrsen intikal etme durumu zamanla âdem-i merkeziyetçi eğilimi ortaya çıkarırken merkezi otoriteyi zayıflatıyordu. Örneğin Rey ve Irak-ı Acem bölgesine gönderilen Mirza Sultan Muhammed, tayin edildiği bölgede düzeni sağlamış, hatta Irak bölgesinde emirler dahi onun hakimiyetini tanımışlardı. Elde ettiği başarılar, çevresinin telkinleri ve dedesi Şahruh'un yaşının ilerlemesinden de cesaret alarak müstakil hareket etmeye başlamıştır. Bölgedeki vergi defterlerini imha ettirmiş,

³⁴⁴ Paydaş, "Suyurgal", s. 201-202.

³⁴⁵ Aka, *Mirza Şahruh*, s. 260.

³⁴⁶ Aka, *Mirza Şahruh*, s. 280-281.

³⁴⁷ Aka, *Mirza Şahruh*, s. 284-285.

toylar düzenleyerek parayı dağıtmıştı ve yanındaki emirlerle birlikte otuz bin kişilik kuvvet toplamıştı. Netice olarak isyan bayrağını çeken Mirza Sultan Muhammed'e karşı harekete geçen Şahruh, İsfahan'a kadar gelmiş ve burada konaklarken vefat etmişti³⁴⁸.

Mirza Şahruh'un ölümünden sonra Timur İmparatorluğu'nu bölgesel parçalanmaya götürecek bir dizi siyasi mücadele başlamıştır. Şahruh'un hayatta kalan tek oğlu alim ve sanatın hamisi Uluğ Bey, babasının mülkünde otorite kurduktan sonra 1448 yılında Herat'ı oğlu Abdüllâtîf'e bırakarak Semerkant'a dönmüştür. Fakat imparatorluk tam bir kaos içerisindeydi, muktedir ve güçlü bir hükümdarın olmaması her bölgedeki mirzalar ve emirlere, kalıtsal olarak onlara bahşedilen ayrılanlarını sonuna kadar kullanabilme imkânı tanıyordu. Ülke hanedanın ortak malı anlayışı, her mirzanın tahtta hak sahibi olma imkânı sunuyordu ve Osmanlılar gibi veraseti standartlaştıran herhangi bir tedbirin olmaması süregelen taht mücadelelerini ortaya çıkarmıştı. Dolayısıyla Mirza Abdüllâtîf, babasına karşı ayaklanarak 1449 yılında onu tahtından indirmiş ve ardından babası ile kardeşini katlettirmiştir, ancak o da baba katili olarak 6 ay yaşayabilmiştir³⁴⁹.

İmparatorluğun batısında Mirza Ebü'l Kasım Babür, Irak ve Fars bölgelerini uzun bir mücadeleden sonra ele geçirerek Horasan'ı da hakimiyeti altına almıştı, diğer yandan Mâverâünnehir'de Mirza Ebu Said, taht mücadelesinde yeni müttefiki Özbek Hanı Ebu'l-Hayr'ın desteğiyle 1451 yılında Semerkant'ı ele geçirerek tahtına oturmuştur. İmparatorluk, Ceyhun Nehri sınır olmak üzere iki parçaya ayrılmıştı, 1458 yılının ortalarında Mirza Ebu Said, Horasan'ı tekrar ele geçirmiş ve Mirza Şahruh'un Herat'taki tahtına oturarak Timurlu mirasını yeniden tek bir çatı altında toplamıştır. Mirza Ebu Said, elde ettiği başarıların da etkisiyle Emir Timur tarafından atası Miranşah'a verilen İran'ın batısı ve Azerbaycan'ı geri almak maksadıyla 1469 yılında gerçekleştirdiği seferde Ak-Koyunlu Uzun Hasan tarafından mağlup edilmiş ve aile hısımları tarafından katledilmiştir³⁵⁰. Onun ölümüyle birlikte Uzun Hasan, Batı İran'ı

³⁴⁸ Alan, *Timurlular*, s. 115-116; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 285-293.

³⁴⁹ Grousset, *Bozkır*, s.

³⁵⁰ Alan, *Timurlular*, s. 148-149, 176-177; Golden, *Türk Halkları*, s. 372; Roemer, "The Successors Of Timur", s. 111-117.

tamamıyla ele geçirmiş, Bağdat, Şiraz, Tebriz, İsfahan, Sultaniye gibi önemli şehirlerde hakimiyet kurmuştur.

Mirza Ebu Said, siyasi gücünü sağlamlaştırmak maksadıyla oğullarına, önde gelen emirlere, alimlere ve dinî önderlere soyurgallar dağıtmıştır. Büyük oğlu Mirza Sultan Ahmed'e Mâverâünnehir, Mirza Sultan Mahmud'a Astrabad, Mirza Uluğ Bey'e Kabil, Mirza Ebubekir'e Bedeşan ve Mirza Ömer Şeyh ise Fergana toprakları soyurgal olarak verilmiştir. Bölgesel hakimiyet kuran Ebu Said'in oğulları kendi içerisinde topraklarını maiyetlerini dağıtmaya başladılar. Örneğin Fergana bölgesinde süren Ömer Şeyh, Emir Hafız Muhammed Bey'e Andican'ı ve Emir Veys Lagârî'ye Kâsân'ı soyurgal olarak vermiştir³⁵¹.

Mirza Ebu Said döneminde, soyurgallar vasıtasıyla dağıtılan topraklar neticesinde sosyal ve ekonomik alanda da âdem-i merkezi güçlenmiştir. Mirza Ebu Said'in davetiyle 1451 yılında Nakşibendî şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar, Taşkent'ten Semerkant'a gelerek dönemin politik ve ekonomik düzenin oldukça etkili bir rol oynamıştır. Zira bu dönemde parçalanmışlık ve merkezietten yoksun ortamda iktidarını korumak isteyen hükümdarlar, geleneksel askeri gücü elinde tutan emirlere karşı alternatif bir siyasi destek aracı olarak halk üzerinde geniş ve güçlü sosyal etkisi olan sufi yapılara yönelmeyi tercih etmişlerdir. Fakat meşayihlerin yani din adamlarının, diğerlerine göre en önemli farklılığı vakıf biçimindeki toprak sahipliğidir. Vakıf şeklinde toprak mülkiyeti, soyurgal veya iktaya göre daha korunaklı idi, çünkü emirlerin veya mirzaların toprakları tahta oturan hükümdarın iradesine bağlıydı ve hükümdar istediği zaman değişikliğe gidebilirdi. Yani hükümdarla ilişkileri gittikçe artan meşayihlerin vakıflarının ellerindeki topraklar alınması güçtü, böylece bu kurumlar büyük ekonomik sermaye birikimi sağlamışlardır. Örneğin aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmed örf hukukuna dayanarak vakıflara el koyarken, aksine Türkistan'da vakıfların siyasi gücü giderek artmıştır³⁵².

Ebu Said ve halefleri, Nakşibendî tarikatını himaye ettiğinde, halkla olan bağlarını güçlendirmişti. Bu bağların esası ideolojik düzeyde din ile siyaset arasındaki

³⁵¹ Çağlar, *Hâce Ahrar ve Dönemi*, s. 18; Halis Bıyıktaş, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, TTK Yay., Ankara 1991, s. 7-8.

³⁵² Jo-Ann Gross, *Khojar Ahrar: A Study of the Perceptions of Religious Power And Prestige in the Late Timurid Period*, New York University Graduate School of Arts and Sciences (Ph. D), New York 1982, p. 16-18; Togan, "Yasa ve Şariat Tartışmaları", s. 420.

uyumu gösterir, böylece dini tarikatlar ve onu destekleyen hükümdar ve mirzaların siyasi nüfuz, meşruiyet ve prestijini güçlendirmişti. Örneğin Ebu Said'in tahtta çıktktan sonra Cengizli bir kukla han kullanmaması, onun meşruiyet kaynaklarında değişime gittiğini gösterir. Soyurgal ihsan edilen diğer bir sınıf olan alimler ile hükümdar arasında karşılıklı etkileşim oluşmuştur, alimler bilgeliklerinden ve bilimsel faaliyetlerinden ötürü saygınlık ve bağlılık göstererek hükümdarın siyasi meşruiyetini ve saygınlığını arttırıyordu. Hükümdarlar da buna karşılık soyurgallar yolu yaptıkları toprak ihsanları ve hediyelerle ödüllendiriyordu³⁵³. Herat, Ebu Said ve Hüseyin Baykara dönemlerinde İran-Türk dünyasında muazzam parlak bir medeniyet merkezi olarak yükselmiştir. Bu dönemde edebiyat ve düşünce alanında ünü dünyaca bilinen Abdurrahman Câmî ve Ali Şir Nevayi, Timurlular'ın sarayında yerlerini almışlardı. Zira Orta Doğu'da bilgin ve sanatkârları sarayına çekebilmek, hükümdarların şöhretini ve gücünü temsil etmesi bakımından önemliydi. Ali Şir Nevayi, Hüseyin Baykara'nın musâhibi olarak divanında yer almış, kendisine ve ailesine soyurgallar yoluyla zengin topraklar bahşedilmiştir³⁵⁴.

Türkistan'da Timurluların iç siyasi mücadeleleri ve sınırların sık sık değişmesiyle sebebiyle yaşanan asayiş sorunu, tarım alanları ve yollarda emniyetin sağlanamamasına sebep olurken, diğer yandan bölgesel siyasi çekişmeler ve otlak yetersizliğinden dolayı Özbek ve Kalmuk akınlarının sürmesi birçok köylünün Hoca Ubeydullah Ahrar gibi tarikat şeyhlerinin ve din adamlarının himayesine girmesine neden olmuştur. Etrafındaki kişi sayısının artmasıyla toplum üzerindeki etkisini arttıran Hoca Ahrar, birbiriyle savaşan mirzalar arasında arabuluculuk yaparak barış ortamının sağlamıştır. Diğer yandan hem ticaret hem kâğıt üretimi hem de tarımda ortakçılık yoluyla büyük servet kazanmıştır, ekonomik olarak özerkleşirken, siyasi açıdan da devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. Bu durum Hoca Ahrar gibi soyurgal sahibi meşayihlerin merkezi devlet söz konusu olduğunda âdem-i merkeziyetçi eğilimleri destekleyerek topraklarını genişleten, ancak kendi organizasyonu ve tarikatı içerisinde ise merkeziyetçi olduğu görülmektedir³⁵⁵.

³⁵³ Gross, *Khojar Ahrar*, p. 16; Alan, *Timurlular*, s. 300.

³⁵⁴ Halil İnalçık, *Şâir ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, Doğu Batı Yay., Ankara 2003, s. 11,18-19; Subtelny, "Socioeconomic Bases", p. 490-492,494.

³⁵⁵ Togan, "Yasa ve Şariat Tartışmaları", s. 418-419.

Mirza Ebu Said'in vefatı sonrası devlet adeta mahalli hanedanlara dönüşmüştü, Herat merkezli Horasan'da Hüseyin Baykara hakimiyeti kurarken, Semerkant'ta Ubeydullah Ahrar'ın desteğiyle Mirza Sultan Ahmed tahtta oturmuş, adeta dervişlerin kukla hükümdarı haline gelmişti. Ancak Mirza Sultan Ahmed'in hükmü Semerkant dışına çıkamamıştı, neredeyse her şehirde bir mirza müstakil idare kurmuştu. Sultan Ahmed'in kardeşi Mirza Ömer Şeyh, Andican'dan Fergana'ya kadar olarak bölgede hakimiyet kurmuştur. Sultan Ahmed ile Ömer Şeyh arasındaki anlaşmazlık 1494 yılında ikisinin de ölümü üzerine sona ererken onların mücadelelerinden Moğol hanları karlı çıkmış ve nüfuz alanlarını tekrar genişletmişlerdi. Diğer yandan kuzeyde Özbekler, Muhammed Şeybani Han liderliğinde güneye inerek 1500'lerin başında Maveräünnehir'i ele geçirmeyi başarmıştı. Bu ilerleyişe karşı Hüseyin Baykara karşı koymak amacıyla çıktığı sefer sırasında ölmüştü, onun vefatı Timurlu hanedanının da sonu olmuştu³⁵⁶.

3. ŞEYBANİ HANLIĞI DÖNEMİ

Türkistan'da Muhammed Şeybani Han liderliğindeki Özbekler³⁵⁷, bölge üzerinde yüz elli sonra Cengizli hakimiyetini yeniden tesis etmiştir. Cuci'nin beşinci oğlu Şiban Han'ın neslinden geldiklerinden ötürü Şeybaniler olarak anılmışlardır. Altın Orda Hanlığı dağılma sürecine girdiğinde süreçte Özbek, Kazak ve Nogay ulusları gibi kabile federasyonlarının ortaya çıkmıştır. Bunlar içerisinde Özbekler, 15-16. yüzyılda Türkistan'da hâkim güç haline gelerek Rusların bölgeyi işgallerine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir³⁵⁸.

Tarihi bağlamda Moğolistan ve Altay'dan Batı Türkistan, İran ve Avrupa'ya göç eden Türk-Moğol topluluklarının aksine, Özbekler ve Kazaklar batıdan yani Altın Orda Hanlığı'nın topraklarından Batı Türkistan'a gelmişlerdir. Henüz bölgeye

³⁵⁶ R. G. Mukminova, "The Timurid States in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *History of Civilizations of Central Asia*, V. IV, ed. M. S. Asimov- C. E. Bosworth, UNESCO Publishing, Paris 1998, p. 354-356; Alan, *Timurlular*, s. 245-248.

³⁵⁷ Şiban Sülalesi, Altın Orda üzerinde hüküm süren Cuci soyundan gelen dört sülaleden biridir. Şiban Han'ın beşinci kuşak torunu Külüg Ming Timur ve ona bağlı kabileleri, Batu Han'ın beşinci kuşaktan torunu Özbek Han'a sadakatle hizmet etmişler ve buna karşılık Özbek Han'ın iltifatlara nail olmuşlardır. Böylece Özbek Han'ın iltifatlarına mazhar olanlar manasına "Özbek Ulusu" adıyla anılmaya başlamışlardır. Kafalı, *Ötemiş Hacı*, s. 48-50; Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 133-136.

³⁵⁸ Ükten, *Buhara Hanlığı*, s.29.

gelmeden önce Ak Orda ile Gök Orda arasında kalan Doğu Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan ve Özbek Han zamanına kadar Toğmak (Tokmak) olarak adlandırılmışlardır³⁵⁹.

Özbekler Türkistan'da hakimiyet kurmadan önce, boylar ve kabileler halinde yaşıyorlardı, her kabile başında liderlerin yer aldığı, üstün karakterli ve varlıklı tabaka bulunuyordu. Kalıtsal aristokrasinin temsilcileri olan kabilelerin yöneticileri bek, biy, oğlan, tarhan vb. unvanlarla anılmakta idi. Konar-göçer yaşamın temel geçim kaynağı olan otlaklar, bu kabile yöneticilerinin kontrolünde olup, kabile içindeki siyasî, idarî ve adlî gücü de kendilerinde toplamışlardı. Otlakların paylaşımı yahut dış düşmanlara karşı savunmak maksadıyla bazı zamanlar kabileler ve liderleri birlikte hareket ederlerdi, diğer zamanlar ise birbirleriyle silahlı mücadele yaparlardı.

Cengiz Yasası usulünce kurulan herhangi bir siyasi yapının başında, yönetimin meşruiyeti için Cengiz soyundan bir han bulunması gerekmekte idi, bu hanlar sultan adı verilen çoğunluğa rüşünü ispatlamış ve kabile liderlerinin desteğini almış kişiler arasından seçilirdi. Bozkırda Özbek kitleleri arasında Cengiz soyundan bir çok sultan ve hanın olduğu görülmüştü, kabile liderleri otoritelerini güçlendirmek veya rakip kabilelerin desteğini almak maksadıyla başlarına Cengiz soyundan bir hanı getiriyorlardı. Diğer yandan han veya sultanlar, taht iddiasını güçlendirmek ve egemenliğine çevrelere yaymak maksadıyla kabile beylerinin desteğine ihtiyaç duyuyordu. Âdem-i merkeziyetçi politik ortamın yaşandığı bu ortamda hanlar ve kabile beyleri arasında karşılıklı bir çıkar ittifakı mevcuttu. Bazı durumlarda hanedan üyeleri, kabile beyleri arasındaki anlaşmazlıklarından istifade ederek ve çevresinde nüfuzlu gruplardan destek alarak siyasi güçlerini arttırmışlardır. Ayrıca kendilerine bağlı kabilelerin silahlı kuvvetlere ilaveten mesleği askerlik olan göçebelere teşkil nöker adında şahsi muhafız birlikleri mevcuttu³⁶⁰.

Altın Orda Hanlığı'na bağlı Gök Orda'nın yıkılmasına paralel olarak Özbek Ulusu yahut Şiban Ulusu'nda birçok han veya sultan kabile reislerinin desteğiyle ulusta hâkim güç olmaya çalışıyorlardı. Bu mücadeleler sırasında Ming Timur neslinden Mahmudek Hoca'yı mağlup eden Ebü'l-Hayr Han (1428-1468), kabileler arasında büyük prestij kazanmış, ardından 1428 yılında Sibiry'a'nın bulunan Tobolsk

³⁵⁹ Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 31-32.

³⁶⁰ Pavel Petroviç İvanov, *Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler (XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Ortasına)*, çev. Sümeyra Ünal, Selenge Yay., İstanbul 2020, s. 23-24.

şehrinin batısındaki Tura Nehri üzerinde tüm ulusun hanı olarak ilan edilmiştir³⁶¹. Nayman, Koşçi, Kongrat, Kıyat, Durmen, Uygur, Karluk, Keneges, Uyşun gibi neredeyse 92 Özbek kabilesinin ve onların nüfuzlu beyleri ile seyyidler de ona destek verenler arasındadır. Bu durum Müslüman dinî grupların yerleşik Türkistan sahasında olduğu gibi Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarında da etkili olduğunu göstermektedir. Yine ona destek verenler arasından Mangıt kabilesinin beyi ve Emir Edige'nin torunu olan Vakkas Biy tahta çıkışında etkili rol oynamıştır³⁶². Bozkırda kabilelerin desteğini almak için kullanılan bir diğer yol ise evliliklerdi, Ebu'l-Hayr Han da Mangıt, Kongrat ve Bürküt kabileleri ile evlilik yoluyla ittifak yapmıştır³⁶³.

Ebu'l-Hayr Han, 1428 yılında Tura'yı merkez yaptıktan sonra çevresinde taraftarları gittikçe artan bir lider olmuş, Şiban Han'ın neslinin bir diğer kolu Arabşah'ın evladı Bahtiyar Sultan, ona katılanlar arasındaydı. Ebu'l-Hayr Han, ulusun lideri olarak çevresindeki destekçileri iktisadî anlamda memnun etmesi gerekiyordu, zira bir araya getirdiği güçlü göçebe veya yarı-göçebe grupların sürekli destek alıyordu. Bu minvalde tarımsal ve ticarî açıdan refah bölge olan Harezm üzerine 1430 yılında sefer gerçekleştiren Han, Ürgenç ve civar bölgeyi hakimiyeti almıştır. Fakat kısa süre sonra bölgeyi terk etmiştir, terk sebebini bazı kaynaklar Timurluların karşı saldırısına bağlarken, diğerleri ise elverişsiz iklim şartlarından ötürü olduğunu ifade etmiştir. Bölgenin güneyinde siyaseti dikkatle takip eden Ebu'l-Hayr Han, 1447 yılında Mirza Şahrüh'un ölmesiyle birlikte Timurlularda oluşan siyasi otorite boşluğunu iyi değerlendirmiş, Sir-i Derya havzasında bulunan Sıgnak, Özkend ve Suzak gibi önemli şehir ve kasabaları hakimiyeti altına almış ve Sıgnak'ı ulusun merkezi yapmıştır³⁶⁴. Güçlü göçebe ananeleri olan Özbeklerin, şehir ve yerleşik yaşama yağma dışında yerleşme eğilimleri göstermesi açısından oldukça mühimdir.

Ebu'l-Hayr Han'ın Sıgnak'ı başkent yapması gelecek fetihlerinin yönünü de tayin ettiğini göstermişti, zira Sir-i Derya havzası göçebeler için uygun kışlaklara sahip olmasını yansırı Türkistan'daki gelişmiş yerleşik bölgelere akın yapmak için stratejik

³⁶¹ Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, C. VIII, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, s. 610.

³⁶² Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks, From the Fourteenth Century to the Present*, Hoover Institution Press, California 1990, p. 34-35; İvanov, *Orta Asya*, s. 24.

³⁶³ İvanov, *Orta Asya*, s. 30.

³⁶⁴ V. V. Barthold, "Ebülhayr", *İA*, C. IV, İstanbul 1987, s. 84; İvanov, *Orta Asya*, s. 30.

bir konumdaydı. Hatta hanın halefleri de burayı seferleri için merkez üssü olarak kullanmıştır. Ebu'l-Hayr Han, çevresindeki maiyeti ve önemli liderlere, ele geçirdiği şehir ve kaleleri dağıtmış, hatta Mangıt reisi Vakkas Biy'e desteklerinden ötürü Özkend'i vermiştir. Timurlularla sınır komşusu olan Ebu'l-Hayr Han, bölgedeki siyasi otorite boşluğunu dikkatle izliyordu. 1448 yılında Semerkand'ın civarını büyük ganimetler elde etmek maksadıyla yağmalamıştır³⁶⁵.

Ebu'l-Hayr Han'ın liderliğini yaptığı orduların temeli güçlü ve hızlı manevra kabiliyetine sahip bozkır süvarileriydi. Onun siyasi nüfuzu ve kudretli orduları, Timurlu mirzaların da dikkatini çekmiş ve bunlardan Mirza Ebu Said, 1451 yılında Han'ın desteğiyle Semerkand'ı ve tahtı ele geçirebilmiştir. Buna karşılık han ise büyük miktardaki ganimetlerle bozkıra geri dönmüştür³⁶⁶.

Özbekler içerisinde hanlık iddiası olan çoğu rakibini bertaraf eden Ebu'l-Hayr Han, bazı Cengizli hanların gücünü kıramamıştır. Âdem-i merkezîyetçi bir yapıya sahip olan Özbek ulusunun merkezî iktidar algısı veya tek bir güç odağı yoktu. Bünyesinde bir araya getirdiği kabile birliği güçlü bağlarla birbirini bağlı değildi, kabile beylerinin çıkarlarına müdahale etmediği müddetçe hanın kabileler üzerinde otoritesi geçerliydi. Ancak ulusun askerî kuvvetlerini ve nüfusunu ellerinde bulunduran kabile beylerine karşı han bir hakem görevi görüyordu. Bu yerleşmiş siyasi ortamda Ebu'l-Hayr Han, kabile beylerinin rızası ve desteği olmadan herhangi bir harekât gerçekleştiremezdi. Bu durum Tokay-Timur neslinden gelen Giray ve Canibeg Sultan'ın ve onların destekçisi kabile beylerinin, Ebu'l-Hayr'ın hakimiyeti reddederek Moğolistan'da hüküm süren İsen-Buka Han'a tabiiyet bildirerek göç etmelerine neden olmuştur³⁶⁷.

Özbek ulusunun çözülüş sürecindeki önemli mihenk taşı diyebileceğimiz olay, Doğu'dan gelen Kalmuk³⁶⁸ kitlelerinin Çu Vadisi'nden Deşt-i Kıpçak'a kadar yaptıkları büyük akınlar ve bunun sonucunda yaşanan tahribattır. Ebu'l-Hayr'ın ordusu, Kalmuklar tarafından mağlup edildi ve yeterli mücadeleyi göstermediğine

³⁶⁵ İvanov, *Orta Asya*, s. 30.

³⁶⁶ Bregel, *Central Asia*, s. 48; Grousset, *Bozkır*, s. 443.

³⁶⁷ İvanov, *Orta Asya*, s. 31-32; Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 246-247.

³⁶⁸ Doğuda Oyrat veya Cungar, batıda ise Türkler tarafından Kara-Kalmuk, Kalmak, Kalmuk olarak adlandırılan Moğol kabilesidir. 15.yüzyılın ortalarında Esen Tayşi liderliğinde büyük bir imparatorluk kurarak yaptıkları akınlar neticesinde Türkistan'daki politik düzenin değişmesinde rol oynamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muallâ Uydu Yücel, "Kalmuklar", *DİA*, C. XXIV, s. 267-268.

inanan halk, Han'ı terk ederek Moğolistan'daki Giray ve Canibeg'in yanına gitmişlerdir. Mirza Haydar Duğlat'ın aktardığına göre Ebu'l-Hayr'dan koparak Giray ve Canibeg'in yanına gelen Özbek kitlelerinin sayısı 200.000 kişiyi bulduğunu ve bu güruhun Özbek-Kazak ismini aldığını ifade etmiştir. Diğer yandan Ebu'l-Hayr 1468 yılında Özbek-Kazaklar ve Moğol hanı Yunus ile yaptığı mücadelede yaralanarak ölmüştür, onun ardından Özbek ulusu üç parçaya ayrılmıştır³⁶⁹.

Ebu'l-Hayr dönemi Deşt-i Kıpçak bölgesinde tüm kabilelerin Özbek ulusunun bünyesinde bir araya gelebildiğini ve bozkırın ötesinde yerleşik Mâverâünnehir ve Harezm gibi yerleşik kültürün olduğunu medeniyetleri tanımalarını mümkün kılmıştır. Özbekler 15.yüzyılın sonlarından itibaren güneye doğru kitlesel göç hareketi yapmışlardı, onların bu göç hareketinin temel nedeni bilinmemekle birlikte bazı yorumlar yapılabilir. Öncelikle her bozkır siyasi yapısında olduğu gibi Han'ın etrafında akrabaları ve kabile liderlerinden oluşan toplumun yönetici kısmı, gerçekleştirilen akınlar ve fetihlerle gittikçe zenginleşiyorlardı, yine âdem-i merkeziyetçi yapı gereği bozkırda Han, ganimetin büyük bölümünü çevresindeki beylerine dağıtıyordu. İkincisi her ne kadar hemen yerleşik hayata geçmese bile ele geçirilen bölgelerin elde tutulması, yerleşik tebaadan alınan vergi gelirleri düzenli bir ekonomik kaynak oluşturuyordu. Üçüncüsü bozkırda temel geçim kaynağı hayvancılık ve hayvansal ürünlerdi, bundan ötürü göçebeler, yerleşik bölgelerdeki zanaatkarlar tarafından imal edilen tekstil ve diğer ürünlere de gereksinim duyuyorlardı. Karşılıklı olarak göçebelerin ürettiği hayvansal ürün ve hammaddeye ihtiyaç duyan yerleşikler, göçebeler için aktif ticaretin olduğu büyük pazar oluşturuyordu. Netice olarak Han'ın gerçekleştirdiği her başarılı sefer, hanın siyasi otoritesini ve yönetici sınıfı güçlendirirken, bu denli ganimetten pay elde etmek isteyen kabile ve grupları taraftar olarak ona katılmalarını sağlamıştır³⁷⁰.

Ebu'l-Hayr Han, öldükten sonra parçalara ayrılan Özbek ulusunda ondan sonra başa gelen Şeyh Haydar, muktedir olmadığından ötürü etrafındaki beyler ve destekçileri ona yüz çevirmiştir ve Sibiryâ tümeninden İbak (Aybek), Kazaklardan

³⁶⁹ Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 246, Barthold, "Ebülhayr", s. 84.

³⁷⁰ İvanov, *Orta Asya*, s. 41.

Canibeg Han ve Giray Han, Mangıtlardan bazı beyler ve Altın Orda Ahmet Han'ın da olduğu bir ittifak tarafından öldürülmüştür³⁷¹.

Türkistan'ın kuzeyinde Özbek ulusunda tahta kavgaları yaşanırken, güneyindeki Timur İmparatorluğu'nda ise siyasi karışıklar durmaksızın devam ediyordu. Türkistan'ın kaotik ortamında Ebu'l-Hayr Han'ın torunu Muhammed Şeybanî Han, Deşt-i Kıpçak'ta tutunmaya çalıştı, fakat Kazak gruplarının baskısından ötürü başarısız oldu. Ardından Mâverâünnehir'deki Timurlu mirzalar ile Moğolistan'daki Çağatay hanları arasındaki mücadelelere katılarak ve taraf değiştirerek işlevsel ve akışkan siyaseti takip etti. Önceleri Semerkand hâkimi Timurlu Ahmed Mirza'nın yanına sığınarak, burada bir müddet kalmış ve çevresinde 3.000 civarında kişiyi toplamıştır³⁷². Sonra ani bir kararla Çağataylı Mahmud Han'a bağlılık bildirmiştir. Mahmud Han hizmetleri karşısında Şeybanî Han'a Türkistan (Yesi) şehrini bahşetmiştir³⁷³. Mahmud Han'dan aldığı destekle birlikte Sir-i Derya havzasındaki Arkuk, Sıgnak ve Özkend gibi şehir ve kasabaları da hakimiyeti altına almıştır. Sir-i Derya havzasının hakimiyeti alması diğer Özbek kabileleri tarafından tanınmasını ve siyasi gücünü arttırmasına sebep olurken etrafındaki taraftarların sayısı bir hayli artmıştı³⁷⁴.

Çağataylı Sultan Mahmud, Semerkand şehrini ele geçirmek istemiş, ancak çevresindeki emirler, bu konuda Şeybani Han'a destek vermesini ve kendisinin Taşkent'e kalması yönündeki tavsiyesine uyarak merkezine dönmüştür. Şeybani Han, Sultan Mahmud'dan aldığı destekle beraber 1500 yılında Semerkand'ı, kısa bir süre sonra Buhara'yı ele geçirmiştir. Şeybani Han'ın bu fetihleri, kendisine olan kalıtları arttırmış ve her taraftan Özbekler gruplar halinde ona bağlılık bildiriyordu, artık emrindeki kuvvetleri 50.000 kişiye ulaşmıştı³⁷⁵. Neredeyse beş yıl içerisinde Şeybani Han ve Ebü'l-Hayr neslinden gelen akrabaları olan sultanlar tarafından komuta edilen Özbek birlikleri Türkistan'ın büyük bir kısmını ele geçirmişti, doğuda Andican, kuzeyde Şahruhiye ve Taşkent, güneyde Hisar dağları, Kunduz, Belh ve Badahşan ve

³⁷¹ Anonim, *Şibanî-nâme*, çev. Yakup Karasoy-Mustafa Toker, Tablet Yay., Konya 2005, s. 92; Bregel, *Central Asia*, s. 48; İvanov, *Orta Asya*, s. 32; Golden, *Türk Halkları*, s. 395.

³⁷² Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 280-281.

³⁷³ Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 283.

³⁷⁴ Bregel, *Central Asia*, s. 48,50; İsmail Türkoğlu, "Şeybani Han", *DİA*, C. XXXIX, s. 44.

³⁷⁵ Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 284,336.

batıda ise Harezmi bölgesi onun hakimiyetine boyun eğmiştir. Bir zamanlar koyun postu giyen Özbekler, artık Mâverâünnehir'i zenginlik ve lüksler dolu ürünlerine kavuştular. Şeybanî Han, ganimet ve yağma peşinden koşan sıradan liderden ziyade bozkırın kuzeyinden güneyine doğru yapılan kitlesel göçebe hareketinde Özbeklere kalıcı bir memleket kuran lider olmuştur³⁷⁶.

Amu-Derya'nın doğusunda hakimiyetini tesis ettikten sonra Şeybani Han, batıya doğru geçerek 1506 yılında Belh'i ele geçirmiştir. Bu zamana kadar Şeybani Han'ın ilerleyişine karşı ciddi bir efor sarf etmeyen Herat hâkimi Mirza Hüseyin Baykara, düşmanın kendi sınırlarına gelmesine karşılık bir sefer hazırlığı yapmış, fakat Herat'tan ordusuyla ayrıldıktan kısa bir müddet sonra ölmüştür. Bunun üzerine Timurluların son büyük direniş kalesi olan Herat şehrine ilerleyen Şeybani Han, 1507 yılında burayı zapt etti. Ardından kalan Timurlu mirzaları yenerek güneyde Meşhed ve Kandahar'dan kuzeyde Aral Gölü'ne kadar olan Horasan'ın tamamında hakimiyetini tesis etmiştir. 20 Mayıs 1507'de Herat'ı aldıktan sonra Şeybani Han, "Zamanın İmâmı ve Rahman olan Allah'ın halifesi" olarak ilan edilmiştir³⁷⁷.

Deşt-i Kıpçak bölgesinde hakimiyet kuran Burunduk Han ve oğlu Kasım Han önderliğindeki Kazaklar, Ebu'l-Hayr Han gibi güneydeki yerleşik Maveraünnehir'i yağma yaparak ve Sir-i Derya'daki bol otlakların bulunduğu topraklarda yaşıyorlardı. Şeybani Han ise sınırlara ve şehirlere bu denli zarar veren Kazakları itaat altına almak istiyordu, bu minvalde 1509 yılında Buhara'da, Cengiz Han'ın 1206 kurultayı gibi, bir kurultay düzenlemiştir. Kurultayda, Buhara ulemasından kendi soydaşları olan Kazaklarla savaşmak amacıyla fetva almış ve Mart 1509 tarihinde Kazaklar üzerine sefer gerçekleştirmiştir. Ancak seferinde kesin nihayete ulaşmadan kışın da bastırmasıyla başkentine geri dönmüştür³⁷⁸. Sefer dönüşü ordusunun evlerine dönmelerine müsaade eden Şeybani Han, Safevi Şah İsmail'in geldiğini haber alması üzerine toplayabildiği kadar birlikle Merv'e gitmiş, 2 Kasım 1510 tarihinde taraflar

³⁷⁶ Arminius Vámbéry. *History of Bokhara From the Earliest Period Down to the Present*, H.S. King, London 1873, p. 259-260.

³⁷⁷ Anonim, *Şibanî-nâme*, s. 103-104; Baymirza Hayit, *Türkistan- Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yay., İstanbul 1975, s. 8.

³⁷⁸ Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 298,332,403-404; Gündoğdu, "Şiban Han", s. 614-616.

arasında Merv civarında gerçekleşen savaşta Şeybani Han öldürülürken ordusunun yarısı da katledilmiştir³⁷⁹.

16. yüzyıl dünyasında merkeziyetçi imparatorlukların güçlenmeye başladığı ortamda, Türkistan coğrafyası tam tersi yönde âdem-i merkeziyet ve yerelleşmenin baskın olduğu siyasi düzen içerisindeydi. Türkistan, Cengiz Han ve Emir Timur gibi liderler tarafından kurulan merkeziyetçi imparatorluklara tanık olurken, artık bölgesel olarak bölünmüş mahalli hanedanların yönettiği siyasi yapılara ev sahipliği yapmıştır. İdarî, iktisadî ve içtimâî alanda merkezi siyasi düzenlerin yerine her bölgenin müstakil olarak hareket ettiği ve merkezdeki Han'ın yetkilerinin sınırlı olduğu yerelleşmiş siyasi yapılar kurulmuştur³⁸⁰.

16. yüzyılın başları Mâverâünnehir coğrafyası açısından yönetim değişikliği yaşanmış, neredeyse 130 yıldır Timurlu hakimiyeti sonrasında tekrar Cengizlilerin bölgeye hâkim olmuşlardır. Böylece Cengiz Han'ın yasa ve yosunu bölgede tekrar canlanmış, Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin meşru hükümdar olduğu düzen tekrar kurulmuştur. Özbekler Mâverâünnehir'e geldiklerinde merkezî bir idare ve toprak sisteminin aksine sosyal ve ekonomik bakımdan âdem-i merkezi eğilimlerin güçlü olduğu, toprak ihşanları ve vergi muafiyetleri sebebiyle yerel idarelerin kaynaklara müstakil bir şekilde el koyma ve kullanma anlayışının yerleştiği bir manzarayla karşılaşmışlardır. Türkistan'da Çağataylılar ve sonrasında Timurlular döneminde süregelen devlet hükümdar ve ailesinin ortak malıdır anlayışı, Şeybaniler döneminde de uygulanmıştır. Timurlular zamanından itibaren başlayan yerelleşme sürecini devam ettiren Özbekler, halihazırda siyasi ve ekonomik açıdan hakimiyette ortaklık ve iktidarın paylaşılması anlayışını benimsemişlerdir. Hakimiyette ortaklık anlayışı ve toprakların paylaşımı sistemi, batıda *appanage system*, Türkistan tarihi bağlamında ise Zeki Velidi Togan'ın ortaya koyduğu *ülüş sistemi* şeklinde adlandırılmıştır³⁸¹.

³⁷⁹ Vámbéry, *History of Bokhara*, p. 266-269; Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 405-408; Anonim, *Şibanî-nâme*, s.104-105.

³⁸⁰ Nurten Kılıç, "XVI. Yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Maveraünnehir-Özbek Hanlığı (Şibanîler) Meşruiyet, Hakimiyet ve Hukuk", *Türkler*, C. VIII, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, s. 624-625.

³⁸¹ R.D. McChesney, "Central Asia in the 10th- 12th/16th- 18th Centuries", *Encyclopaedia Iranica*, V. V., Mazda Publishers, California 1992 p. 176-177; Togan, *Umumi Türk*, s. 285; Kılıç, "Orta Asya'da Politik Düzen", s. 631-632.

Hakimiyette ortaklık anlayışı, fethedilen veya ele geçiren toprakların kabileleri bir araya getiren hâkim sülale yahut soyun ortak mülkü olarak telakki etmesidir. Dolayısıyla bu mülklerin hanedan ailesi arasında bölüşülmesi neden olmaktadır. Genel itibariyle toprakları fetheden veya iktidarı ele geçiren hükümdarın oğulları arasında toprak paylaşımı yapılmasının aksine Şeybani Han, bu anlayışı yatay eksende değiştirerek fethettiği toprakları sultan adı verilen Ebu'l-Hayr neslinden aile üyeleri arasında paylaştırmış ve onları hakimiyete ortak yapmıştır. Hatta bu durumu desteklercesine Şeybani Han, Herat'ı ele geçirdikten sonra hutbeyi Ebu'l-Hayr Han ve kendi adına okutmuştur³⁸². Şeybani Hanlığı'nda ele geçirilen mülklerin paylaşıldığı en az iki veya üç kurultay toplanmış, kurultaylarda Şeybani Han, onu destekleyen sultanlar ve Özbek kabile beylerine toprakları soyurgallar yoluyla ihsan etmiştir³⁸³.

Şeybani Han ilk paylaşımını, 1501-1503 yılları arasında Semerkand, Buhara ve Andican bölgesini ele geçirdikten sonra gerçekleştirmiş, Semerkand şehrini kendi payı olarak alırken, Buhara'yı kardeşi Mahmud Bahadır Sultan'a ve Andican'ı Canibek Sultan'a ihsan etmiştir³⁸⁴. Ancak sınırların genişlemesiyle birlikte Şeybani Han, 1504-1505 tarihlerinde büyük çapta bir paylaşıma gidilerek Şeybani Hanlığı'nın politik düzeninin temelleri atılmıştır. Şeybani Han, Türkistan vilayetini amcası Kûçem (Köçküncü) Sultan'a, Taşkent'i amcası Süyünç Hoca Sultan'a, Andican'ı da amcazadesi Canibek Sultan'a ve Tirmiz'i amcazadesi Seyyid Muhammed Sultan'a vermiştir. Yine Buhara'yı kardeşi Mahmud Sultan'a verilmiş ancak vefat ettiği için yerine Ubeydullah Sultan'a, Semerkand'ı Ahmed Sultan'a ve Hisar'ı Ebü'l-Hayr neslinden olmayan ama fetihlerde yardımcıları bulunan Hamza ve Mehdi Sultan'a vermiştir. Bunların dışında Cengiz soyundan olmayan ama Şeybani Han'a hizmet eden beylere de ihsanlarda bulunulmuş, Kunduz'u Emir Kanber ve Seyyid Aşık'a, Şahruhiye'yi Emir Yakup Vefadar'a bahşetmiştir. Mevlâna Benai *Şibani-name* adlı eserinde bu paylaşım sonrası memleket işleri düzene girmiştir, şeklinde ifade etmiştir.³⁸⁵

³⁸² Martin B. Dickson, *Shah Tahmasb and The Ozbeks (The Duel for Khurasan with 'Ubeyd Khan: 930-940/ 1524-1540)*, Princeton University Department of Oriental Studies (Ph. D.), Princeton 1958, p. 24-25; Abdülkadir Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı (1500-1599)*, İlem Yay., Ankara 2022, s. 190.

³⁸³ Kılıç, "Orta Asya'da Politik Düzen", s. 632.

³⁸⁴ Kılıç, *Şeybânî Han*, s. 180.

³⁸⁵ Osman Çırak, *Şibânî Tarihi-Benâî'nin Şibânî-Namesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019, s.

Esasen bu toprakların Şeybani Han tarafından ihsan edildiği gibi görünse de, bu dağıtılan bölgelerdeki ailelerin hakimiyeti önceden mevcuttu ve Şeybani Han'ın yaptığı yalnızca onların hakimiyetini meşru zeminlere oturtmak maksadıyla onaylamaktı. Zira Şeybani Han, Mâverâünnehir topraklarında geliş sürecinde ve fetihlere başladığı süreçte diğer Ebu'l-Hayr neslinden akrabalarını ve kabilelerini davet etmişti. Dolayısıyla bölgenin fethini kolaylaştırmak maksadıyla da seferlere katılan akrabaları ele geçirdikleri bölgede hakimiyetlerini kurmuşlardı. Örneğin Buhara ve Semerkand'ı kardeşi Mahmud Bahadır Sultan ile fethettiği için Buhara'yı kardeşine vermişti, yine Andican'ın ele geçirilmesinde üstün gayretlerinden ötürü burayı Canibek Sultan'a vermiştir³⁸⁶.

Paylaşım neticesinde Ebu'l-Hayr Han neslinden gelen sultanlar devlet yöneten hâkim sülale haline gelmiş, Dickson tarafından “cousin clans” olarak adlandırdığı bu düzende, her birinin başında Ebu'l-Hayr neslinden bir sultanın başında olduğu dört ayrı yönetici soy ortaya çıkmıştır. Şah Budakoğulları (Şeybani Han ve Mahmud Bahadır Sultan'ın babası), Kûçem Sultan ve oğulları, Sûnc (Sevinc) Hâce Sultan ve oğulları ve Hâce Muhammed Sultan (Canibek Sultan'ın babası) ve oğulları olmak üzere dört aile bölgede hüküm sürmüştür. Özbek mülkü bu şekilde paylaşıldıktan sonra hâkim soylar, onlara ihsan edilen mülkleri kalıtımsal olarak varislerine aktarma hakkını da el etmişlerdi. Bu durum nesilden nesile aktarıldıkça kuzen soylar arasında akrabalık bağları zayıflamasına ve birbirinden uzaklaşmasına neden olmuştur³⁸⁷. Hâkimiyette ortaklık ve iktidarın paylaşımıyla devletin kurucu hanedanı yetkilerini ve iktidarını sınırlamıştı, çünkü yan soyları yönetici akrabalar kendi mülklerini müstakil bir şekilde idare ediyorlar, dört kol kendi içerisinde mülklerini veya fethettikleri bölgelere yerleştirdikleri Özbek kabile beylerine de soyurgallar vererek birlikte yönetiyorlardı³⁸⁸.

Özbek siyasi düzeninde sultanlardan sonra önemli rol oynayan kabile yada boy beyleridir. Devletin kuruluş aşamasında bir araya gelen 92 boy arasında Kuşçu,

103-104; Anonim, *Şibani-nâme*, s. 104; Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 349; Kılıç, *Şeybani Han*, s. 181; Macit, *Şeybani Özbek*, s. 191.

³⁸⁶ Kılıç, *Şeybani Han*, s. 181-184.

³⁸⁷ Martin B. Dickson, “Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century”, *Trudy XXV mezhdunarodnogo kongressa vostokvedov*, ed. Bobodzhan Gafurovich Gafurova, V. III, Moskva, 9-16 Avgusta 1960, p. 208-210; Kılıç, “Orta Asya’da Politik Düzen”, s. 633.

³⁸⁸ İvanov, *Orta Asya*, s. 44.

Nayman, Böyreğ ve Karluk kabileleri hanların tahta çıkış merasimlerinin icrası, devlet yönetimi ve orduda üst düzey görevler almışlardır³⁸⁹. Liderleri bey, beg ve emir gibi unvanlar alan bu kabileler, devletin kuruluşundan itibaren hükümdarlara siyasi ve askeri destek verirken, hükümdarlardan da liderlerine soyurgallar yoluyla araziler tevdi etmiştir. Cengiz Han'ın yasasının koruyucusu olan kabile beyleri, kurultaylarda hükümdarın sağında ve solunda oturarak yönetime aktif olarak katılırlardı³⁹⁰. Şeybanilerin bölgede hâkim güç olmasından itibaren birçok Timurlu bürokratin Hindistan'a gitmesi ve soyurgallar yoluyla âdem-i merkezi karakterli Özbek kabile grupları üzerine kurulu sistemde Özbek kabile beyleri hem askeri hem de bürokratik alanlarda aktif rol oynamıştır. Merkezi idarede ve ailelerin bölgesel yönetimde etkili figürler haline gelen kabile beyleri, atalık ve divanbeyi gibi önemli makamları ellerinde tutmuşlardır. Özellikle atalık makamı, 16. ve 17.yüzyıllarda Cengiz soyundan gelen merkezdeki han yahut bölgesel yönetici sultanlara rehberlik ve yasalar temelinde onların hükümlerini denetleme yetkisine sahipti. Atalık makamı, Ebu'l-Hayr Han döneminden itibaren genç yaştaki sultanların faaliyetlerini denetlemek ve onları kontrol altında tutmak maksadıyla kullanılmış, böylece merkezdeki hükümdarın bölgesel yönetici sultanlar üzerinde merkezileştirme aracı olarak hizmet etmiştir³⁹¹. İlk safhalarda beylerin sadakati ve desteği, Şeybanileri bölgedeki hâkim güç haline getirmişti, ancak soyurgallar sayesinde bölgelerde müstakil bir güç haline gelen kabile beyleri, elde ettikleri siyasi ayrıcalıklarla zamanla devlet üzerindeki baskılarını arttırmışlardır³⁹².

Fazlullah Rûzbehan Huncî *Mihmannâme-i Buhara* adlı eserinde Şeybani Han, 1508-1509 yılında Merv üzerinden Buhara'ya dönerek gerçekleştirilecek Kazak seferi için topladığı kurultaya gelen sultanları tanıttığı kısımdan anladığımız kadarıyla önceki bahşedilen hakimiyet bölgeleri değişmemiştir. Şeybani Han'ın oğlu

³⁸⁹ Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 42-45.

³⁹⁰ McChesney kaleme aldığı makalesinde, Astrahaniler Döneminde Mahmud b. Vali tarafından telif edilen eserden aldığı alıntıya dayanarak Özbek kabilelerin protokol usulü hakkında bilgi vermiştir. Buna göre hükümdarın sol tarafında mevkilerine göre Dürmen, Kuşçu, Nayman ve Kongrat kabilelerinde beyler yer alırken, sağ tarafta Kiyat, Dürmen ve Kuşçu kabilelerinden beyler yer aldığını belirtmiştir. R.D. McChesney, "The Amirs Of Muslim Central Asia in the XVIIth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXVI, No.1, p. 38-42.

³⁹¹ R. D. McChesney, *Waqf in Central Asia Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889*, Princeton University Press, Princeton 2014, p. 57-58.

³⁹² Macit, *Şeybânî Özbek*, s. 208.

Muhammed Timur Semerkand'ın, diğer oğlu Hürremşah Sultan Belh'in, torunu Pulad Sultan Harezm'in yöneticisi olmakla birlikte kardeşi Mahmud Sultan'ın oğlu Ubeydullah Sultan ise Buhara'da hüküm sürmekteydi. Amcası Kûçem Sultan Türkistan ve civarında, amcazadesi (Hace Muhammed Sultan oğlu) Canibek Sultan Andican ve Kaşgar bölgesinde, Sûnc (Sevinc) Hace Sultan Taşkent ve civarında ve son olarak Hamza ve Mehdi sultanlar ise Hisar'da hakimiyet sürüyordu³⁹³.

Bölgesel dağıtımına bakıldığında, dört temel üleş merkezi veya yerel idare merkezi oluşturulmuştur. Bunlar Semerkand, Buhara, Türkistan ve Taşkent olmakla birlikte paylaşım sonrası yeni fethedilen topraklar, fetheden kişi veya yöneticinin soyun payına düşmüştür. Örneğin yukarıda verilen 1508-1509 kurultayındaki paylaşımdan anlayacağımız da üzere Şeybani Han tarafından fethedilen Harezm, Herat ve Belh topraklarının, onun aile efradında kaldığını anlaşılmaktadır, ayrıca burada bahsedilmeyen Herat ise kuvvetle muhtemel Şeybani Han'ın payına düşmüştür. 16. yüzyıldan itibaren Şeybaniler'in bölgesel taksimatında da değişiklik olmakla birlikte 4 ana bölge artık Semerkand, Buhara, Taşkent ve Belh olarak şekillenmiştir.

Yukarıda bahsedilen iki paylaşıma bakıldığında hisselerin dağıtımı ve mülklerin sahipliği konusunda değişim olmamıştır. Bu dağıtımların geçici toprak ihsanları olmadığını göstermekle birlikte bölgeleri ellerinde tutan ailelerinin onlara ihsan edilen topraklarda yönetimlerinin zamanla özdeşleşmesine ve artık onların mülkü haline gelmesine neden olmuştu. Bölgelerinde müstakil bir şekilde idare kuran sultanlar, geleneksel ve kalıtsal olarak elde ettikleri hakları doğrultusunda bulundukları toprakları özel mülkleri görme eğiliminde olmuş, bu durum merkezdeki hanın yetkilerini gittikçe sınırlanmasına neden olmuştur. Sultanlar kendi bölgelerindeki atamalar, vergi miktarını belirleyerek toplama ve askeri güçleri teşkil etme konusunda merkezden bağımsız olma hakkına sahipti. Merkezi devletten yoksun ortamda hanlar yalnızca şekilde ve resmiyette vardı, devletin asıl iktidarı sultanlar arasında paylaştırılmıştı³⁹⁴. Adeta yerel aristokrasiye dönüşen bu sultanlar, her güç

³⁹³ Remziye Çelik, *Fazlullah Ruzbihân el-Huncî'nin "Mihmân-nâme-i Buhârâ" Adlı Eserinin Tercüme, Tahlil ve Değerlendirmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2021, s. 118-123.

³⁹⁴ Macit, *Şeybânî Özbek*, s. 192-193.

sahibi aristokrat gibi elde ettikleri kazanımları kaybetmek istememekle birlikte yetki alanlarına yapılacak herhangi bir müdahaleye sert tepki verebilirdi.

Yerel idareye karşı ilk tepki yine onlara bu toprakları bahşeden Şeybani Han tarafından gelmiştir. Şeybani Han 1509 yılındaki Kazak seferi ve Afgan bölgelerine gerçekleştirdiği başarısız seferlerden sonra bu seferlerde desteği ve katılımı göstermeyen sultanları ve kabile beylerini mülklerini ellerinden alarak veya değiştirerek cezalandırmak istemiştir. Bu cezalandırma hakkında bahseden iki kaynak, Nasrullahi'nin *Zubdetü'l Asar* ve Hûncî'nin *Mihmannâme-i Buhara* adlı eserlerinde bahsedilmiştir³⁹⁵. Huncî'nin eserinde her ne kadar Türkistan bölgesinin sınırlarının korumak maksadıyla değiştirildiği şeklinde ifade edilse de bu değişimdeki esas maksat Han'ın sultanlar üzerindeki otoritesini göstermektir. Bu değişim neticesinde önceleri Meşhed'e hâkim olan Emir Seyyid Aşık, Kûçem Sultan'ın yerine Türkistan bölgesine atanmıştır. Kuçem Sultan'a Taşkent ve Şaş bölgesi mülk olarak verilirken, daha önce o bölgede bulunan Sûnc Hoca Sultan'a Kaşgar'a kadar Andican toprakları verilmekle birlikte o sıralarda Andican hâkimi Canibek Sultan'a nerenin mülk olarak verildiği bahsedilmemiştir.³⁹⁶ Şeybani Han'ın bu müdahalesine, Nasrullahi'nin aktardığına göre sultan ve beyler büyük tepki verdiler yazsa da Hûncî'nin eserinde bu konuda herhangi bir bilgi yoktur.

Şeybani Han'a o sırada ciddi tepki göstermeyen Ebu'l-Hayırlı sultanlar, ertesi yıl Şah İsmail ile yapılan savaşta Şeybani Han'ı yalnız bırakarak tepkilerini ortaya koymuşlardır. Bölgesel olarak hâkim olan sultanlar, onlara tabii olan kabile beyleri ve kabile birliklerine sahiplerdi, bundan ötürü Şeybani Han gibi muktedir bir hükümdara karşı doğrudan darbe teşebbüsünde bulunamamaları bile ona zor anında asker göndermeyerek tepkilerini gösterebilirlerdi. Zira bu savaşta Şeybani Han, bölgedeki tüm sultanlar ve beylerden askeri kuvvet desteği istemiş, fakat yalnızca oğlu Muhammed Timur Sultan ile yeğeni Ubeydullah Sultan tarafından destek gelmiştir. En nihayetinde merkezileşme konusunda ve Han'ın otoritesini hatırlatma konusunda bir girişimde bulunan Şeybani Han, bu girişimin bedelini savaş sırasında desteksiz kalarak ve hayatını kaybederek ödemiştir³⁹⁷.

³⁹⁵ İvanov, *Orta Asya*, s. 43-44; Kılıç, *Şeybanî Han*, s. 190-192.

³⁹⁶ Çelik, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 404.

³⁹⁷ Ükten, "Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", s. 67-68.

Şeybani Han'ın ölümünden 1512 yılına kadar iki yıllık buhran döneminden sonra toparlanan Ebu'l-Hayr ailesinden sultanlar, kurultayda bir araya gelerek ailenin en yaşlı üyesi Kûcem Sultan'ı büyük han olarak ilan ederken, yaşça ondan küçük olan Sûnc Hâce Sultan'ı kalkan olarak atamışlardır. Adı geçen kurultayda Şeybani Han'ın sultanların mülklerini değiştirmeden önceki duruma geri dönmüş, küçük nüanslarla birlikte eski soyurgallar tamamen kabul edilmiştir. Büyük Han olarak seçilen Kûcem Han, hanlığın merkezi kabul edilen Semerkand'a hâkim olmuştur. Canibek Sultan'ın mülkü Moğol Said Han tarafından işgal altından olduğundan dolayı Andican yerine Miyankal, Soğd, Kermine ve Karşı topraklarını almıştır³⁹⁸.

Şeybanîler, Cengiz Han'ın yasasında onun soyundan gelenlerin hükümdar olabileceğini anlayışını, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han ve onun oğlu Şiban Han ile sınırlamışlardı. Dickson'un *par inter pares* (eşitler arasında birinci) olarak adlandırdığı bu veraset sistemi, yukarıdaki kurultayda da görüldüğü gibi tahta en yaşlı üyenin geçmesi anlamına geliyordu. Dolayısıyla sultanlar taht kavgası yapmadan liderlerini belirlerken, atadıkları bir nevi veliaht olarak atadıkları kalkan vasıtasıyla da sonradan oluşabilecek taht kavgalarını önlemek istemişlerdir.

Tahtta geçen han, hanlık tahtı, kurultaylara başkanlık yapma, adına hutbe okutma ve sikke kestirme gibi bazı hükümdarlık alametlerine sahip olsa dahi sultanlar arasında hakem konumunda olup fiili anlamda yönetimi kendi mülkleri olan topraklar ile sınırlıydı. Han dış politikada alınacak kararlarda diğer sultanlar üzerinde baskı kurmaktan öte onları ikna etmesi gerekiyordu. Hanlığı ilgilendiren konularda toplanan kurultaylarda diğer bölgesel hâkim sultanlar siyaseti yönlendirebilirdi. Hatta kendi mülklerinde müstakil hareket edebilmekle birlikte dış politikada da kendi siyasetlerini belirleme haklarına sahiptiler³⁹⁹.

Şeybani tahtının ekberiyet sistemiyle teşkil edilmesi, çoğu zaman muktedir olmayan hanların tahtta oturmasına yol açabileceği gibi tahta çıkan hanların siyasi yetkilerini kullanma konusunda da sınırlıyordu. Zaten eşitler arasında birinci olma statüsünü mutlak otoriteye çevirmek de bu koşullarda mümkün olmamakla beraber bazı hükümdarların yalnızca ismen hükümdarlık yapmalarına neden olabiliyordu.

³⁹⁸ Kılıç, *Şeybanî Han*, s. 192-196; Macit, *Şeybânî Özbek*, s. 192; Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 457.

³⁹⁹ Dickson, *Shah Tahmasb and The Uzbek*, p. 25-26.

Diğer yandan askeri seferleri komuta edecek liderin fiziksel açıdan güçlü olması gerekiyordu, fakat tahtta en yaşlı aday geçtiğinden ötürü yaşlılık ordu komutanlığı için dezavantaj haline gelmiştir. Buna çözüm olarak Şeybaniler yeni bir sistem geliştirmişlerdir, bu sisteme göre bir handan beklenen askeri anlamda kabiliyetli, dinamik ve karizmatik özelliklere sahip olan sultanlar arka planda devletin asıl yöneticisi olarak politikalar geliştirmek ve ordulara liderlik etmek gibi görevleri icra etmişlerdir. McChesney, 16. ve 17.yüzyıl tarih kaynakları doğrultusunda bu dönemde *han-ı surî* ve *han-ı manevî* olmak üzere iki unvanı olduğunu ifade etmiştir. İlki tahtta resmiyette oturan Han'a verilmiş ve onun ismen hükümdar olduğunu belirtilirken, ikincisi ise hükümdarlık iddiasında bulunmayan, fakat devlet idaresinde aktif rol alan ve seferler düzenleyen Sultan'a verilen unvandır. Örneğin Kûcem Han ve oğlu Ebu Said kendi dönemlerinde han-ı surî olurken, o dönemde aktif seferler yapan ve devleti idare eden Ubeydullah Han ise han-ı manevî idi. Yine ilerleyen zamanda Pir Muhammed Han (1556-1561) ve İskender Han (1561-1583) dönemlerinde, II. Abdullah Han b. İskender (1583-1596) han-ı manevî unvanıyla asıl iktidarı elinde tutmuştur⁴⁰⁰.

Şeybanilerde 1510-1533 yılları arasında resmiyette Kûcem Han ve ondan sonra oğlu Ebu Said Han büyük han olarak tahtta oturuyorlardı, ancak Duğlat'a göre devletin asıl işleri Ubeydullah Sultan tarafından yönetiliyordu ve eğer o han olarak tahtta geçmek isteseydi hiç kimsenin ona engel olmayacağını ifade etmiştir. 1512 yılında Ubeydullah Sultan, Buhara'yı Mirza Babür'den geri aldığıında şehirde coşkuyla karşılanarak adına hutbe okunmuştur. Fakat Şeybanilerdeki veraset sistemi gereği ailenin en yaşlı üyesi tahtta geçtiğinden ötürü Ubeydullah Sultan, tahtı Kûcem Han'a bırakarak soyurgalı olan Buhara'ya gitmiştir. En nihayetinde Ubeydullah Han sırası geldiğinde 1533 yılında tahtına oturarak 1540 yılına kadar han olarak hüküm sürmüştür⁴⁰¹.

⁴⁰⁰ McChesney, *Waqf in Central Asia*, p. 55-66,77-78; R. D. McChesney, "The Chinggisid Restoration in Central Asia: 1500-1785", *The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid Age*, ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden, Cambridge University Press, Cambridge 2009, p. 280-281; Macit, *Şeybânî Özbek*, s. 203.

⁴⁰¹ Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 456-457; Kılıç, *Şeybanî Han*, s. 199-200; Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, çev. Ahmet Özturhan-Ahmet Korkmaz, Selenge Yay., İstanbul 2022, s. 31-32; Mualla Uydu Yücel, "Ubeydullah Han", *DİA*, C. XLII, s. 22-23.

Türkistan’da Timurlular döneminde uygulanan ikta, soyurgal ve tiyul gibi arazi hibeleri, Şeybaniler döneminde de gittikçe gelişerek devam etmiştir. 16.yüzyılda en yaygın ihsan türü olan soyurgal yoluyla geliri devlet hazinesine giden mülklerin vergi tahsil hakkının sultanlara ve kabile beylerine verilmesiydi.Araziyi alan kişi, resmîyette arazinin gerçek sahibi görünmese de soyurgal sistemin getirdiği kalıtsal imtiyaz ve çeşitli muafiyetler sonucu zamanla özel mülkü haline gelmiştir. 16.yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık Özbek asillerin (beyler) elinde toprak sahibine bağımlı olarak toprağı olmayan köylüler ortaya çıkmış, ancak bu bağımlılık Orta Çağ Avrupası’nda görülen feodal sistemdeki serflik derecesinde olmamıştır. Feodal mülkiyetlerin genişlemesi, Özbek asillerin nüfuzunun muazzam derecede artmasına sebebiyet verirken, hanedan ailesinin mensupları ile askeri ve siyasi mücadele yapacak seviyeye ulaşmıştır. Bu duruma karşılık iç siyasette, Şeybani Han’ın halefleri otoritelerini tesis ederek âdem-i merkeziyet eğilimlerini sınırlamak ve sultanlar arasında birlik beraberliğı sağlamak amacıyla Horasan’a kendilerinin liderlik ettiğı bir dizi seferler düzenlemişlerdir. Özellikle Ubeydullah Han, Horasan bölgesine 5 kez sefer düzenleyerek Özbek aristokrasinin ve mensubu oldukları kabilelerin zenginleşmesini sağlamakla kalmamış bu grupların bağılılığını da temin etmiştir⁴⁰². Ancak merkeziyetçi bir idarenin olmamasından ötürü Ubeydullah Han’ın Horasan üzerine gerçekleştirdiğı seferlere bazen diğ er ailelerden sultanlar katılmayı reddetmişlerdir⁴⁰³.

Şeybanilerde kabile beyleri ile birlikte bahsedilmesi gereken bir diğ er güçlü sınıf ise meşayihlerdir. Şeybani hanları, fethettikleri bölgede istikrarı sağlamak ve otoritelerini kuvvetlendirmek maksadıyla şehirler ve göçebeler üzerinde oldukça mühim etkiye sahip din adamları ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bölge yönetiminin Timurlu Hanedanı’ndan Şeybaniler’e geçmesi din adamlarının konumlarını etkilememekle birlikte yalnızca Şeybanilere muhalefet eden yerel din adamlarının topraklarına el koyulmuştur. Şeybani Han’ın fetihleri sırasında, bölgede önemli siyasi ve dinî nüfuza sahip Nakşibendiliğ in iki temsilcisi olan Ahrarî ve Cuybarî tarikatları ön plana çıkmıştır. Bunlardan Ahrari Tarikatı, Ubeydullah Ahrar döneminde Timurlular arasındaki siyasi mücadelelerde etkin rol oynamakla beraber oğ ulları

⁴⁰² İvanov, *Orta Asya*, s. 45-46; Bregel, *Central Asia*, s. 52; R. G. Mukminova- A. Mukhtarov, “The Khanate (Emirate) of Bukhara”, *History of Civilizations of Central Asia*, V. V, eds. Chahryar Adle-Irfan Habib, UNESCO Publishing, Paris 2003, p. 40-42; Grousset, *Bozkır*, s. 447.

⁴⁰³ Ükten, *Buhara Hanlığı*, s.41.

döneminde de durum değişmemiştir. Onun oğullarından Muhammed Abdullah Hacekâ, Sultan Ali Mirza'yı desteklerken Muhammed Yahya ise Baysungur Mirza'ya destek vermiştir. Neticede 1499 yılında Semerkand tahtına Sultan Ali Mirza çıkmış, fakat Şeybani Han'ın onu öldürülmesiyle beraber bölgede siyasi dengeler değişmiştir. Önceki dönemde Muhammed Yahya, Şeybani Han'a karşı Timurlu mirzalarının safında yer alması durumu, başlangıçta Şeybani Han tarafından affedilmiş görünse de işin aslı öyle olmamıştır. Muhammed Yahya, hac ibadeti amacıyla Mekke'ye doğru çıktığı yolculukta Özbek beyleri tarafından öldürülmüştür⁴⁰⁴. Ahrari Tarikatı, bu elim olaydan sonra kısa süre sonra eski konumu tekrar elde etti, zira Ubeydullah Ahrar'ın Özbekler arasındaki etkisi onların Mâverâünnehir'i fethetmesinden önce mevcuttu. Svat Soucek bu duruma örnek olarak Şeybani Han'ın yeğeni ve halefi Ubeydullah Han'ın adını şeyhten almış olabileceği ihtimalini öne sürmüştür. Onun hakimiyeti döneminde Ubeydullah Ahrar'ın mezarı Ahrarî türbesine dönüştü ve Nakşiliğin merkezi haline gelmiştir. Sadece türbe etrafında değil tüm Türkistan'da ticaret, tarımsal üretim ve imalathaneler önde gelen şeyhlerin ve dini otoritelerin eline geçmiştir. Şeybani hükümdarları, rakip aileler ile kabile beylerine karşı mücadele edebilmek maksadıyla halk üzerinde büyük nüfuza sahip din adamlarının desteğini alma gereksinimi duymuşlardı. Dolayısıyla hükümdarlar, dini kurumlar olan tarikatlara büyük miktarları soyurgallar yoluyla bağışlamıştır. Bu zamanla hanlığın topraklarında vakıf arazilerinin sayısının artmasına neden olmuştur. Örneğin Ubeydullah Han'dan sonra tahta geçen Abdullatif Han, 1543 yılında Ubeydullah Ahrar'ın torunu Muhammed Yahya (babası ile aynı adı taşıyor)'ya bazı mülklerin soyurgal olarak ihsan etmekle birlikte vergi muafiyeti gibi imtiyazlar vermiştir⁴⁰⁵.

Ubeydullah Han, gerçekleştirdiği askeri seferlerin yanı sıra Şeybani hanları arasında kültürel çalışmalara önem vererek Buhara'yı ilim ve kültür merkezi haline getirmiştir. Onun 1539/1540 yılında ölümünden sonra Şeybaniler'de iç karışıklar ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere Şeybani Han zamanı, devletin toprakları 4 büyük aile veya soy tarafından bölünmüştü ve Şeybani, Ubeydullah gibi muktedir ve askeri seferlere liderlik eden hanlar döneminde bu aileler dış meseleler yoluyla kontrol

⁴⁰⁴ Svat Soucek, *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, p. 156; Mustafa Koç, "16. yy. Osmanlı Coğrafyasında Karanlıkta Kalmış Nakşî-Ahrârî ve Kübrevî Şeyhleri", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 2005, s. 227.

⁴⁰⁵ İvanov, *Orta Asya*, s. 46; Soucek, *Inner Asia*, p. 156-157.

altında tutulabiliyordu. Fakat kalıtımsal olarak imtiyazla alınan bu idari bölgelerde hüküm süren aileler, zamanla fetihlerin yavaşlaması ve dolayısıyla hanlık sınırları dışında sınırlarını genişletmek mümkün olmadığı için hem aileler arası savaşlar hem de ailelerin kendi içerisinde iç çatışmalar ortaya çıkmıştır. Hakimiyette ortaklık ve verasete dayalı toprak paylaşımının sonucu olarak, bu dönemde 4 ana bölge birbirine geleneksel olarak bağlı ayrı devletler haline dönüşmüştür. Semerkand, Buhara, Taşkent ve Belh’de bulunan nüfuzlu sultanlar, her ne kadar resmiyette de olsa Şeybani Hanlığı’nın prestijli ve ayrıcalıklar sunan tahtı için bir takım mücadeleler gerçekleştirmişlerdir.

Neredeyse Şeybani Han’ın taksimatından bu yana yarım yüz yıl geçmişti, süreç içerisinde kurucu ailelerin nüfusları artmıştı ve ailelerin yeni üyeleri idareden pay almak ve yönetime dahil olmak istiyordu. Ancak soyurgallar yoluyla ihsan edilen araziler, aile içinde paylaşıldıkça kişilerin mülklerden aldıkları paylar gittikçe azalmıştır. Dolayısıyla bu durum bölgesel güç sahibi ailelerin, kendinden daha zayıf olarak gördüğü başka ailelerin topraklarına doğru yayılmasına sebep olurken, 16. yüzyılın ortalarından itibaren yaklaşık 30 yıl boyunca değişen ve istikrarsız politik ortamda bu kuzen aileler birbirlerini karşı çıkabilecek çatışmalardan doğan fırsatı yakalamak ittifaklar inşa etmiş ve birbirlerinin mülklerine saldırmışlardı⁴⁰⁶.

Ubeydullah Han öldükten sonra Kûcem Han’ın oğlu I. Abdullah Han (1539-1540) tahtta çıkmış, fakat onun kısa süren hükümdarlığından sonra Şeybanilerde iki han aynı anda tahtta çıkmıştır. Buhara’da Şah Budakoğulları, yani Ubeydullah Sultan’ın oğlu Abdulaziz Han (1540-1552) tahtta çıkarken, Semerkand’da Kûcemoğulları, yani Kûcem Han’ın diğer oğlu Abdullatif Han (1540-1552) tahtta oturmuştur. Bu gelişmeler merkezi otoriteden yoksun Şeybani idaresinin mevcut durumunu daha kötüleştirmiştir. Taşkent ve Türkistan bölgesinin hâkimi Sûncoğulları’ndan Sûnc Han’ın oğlu Nevruz Ahmed (Barak) Han, merkezdeki iktidar boşluğunu değerlendirmek amacıyla Semerkand ve Buhara’da aktif siyasette yer almış, hatta Abdullatif Han’ın ölümü üzerine Semerkand’ı kendi mülkü haline getirmiştir. Aynı zamanda Miyankal ve Kermine topraklarına saldırarak, burada hüküm süren Canibekoğulları, yani İskender b. Canibek Han ve onun oğlu II. Abdullah

⁴⁰⁶ McChesney, *Waqf in Central Asia*, p. 62-64.

Han'ı bölgeden çekilerek Belh'e gitmeye zorlamıştır. Böylece Nevruz Ahmed Han'ın geleneklerin aksine bir ailenin mülkünü ele geçirerek merkezi haline getirmiş ve bir diğer ailenin mülklerini ele geçirmiştir⁴⁰⁷.

Şeybani Özbek Hanlığı'nda, Nevruz Ahmed Han'ın 1556 yılında vefatından sonraki süreç, devletin temellerini oluşturan bozkır geleneğine, veraset sistemine ve toprağın tasarruf sistemine karşı açık bir müdahalenin ve dönüşümünün yaşandığını bir dönemdir. Yani âdem-i merkezi anlayışa karşı merkezileşme politikaları yönelik faaliyetlerdir. Nevruz Ahmed Han'ın gelenekler karşı gelerek diğer ailelerin mülkleri yönünde genişlemesi olayında görüldüğü gibi artık bir ailenin, diğer aileler üzerinde tahakküm kurmak veya topraklarını ele geçirmek gibi girişimleri mevcuttu ve bu müdahaleye karşı idari yapıda da tepki görmemekteydi.

Canibekoğulları'ndan II. Abdullah Han, Şeybani Hanlığı'ndaki dört merkezli sistemi ortadan kaldırmak, yerine dönemin merkezî devletlerindeki gibi saltanata dayalı veraset sistemi ve güçlü bir idarî bürokrasi kurmayı amaçlamıştır. Dört merkezli toprağa dayalı feodal sistemi tek merkeze indirerek revize etmek, uzun ve kanlı süreci çünkü tüm rakip Ebu'l-Hayırlı ailelerin ve sultanların ortadan kaldırılmasını gerektiriyordu. II. Abdullah Han, 1557 yılında Buhara'yı fethederek amcası Pir Muhammed Han'ı tahtta oturtmuş, böylece Şah Budakoğulları ailesini devirmiş ve onları politik sahneden indirmiştir. Ardından amcası Pir Muhammed Han'ın merkezdeki gücünü kırmak maksadıyla, onu Belh bölgesine göndererek babası İskender Han'ı 1561 büyük han olarak tahtta çıkarmıştır. II. Abdullah Han'ın doğrudan kendisini han ilan edememesi sebebi o dönem Özbek politiğinde yer alan en yaşlı üyenin han olması geleneğinden kaynaklanmakla birlikte Abdullah Han, han-ı manevi olarak amcası ve babası dönemde tüm devlet işlerini yönetiyordu. Ayrıca II. Abdullah Han'ın Cuybârî şeyhlerinin desteğini alarak babası İskender Han'ı tahtta çıkarırken, kendini de onun halefi olarak hazırlamış ve bu hamlesiyle Cengiz yasasına ilk müdahalede bulunmuştur⁴⁰⁸.

⁴⁰⁷ Ükten, *Buhara Hanlığı*, s. 41-42; Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. VIII, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, s. 562-563.

⁴⁰⁸ McChesney, *Waqf in Central Asia*, p. 64; Ükten, *Buhara Hanlığı*, s. 42-43; Macit, *Şeybânî Özbek*, s. 146-147.

1571-1583 yılları arasında II. Abdullah Han geriye kalan iki aile olan Sûncoğulları ve Kûcemoğulları ile kendi ailesinin ayrılıkçı muhaliflerine karşı istikrarlı bir mücadele başlatmıştır. Özellikle Sûncoğulları'ndan Nevruz Ahmed'in oğlu Baba Sultan, babası gibi Canibekoğulları'na karşı güçlü bir mücadele gerçekleştirmiştir. Şeybaniler'de II. Abdullah Han ile Baba Sultan arasında kutuplaşma, diğer sultanları taraf seçmeye itmiştir. Örneğin Kûcemoğulları'ndan Civanmerd Ali Sultan, 1554 yılında Baba Sultan'ın tarafında Canibekoğulları'na karşı mücadele ederken, 1572 yılında II. Abdullah Han ile Baba Sultan'a karşı sefere katılmıştır. Hatta Civanmerd Ali Sultan, II. Abdullah'ın 1572 yılında kuzeni Din Muhammed'in ayrılıkçı faaliyetleri üzerine Belh üzerine seferinde ve ailesi içerisindeki ayrılıkçı hareketleri nihayete erdirmesinde destek vermiştir. Nihayetinde Civanmerd Ali Sultan, tekrar taraf değiştirerek Baba Sultan cenahına geçmiş, bunun üzerine 1578 yılında II. Abdullah Han Semerkand'ı alarak Kûcemoğulları'nı da siyasi arenanın gerisine itmiştir⁴⁰⁹.

Semerkand'ın ve Kûcemoğulları'nın politik siyasetten düşüşüyle beraber Semerkand, Buhara ve Belh Canibekoğulları'nın tekelinde toplanmıştır. Geriye Taşkent merkezli Baba Sultan kalmıştı, 4 yıl boyunca Canibekoğulları Taşkent'e aralıklı seferler düzenlemiş ve nihayetinde 1582 yılında Taşkent ve civarı II. Abdullah Han'ın hakimiyeti altına girmiştir⁴¹⁰.

Böylece II. Abdullah Han, Semerkand, Buhara, Belh ve Taşkent olmak üzere dört idare bölgeyi ve bütün Özbek kabilelerini tek çatı altına yekpare bir güç haline getirerek bölgedeki feodal düzene son vermiştir. Neredeyse atası Şeybani Han döneminde sınırlarda hakimiyet kurmakla birlikte 1583 yılında İskender Han'ın vefatı sonrası tek lider olarak tahtına oturmuştur. 1598 yılına kadar süren hüküm süresince hanlığın iktidarının merkezileşmesi en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu dönemde Özbek kabilelerinin önde gelen beyleri hanlıkta mühim konumlarda olmalarına rağmen siyasetteki müstakil haklarını kaybederek adeta devlete hizmet eden kullara dönüştüler⁴¹¹.

⁴⁰⁹ McChesney, "Central Asia", p. 181-182; Audrey Burton, *The Bukharans, A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Routledge, New York 2019, p. 21-45.

⁴¹⁰ McChesney, "Central Asia", p. 182.

⁴¹¹ W. Barthold, "Abd Allāh b. Iskandar", *The Encyclopaedia of Islam*, V. I, Brill, Leiden 1997, p. 46; İvanov, *Orta Asya*, s. 52.

II. Abdullah Han, bütün hanlığı tek çatı altında birleştirirken hakimiyeti altına giren sultanları ve beyleri itaat ettirmiş, soyurgallar yoluyla elde ettikleri geniş imtiyazları ellerinden almıştır. Soyurgal sisteme alternatif olarak Orta Çağ'dan itibaren yaygın toprak tasarrufu olan ikta ve tanha sistemini uygulayarak dönemin büyük imparatorluklarına benzer olarak toprak sistemini merkezileştirmeye gayret etmiştir. Zira bu uygulamaların önceki bölümlerde bahsedildiği gibi sürekli bağış olması ve irsen intikal etmemekle birlikte gerektiğinde merkezin müdahale ve denetim hakkı mevcuttur. Aynı zamanda soyurgal sahiplerinin askeri seferlerde destek vermesine dair herhangi bir yükümlülüğü olmamakla birlikte ikta ve tanha tipi ihsanlarda buna dair zorunluluklar mevcuttur. Dolayısıyla II. Abdullah Han, merkezileşme yolunda öncelikli tercihi ikta ve tanha sistemi olmuştur. Bu duruma örnek olarak Han'ın Termez Seferi esnasında Şehr-i Sebz ve civar bölgeleri iktadarı Ebu'l-Hayr Sultan'dan askeri destek vermesini istemiştir.

İkta sistemi temelde belirli şartlarla ihсан edilen bir toprak sistemi olmakla beraber iktadar üzerinde merkezin çeşitli müdahale hakları vardı, örneğin hükümdar gerektiğinde iktaların boyutlarını çoğaltabilir yahut azaltabilir, yerine başka bir araziyle değiştirebilir ve hatta tamamen elinden alabilirdi. 1559 yılında Abdullah Han tarafından amcası Özbek Sultan'a Nesef ve Şehr-i Sebz bölgesinde geniş iktalar verilmekle birlikte ilerleyen safhada Özbek Sultan'ın taraf değiştirmesi neticesinde Abdullah Han tarafından iktalarına el koyularak ona yalnızca Hisar bölgesi verilmiştir. Bu karardan sonra ona sadakatle hizmet eden Özbek Sultan, 1585 yılında Badahşan'da gösterdiği yararlılıktan ötürü mevcut iktasına Kulab bölgesini de ilave etmiştir. Dolayısıyla II. Abdullah Han'ın hanlıkta oturtmaya çalıştığı ikta sistemi onun otoritesini ve merkezin gücünü pekiştiricisi olurken, âdem-i merkezi eğilimlere sahip kabile beylerini merkeze olan sadakatini kuvvetlendirerek onları denetim altında tutuyordu.⁴¹² Savaşlarda üstün yararlılık gösteren komutanlara ve devlet görevlilerine verilen tanha sistemi, tevcih edilen arazilerin nispeten küçük olması, hak sahibinin

⁴¹² Ükten, “Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci”, s. 70-71; Burton, *The Bukharans*, p. 8, 22, 25, 49; Ükten, *Buhara Hanlığı*, s. 194-196.

ömrü ile sınırlı olması ve irsen intikal etmemesi gibi özelliklileri ile soyurgaldan ayrılmaktadır⁴¹³.

Hanlığın köklerine işlemiş olan feodal gelenek, merkezi otoritenin bu denli güçlü olduğu dönemde bile sürdürebilmeyi başarmıştır. Her ne kadar toprak sisteminde çeşitli müdahaleler ve alternatif uygulamalar gerçekleştirilse de II. Abdullah Han döneminde soyurgal sistem uygulanmıştır, fakat yalnızca hükümdarın yakın akrabaları olan sultanlar ile sınırlı kalmıştır. 1582 yılında II. Abdullah Han, Sabran Kalesi'nin fethine müteakiben sultanlara soyurgallar dağıtmıştır. Buna göre Belh'i oğlu Abdülmümin Sultan'a, Taşkent'i akrabası Abdükkuddüs Sultan'a, Fergana'yı İsfendiyar Sultan'a ve Şehr-i Sebz'i ise Mümin Sultan'a soyurgal olarak ihsan etmiştir. Dolayısıyla II. Abdullah Han, merkeziyetçi bir idareye önem verse de akrabalarının da desteğini almayı ihmal etmemiştir.

Genel itibariyle II. Abdullah Han'ın siyaset arenasına çıktığı ilk günlerden itibaren kişisel iktidarının güçlendirilmesinde ön plana çıkan Özbek kabile beyleri ve Cuybâr Şeyhleri olmak üzere iki sınıf öne çıkmıştır. Bunlardan ilki, devlet içerisinde Ebu'l-Hayr soyundan gelen sultanların sayısı ve nüfuzu azalırken, siyasette emirler ön plana çıkmıştır. Tıpkı Emir Timur gibi II. Abdullah Han da maiyetindeki sadık emirlere çeşitli toprakları ihsan ederek onların bağlılığını kazanmış ve başta Horasan olmak üzere gerçekleştirdiği seferler vasıtasıyla emirleri ve sultanları iç politikanın dışında tutmuştur. II. Abdullah Han, Belh seferinden sonra vilayetin civar bölgelerini kendisini önemli hizmetlerde bulunan kabile beylerine bağışlamıştır. Buna göre; Garcistan ve Meymene bölgesi Emir Ali Merdan Bahadır'a, Aybek bölgesi Sait Biy Karluk'a, Andhuy bölgesi Cultay Biy'e ve Hulm bölgesi ise Dostum Biy Çeşm-u Ebru'ya ihsan edilmiştir. Ancak emirler arasında, Abdullah Han'ın sağ kolu Kül Baba Kökeltaş ayrı bir öneme sahiptir.

Abdullah Han'ın Semerkand kuşatmasında gösterdiği gayretlerden ötürü onun gözüne giren Kül Baba Kökeltaş, fetih sonrasında han tarafından en yüksek mevkii ile donatılmıştır. Özellikle Horasan bölgesinin fethinden sonra Herat başta olmak üzere civar bölgeler Kül Baba Kökeltaş'a verilmiştir. Böylesine önemli bir bölgenin ve şehrin

⁴¹³ Gülay Karadağ Çınar- Şeyda Atay, "Buhara Özbek Hanlığı'nda Soyurgal ve Tanha Tipi Toprak Mülkiyeti (Şeybanîler ve Astrahanîler Devri)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 8, s. 581

idaresinin bir kabile beyine verilmesi, bu dönemde devlet içerisinde kabile beylerinin ne derece önemli konumlara yükseldiğinin örneğidir. Ayrıca Yönetim ve askeri alanlardaki üstün hizmetlerinin yanı sıra bayındırlık faaliyetleri ile de ön plana çıkan Kül Baba Kökeltaş, Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde medrese, mescit, hankah ve bahçe gibi pek çok mimari eserin yapılmasında katkıda bulunmuştur⁴¹⁴.

Moğol İmparatorluğu sonrası Türkistan’da din adamlarının himaye edilerek desteğinin alınması bölgede hâkim olan hanedanların siyasi meşruiyeti için olmaz olmazdı. Zira din adamları, Timurlular ve Şibanîler gibi Türk-Moğol asıllı yöneticilerin hâkim oldukları yerel etnik unsurlarla arasında köprü vazifesi görmüştür. Din adamları, sarayda halkın temsilcisi gibi görünürken, halklar üzerinde de hükümdarın siyasi meşruiyetini temsil ediyordu. Dolayısıyla II. Abdullah Han ile Cuybari şeyhleri arasındaki ilişki, halkın nazarında şeyhlerin dindarlığının Han’a yansıtmasına hizmet etmişti. Bu dönemde II. Abdullah Han’ın merkezi otoritesinin kuvvetlendirmek için Hoca Muhammed İslam Cuybari ve oğlu Hoca Sa’d Cuybari’den destek almıştır. Han elde ettiği desteğe karşılık, Buhara’nın batısında yer alan Sumitan’da önemli evliyalardan birisinin türbesinin bekçileri olan bu şeyhlere oldukça cömert davranmıştır⁴¹⁵.

1557 yılında Canibekoğulları’nın zaferinden itibaren dini vakıflara destekler artarak devam ederken Cuybarîler bu teşvikle birlikte ticaret, imalat ve tarım sektörlerinde girişimler bulunarak zenginliklerini arttırmışlar ve hatta ticari faaliyetlerini Moskova’ya kadar götürmüşlerdir. Cuybarî şeyhleri, tıpkı Semerkand’daki Ahrarîler gibi Buhara’da Şeyhülislam makamını üstlenmeye başlamışlar, bu makam neredeyse 19.yüzyıla kadar Cuybarîlerin elinde kalmıştır⁴¹⁶.

II. Abdullah Han’ın şehzadeliliği döneminden itibaren yakın ilişkiler kurarak Hoca Muhammed İslam ile aralarında adeta şeyh ve müridi şeklinde bir bağlılık oluşmuştur. Hoca Muhammed İslam’ın dini nüfuzu yalnızca Buhara ile sınırlı olmamakla birlikte Türkistan’daki çevre bölgelerin liderleri ile de bağlılığı mevcuttur. Yine onun Buhara’daki nüfuzunu görmek adına o dönemde bölgeye ziyaret eden

⁴¹⁴ Ükten, *Buhara Hanlığı*, s. 195; Macit, *Şeybânî Özbek*, s. 153-154; McChesney, “The Chinggisid Restoration”, p. 289-290; Yusuf Münşî, *Mukîm Hanî*, s. 35-36.

⁴¹⁵ Ali Gibran Siddiqui, *The Naqshbandiyya after Khwāja Ahrār: Networks of Trade in Central and South Asia*, The Ohio State University (Ph. D), Columbus 2016, p. 129-138.

⁴¹⁶ Soucek, *Inner Asia*, p. 158-159.

İngiliz seyyah Anthony Jenkinson'un seyahat notları kayda değerdir. Jenkinson'un aktardığına göre Buhara'da kanunların sıkı uygulanmasından sorumlu Şeyhülislam vardı ve halk tarafından hükümdara kıyasla ona fazla itaat ediliyordu. Zira bu şeyhülislam, dileği vakit bir hanı tahttan indirerek başka bir sultanı tahtta oturtabilirdi. Jenkinson ayrıca II. Abdullah Han'ın Buhara'yı ele geçirirken şeyhülislam Hoca Muhammed İslam'ın rolünden bahsetmiştir⁴¹⁷. Buradan anlayabileceğimiz üzere Hoca Muhammed İslam, Buhara'da gücünün zirvesine ulaşmış, o Ural Nehri'nden Kaşgarya'ya kadar olan bölgede adı bilinen ve saygı duyulan biri haline gelmiştir. Dolayısıyla II. Abdullah Han'ın tüm hanlık topraklarını birleştirme hedefinde, bölgedeki böylesine etkili bir şeyhe yakın olarak onun desteğini ihtiyaç duyması gayet doğaldır. Tıpkı Timurlu Ebu Said Han'ın taht mücadelesini kazanarak Hoca Ubeydullah Ahrar'ın Semerkand'da tarikat ağlarını güçlendirmesi gibi II. Abdullah Han'ın da Buhara'yı ele geçirmesi sonrası Hoca Muhammed İslam Cuybarî'nin Buhara'da konumunu da pekiştirmiştir. Hatta II. Abdullah Han'ın evleneceği eşinin seçiminde dahi Hoca Muhammed İslam'ın etkisi olmuş, şeyhin oğlu Hoca Sa'd Merv'e giderek gerekli düzenlemeleri yapmıştır. Han ise Hoca Muhammed İslam'ın ataları adına yapımı yaklaşık on yıl sürecek içerisinde medrese ve caminin yer aldığı gösterişli bir hankah yapımını üstlenmiş ve verimsiz bir araziden oluşan bölgede meyve ağaçlarının da olduğu binlerce ağaç yetiştirilmesi için birkaç su kanalı inşa ettirmiştir⁴¹⁸.

II. Abdullah Han, İskender Han'ın ölümüne müteakip 1583 yılında tahtına rakipsiz bir şekilde oturma hakkı olmasına rağmen o sıralarda Mekke'de hac vazifesini yapan Hoca Sa'd Juybarî'nin dönmesini beklemiştir. O dönem hiçbir Ebu'l-Hayr'lı sultan tahtta hak iddiası olmamasına rağmen II. Abdullah Han, Hoca Sa'd'ın desteğini ihtiyaç duymuştur. Babasından sonra tarikatın liderliğini üstlenen Hoca Sa'd, hac vazifesinden döndükten sonra önde gelen Cuybarî şeyhleri ve dini önderleri II. Abdullah Han'ı taht adaylığı konusunda destekleyeceklerini açıklamıştır. Nihayetinde II. Abdullah Han, Buhara'ya gelerek babasının tahtına oturmuş ve onun taht töreninde

⁴¹⁷ E. Delmar Morgan- C. H. Coote, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia, by Way of the Caspian Sea*, V. I, Burt Franklin, New York 1967, p. 83-84-86; Burton, *The Bukharans*, p. 11.

⁴¹⁸ Burton, *The Bukharans*, p. 12-14.

Hoca Sa'd, geleneksel olarak hanın havaya kaldırıldığı beyaz keçenin bir köşesi tutarak desteğini açıkça göstermiştir. Han tahtta oturduktan sonra aldığı manevi ve siyasi desteği karşılıksız bırakmamış, Hoca Sa'd'ı Şeyhülislam olarak atamakla birlikte neredeyse 5.000 dönümlük arazi ile su kanalları vergiden muaf şeklinde ihsan etmiştir⁴¹⁹. II. Abdullah Han'ın ihsanları bununla sınırlı kalmadı, 1584 yılında Bedaşan bölgesinin fethinden sonra Hoca Sad'a 430 dönüm arazi daha verilmiştir⁴²⁰. Bu gibi bağış ve destekler neticesinde Cuybar şeyhleri, hanlığın en önde gelen toprak sahibi haline gelmişlerdir. Zira sahip oldukları toprakların miktarları on binlerce tanaba⁴²¹ ulaşmıştır⁴²².

Şeybani Hanlığı, II. Abdullah Han döneminde çevre imparatorluklar ile baş edebilecek güce erişmiş ve altın dönemini yaşamıştı. Merkeziyetçilik uğruna neredeyse bütün akrabalarını ortadan kaldırmak zorunda kalan Han, toprak sistemi ve ekonomi alanında düzenlemeler yapmıştır. Önceden belirtildiği gibi akrabalarını ortadan kaldırırken, kendisine yardım eden başta Kül Baba Kökeltaş gibi emirler sadakatle hizmet etmişlerdir. Fakat II. Abdullah Han'ın altın çağları onun hükümranlığını son senelerinde bozulmaya başlamıştı, yönetimde ön plana çıkardığı Kül Baba Kökeltaş ile yakın ilişkisi oğlu Abdülmümin ile arasının açılmasına neden olmuştur.

Belh hâkimi Abdülmümin, babasının veliahtı olarak hüküm sürerken, seferlerde gösterdiği yararlılıklar ve ordunun kumandasını elinde bulundurması sebebiyle gittikçe nüfuzu artmıştır. Özellikle Horasan seferinden sonra ele geçirilen yerlerden Herat gibi büyük bir merkezi pay almayı umut eden Abdülmümin, babası tarafından hayal kırıklığına uğratılmıştır. Zira Herat ve çevresi Kül Baba Kökeltaş tarafından idare ediliyordu, bu durum Abdülmümin'in ona karşı gittikçe kin ve nefret beslemesine neden oluyordu. İstedikini alamayan Abdülmümin, Horasan'da Meşhed, Nişabur gibi önemli merkezleri kendi mülküne dahil ettiğini ilan etmiştir. Buna ilaveten 1594 yılında taraflar arasında gerilim üst seviyeye ulaşarak Abdülmümin'in altmış yaşına gelmiş babasının hanlık tahtını kendisine bırakmasını talep etmiş, ancak

⁴¹⁹ Burton, *The Bukharans*, p. 46-47.

⁴²⁰ Burton, *The Bukharans*, p. 47.

⁴²¹ Tanab, yaklaşık 399 metreye karşılık gelen ölçü birimidir.

⁴²² İvanov, *Orta Asya*, s. 48-49.

talepleri reddedilmiş ve o da bunun üzerine Kül Baba Kökeltaş'tan Herat'ı zorla alacağını ifade etmiştir. 1596 yılına gelindiğinde Abdülmümin, babası ile arasındaki iyileştirmek adına Belh'e davet etmiş, fakat babası çevresindeki emirlerin de etkisiyle gitmeyi reddetmiştir. Hayal kırıklığına uğrayan Abdülmümin büyük bir orduyla babasının üzerine yürümüş ve buna karşılık Abdullah Han da ordusuyla karşılık vermişti, fakat taraflar arasına Cuybarî şeyhlerinin girmesiyle çatışma yaşanmaksızın barış sağlanmıştır⁴²³.

Şeybani Hanlığı'na altın günlerini yaşatan ve imparatorluk seviyesine getiren II. Abdullah Han 1598 yılında vefat etmiş, ondan sonra tahtta oğlu Abdülmümin Han geçmiştir. Abdülmümin Han babasından devraldığı sistemi sürdürmek yerine başta Kül Baba Kökeltaş olmak üzere emirlere karşı tepkiyle yaklaşmış ve II. Abdullah Han'ın sadık emirlerinin bir çoğunu azletmiştir. Kül Baba Kökeltaş'ı yolsuzluk suçlamalarıyla yargılamış ve oğullarını kendi gözü önünde katlettirmiş ve ardından onu da öldürmüştür. Süreç içerisinde birçok emiri idam eden Abdülmümin, ordusunu teftiş ederek ordu içerisinde babasından kalma emirleri de sadakatlerinden şüphe ederek azledeceğini ilan etmiştir. Ancak Abdülmümin Han'ın hesaba katmadığı bir durum vardı, II. Abdullah Han döneminden itibaren güç kazanan Özbek emirleri eskiye nazaran oldukça nüfuzlu hale gelmişler ve sahip oldukları makamları da kolaylıkla bırakmaya niyetli değillerdi. Abdülmümin Han'ın emirler arasında denge politikası kuramaması, onları kendisine karşı cephe almasına neden olmuş ve netice olarak hükümdarlığının altıncı ayında bir grup emir tarafından katledilmiştir⁴²⁴.

Hanlıkta bütün güç Özbek kabile liderlerinin eline geçmiş, II. Abdullah Han tarafından zorlukla birleştirilen topraklar yeniden parçalara ayrılmıştır. Bu kaotik ortamda bölge üzerinde yeni bir hanedan güç kazanmıştır. II. Abdullah Han'ın ve Abdülmümin Han'ın merkezileşmek adına birçok Ebu'l-Hayr'lı sultanı ortadan kaldırması neticesinde hanedanının sonunu getirmiş ve onların yerini Rusların Astrahan'ı işgali sonrasında bölgeye gelen Astrahanlı Yar Muhammed ve oğlu Canibek tarafından kurulan Astrahanlılar Hanedanı almıştır⁴²⁵.

⁴²³ Ükten, *Buhara Hanlığı*, s. 46-47; Burton, *The Bukharans*, p. 77-78, 92-93.

⁴²⁴ Burton, *The Bukharans*, p. 95-98.

⁴²⁵ Ükten, *Buhara Hanlığı*, s. 47.

SONUÇ

13. yüzyılda etkileri tüm dünyada hissedilebilen ve bütün dengeleri değiştiren bir olay yaşanmıştı. Türkistan'ın doğusundaki Moğolistan topraklarında birbiriyle arasında amansız mücadele eden kabileleri, tek bayrak altında toplayarak 1206 tarihinde Cengiz Han'ın tüm Moğolların Kağanı seçilmesi olayıdır. Bu henüz bölgesel bir olay gibi görünse de, yaklaşık 40 yıl sonra Cengiz Han önderliğinde Mançurya'dan Doğu Avrupa'ya her yönde yayılmış dünyanın birleşik sınırlara sahip en büyük kara imparatorluğu vücuda gelmiştir. Devasa sınırlara ulaşan engin imparatorluk, zamanla kendi içerisinde 4 büyük devlet ortaya çıkardı: Altın Orda Devleti, Yuan İmparatorluğu, Çağatay Hanlığı ve İlhanlı Devleti.

Yaşamının ilk evrelerinden itibaren, kendi akrabaları tarafından terkedilen Cengiz Han, sadakatin ne denli önemli olduğunu kavramış ve imparatorluğunu inşa ederken kabile asabiyetinden ziyade liyakati temel alan atamalar yapmıştır. Cengiz Han, imparatorluğunun en tepesine kendi soyundan gelenlerin temsil edildiği Altın Urug'u koymuş ve sadakatle ve liyakatle hizmet eden Noyanları ile birlikte her ikisi de yönetici sınıfı oluşturmuştur. Ayrıyeten Cengiz Han ve sonrası kurulan Moğol hanlıklarında kullanılan Noyanlık kurumu, soyurgal ve tarhanlık gibi uygulamalar neticesinde imparatorlukta yeni aristokrat sınıfı meydana gelmiştir. En yüksek rütbeyi alan bu aristokrat sınıf, zamanla konumlarını dışarıya kapatarak elde ettikleri ayrılmaları korudular. Cengiz sonrası kurulan Moğol hanlıklarında önemli konumlara bulundukları hanlığın esas nüvesini oluşturmuşlardır. Bozkır ananeleri ve Türk-Moğol veraset sisteminde kaynaklı olarak hanedan üyeleri arasında taht için mücadeleler yaşanırken, oluşan otorite boşluğunu kullanarak güçlenen aristokratlar, devlette karar alıcı organ haline gelmiş ve olayların akışını yönlendirmişlerdir.

Moğol hanlıklarındaki Noyanlar, elde ettikleri büyük nüfuza rağmen, tahta oturacak ve iktidar olamamakla birlikte bulundukları hanlıkta esas gücü temsil etmişlerdir. Artık hükümdar, yetkilerini kullanırken daha dikkatli olması gerekiyordu. Aksi halde memnuniyetsiz bir Noyan veya Ulus Emiri onu terk edebilir yahut emrindeki kuvvetlerle başka hanın emri altına girebilirdi, hatta rakip şehzadenin iddiasını destekleyerek hanın tahtını tehdit edebilirdi. İlerleyen dönemlerde hanlıklarda yaşanan iktidar savaşları, esasen onları destekleyen aristokratların

savaşıydı. Bu savaşlar hanlıklar içerisinde kaotik ve istikrarsız ortamın ortaya çıkmasına neden olurken, Noyan veya ulus emirlerinin bu faaliyetleri hanlıkların yıkılmasında başat faktör olarak ortaya çıkmıştır.

Cengiz Han ve sonrası kurulan Moğol hanlıkları toprağın tasarrufu konusunda yaygın olarak soyurgal sistem kullanılmıştır. İktâ sistemiyle benzerlik gösterse de uygulama konusunda ayrımları mevcuttu, ki en mühim ayrım da toprağın sahipliği hususu olmuştu. Orta Çağ klasik iktâ sisteminin aksine, soyurgal sistemde toprağın sahipliği irsen intikal etmesi ve çeşitli vergi imtiyazları soyurgal sahiplerini zamanla merkeze karşı bağımsız hale getirerek âdem-i merkezi eğilimlere yol açmıştır. Bu durum hükümdarların, merkezi otoritesini kısıtlamış ve Altın Orda, İlhanlı ve Çağatay Hanlıkları zayıflamaya başladıkları dönemde noyanların devlette güç odağı haline dönüşmelerine neden olmuştur.

Altın Orda Devleti'nde hanlar topraklarını, geleneksel olarak soyurgal ve tarhanlık sistemiyle Noyanlara ve önemli komutanlara bahşetmiştir. Başta muktedir hükümdarların olduğu müddet noyanlar ve önemli komutanlara merkeze sadık kalırken, devletin zayıflamasıyla beraber bazı noyanlar ön plana çıkmıştır. Emir Nogay, Emir Mamay ve Emir Edige gibi önde gelen aristokratlar buna örnektir. Bu aristokratlar tahta çıkan dirayetsiz hanların yarattığı boşluktan faydalanarak ilerleyen dönemlerde nüfuzunu arttırmış ve Altın Orda siyasetine kukla hanlar vasıtasıyla hâkim olmuştur. Diğer hanlıklara nazaran Altın Orda'da ulus emirleri veya Noyanlar, adeta hükümdar gibi devletin dış siyasetini yönlendirmiş ve gerektiğinde bağlı devletlerin yöneticilerini atamıştır.

İlhanlılarda da süreç Altın Orda'dan farklı olmamıştır. Hülagü Han ve başlarında noyanların olduğu Moğol tümenleri, İlhanlıların temelini oluşturmuştur. Özellikle Celayir ve Süldüsler, İlhanlı yönetiminde etkili olmuş ve devletin toplumsal olarak temel yapısını oluşturmuştur. Hülagü Han'ın maiyetindeki noyanlar, ondan sonra devlette karar alıcı organ olarak hareket etmişler ve kurultaylarda söz sahibi olarak tahta çıkacak hükümdarın seçiminde aktif rol almışlardır. Ayrıca zamanla elde ettikleri kalıtımsal ayrıcalıklar ve devlet içerisindeki kökleşmiş nüfuzları, Hülagu'nun haleflerinin siyasi bağımsızlığını engellemiştir. Kökleri Cengiz Han'ın silah arkadaşlarına dayanan bu noyanlar, geleneksel haklarının bir İlhan tarafından tehdit

altında olduğunu gördüklerinde onu tahtından indirmekten çekinmemişlerdir. Böylece İlhanlı noyan veya emirleri, güçlü ve zayıf hanlar arasında tercih yaparken, onların siyasi özerkliğinin tehdit edebilecek kuvvetli merkezi hanlardan kaçındılar. Merkez Moğol Hanlığı'ndan imtiyazlar elde eden Emir Buka ve devlet içerisinde büyük nüfuza sahip Emir Tagaçar gibi noyanlar İlhanlı siyasetini oldukça meşgul etmişlerdi. Emirlerin güçlü tahakkümü altındaki devlette dengeleri değiştiren Gazan Han olmuştur. Yine Emir Nevruz başta olmak üzere güçlü noyanların desteğiyle tahtını elden Gazan Han, hükümdarlığa geldikten sonra merkezileşme yolunda büyük adımlar atarak birçok emiri ve hanedan üyesini katletmiştir. İlhanlı Devleti'nin son döneminde kuvvetlenen Emir Çoban, iç ve dış siyasette etkin bir figür olarak adeta han gibi hüküm sürerken oğulları devletin en önemli konumlarını işgal etmiştir. Emir Çoban örneğinde olduğu gibi noyanların gücünün bu denli artması ve gücün tek bir kişide toplanması, diğer noyanları rahatsız olmasına sebebiyet vermiştir. Bu durumu kuvvetli bir noyandan kurtulmak isteyen hükümdarlar kullanmış ve diğer noyanların desteğini alarak ön plana çıkan noyanları ortadan kaldırarak müstakil hareket etmesini ve merkezi otoritesini kuvvetlenmesini sağlamıştır.

Türkistan coğrafyasında Çağatay Hanlığı ile başlayan süreç Altın Orda ve İlhanlı'ya göre nispeten farklıydı. Dört hanlığın ortasında yer alması ve merkeze yakınlığından ötürü Çağatay Hanlığı, sahip olduğu şehirler doğrudan merkezden atanan yeke darugacılar ile yönetiliyorken, tahta geçen hanlar büyük kağanın yarlığını almak zorundaydılar. Bu durum kırsalda yaşayan Çağataylıların muhafazakâr yapısını korumasına imkân sağlamış ve yerleşik kültürle çok sonraları temas etmişlerdir. Merkezdeki gelişmelerden doğrudan etkilenen hanlık, parçalanma döneminden çok sonraları bağımsız hale gelebilmişti. Böylece hızla başlayan İslamlaşma süreci ve yerleşik kültürle temas hanların yönelimini değiştirirken, devletin ikiye ayrılmasına neden olmuştur. Devletin ikiye ayrılması ve otorite boşlukları hanlık içerisinde Emir Kazagan, Emir Hüseyin ve Emir Timur gibi ulus emirlerinin kuvvetlerini arttırmış ve buna karşılık merkezileşme politikaları izleyen hanlara karşı güçlü muhalefete sebep olmuştur.

Çağatay Hanlığı'nın yıkılması sonrasında ortaya çıkan kaotik ortamdan sıyrılmayı başaran Emir Timur, tıpkı Cengiz Han gibi bütün kabileleri birleştirmeyi başarmıştır. Emir Timur, her biri kendi bölgesinde bağımsız olan kabileleri, kendi lütuf

ve ihsanları ile geçinen itaat ve sadık bir orduya dönüştürmüştür. Kabile içi siyasete ve kabilelerin sahip olduğu ayrıcalıkları ellerinden alarak sahip oldukları makamlara kendi maiyeti yerleştirerek kabile beylerini siyasetin dışına itmiştir. Ülüş geleneği mucibince belirli yaşlara gelen oğullarına yeni fethedilen bölgelerin idarelerini üstlenmelerini sağlayarak onların sadakatini kazanmıştır. Emir Timur'un aksine çağdaşı Osmanlı İmparatorluğu ise devletin hanedan üyeleri arasında paylaştırılmasına engelleyecek kanunlar koyarak siyasi güçlerini merkezde toplamışlardır. Emir Timur sonrası devlette siyasi hareketlilik yön değiştirerek içe yönelmiş, artık merkezîyetçiliğe karşı âdem-i merkezîyetçiliğin ve yerleşme ortaya çıkmıştır. Halefleri döneminde neredeyse hiçbir fetih olmamasına karşılık soyurgal sistem gittikçe artmış, tahtı ele geçirmek isteyen mirzalar, önde gelen kabile beylerinin desteğine ilaveten dinî önderlere de soyurgallar dağıtmıştır. Yine çağdaşı Osmanlı İmparatorluğu'nda Fatih II. Mehmed, örf hukukuna dayanarak vakıflara el koyarken, Türkistan'da Timurlu mirzalar başta Ubeydullah Ahrar olmak üzere Nakşibendi şeyhlerinin desteğini almak amacıyla muazzam miktarlarda soyurgallar ihsan etmişlerdir.

15.yüzyılın sonlarına doğru mahalli hanedanlara dönüşen Timurlu Devleti, kuzeyden gelerek dinamik ve göçebe Özbek kitlelerine liderlik yapan Cengizli Şeybaniler tarafından yıkılmıştır. Şeybaniler bölgenin politik kültürüne farklı bir dinamizm katmakla birlikte idarede de ülüş sistemine dayanan paylaşıma gitmişlerdir. Şeybaniler, hakimiyette ortaklık ve toprağın paylaşılması esasıyla Türkistan'da belirli siyasi merkezler oluşturmuşlardır. Fakat bu durum zamanla idari merkezlerin yerleşerek, merkezdeki büyük hanın otoritesini kısıtlamış ve onu hareketsiz kılmıştır. Yine taht mücadelelerini önünü kesmek adına ailenin en yaşlı üyesini tahta geçme anlayışı benimseyen Şeybaniler'deki idari merkezler eşitler arasında birinci olarak gördükleri büyük hanın sembolik otoritesini kabul etmişlerdir. Başlangıçta barışçıl ve istikrarlı bir sistem gibi görünse de zamanla bölgedeki bazı ailelerin güç kazanma hırsları nedeniyle hanlık adına durmaksızın iç mücadeleler yaşanmasına neden olmuştur. Hatta çağdaşı Osmanlı İmparatorluğu tarafından Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü arasında bağları kopara Şii Safevi Devleti'ne karşı ortak mücadele amacıyla Şeybani Hanlığı'na yeniçeri, topçu ve top göndermiş, fakat Buhara hanları bu silahlı güçleri hanlık içindeki siyasi mücadeleler için kullanmıştı.

Şeybani Hanlığı'na altın günlerini II. Abdullah Han yaşatmış, hanlığın yavaşlatan ve birlik beraberliğe engel olan hakimiyette ortaklık sistemini ortadan kaldırmıştır. Merkezi otoritesini tesis etmek uğruna tüm akrabalarına karşı mücadele başlatarak, Şeybani Hanlığı'nın tek merkezden yönetilen bir devlet haline getirmiştir. Geleneksel soyurgal sisteme müdahalelerde bulunarak süreli bağış olan ikta ve tanha sistemini uygulamaya koymuştur. İktidarını sağlamlaştırmak adına kabile beyleri ile Cuybarî şeyhleri ile yaptığı işbirliğiyle halkla arasındaki bağı kuvvetlendirmiş ve uzun yıllar boyunca dahi adından sevgiyle bahsedilen hayır sever bir lider olarak anılmıştır. Fakat II. Abdullah Han'ın merkezileşme çabaları, onun akrabalarının sayısının azalmasına neden olurken, devlet üzerinde Kül Baba Kökeltaş gibi kabile beylerinin siyasi nüfuzlarının artmasıyla sonuçlanmıştır. II. Abdullah Han'ın vefatı sonrasında kabile beyleri kendileri devletin asıl sahipleri olarak görmeye başlamışlardır. Bu durumun en bariz örneğini babasından sonra tahta geçen Abdülmümin Han döneminde görülmektedir. Abdülmümin Han, kabile beyleri ve emirlere karşı sert tedbirler alarak, onların devlet içerisindeki nüfuzunu kırmak ve kendi kadrolarını oluşturmak istemiştir. Fakat onun bu girişimine karşılık, kabile beyleri henüz hükümdarlığının altıncı ayında iken onu suikastla öldürmüşlerdir.

KAYNAKÇA

- ABAZOV, Rafis, *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, Palgrave Macmillan, New York 2008.
- AĞALDAĞ, Sebahattin, “Moğol Devleti”, *Türkler*, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, ss. 265-277.
- Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, haz. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Ahmed Ibn Arabshah, Tamerlane or Timur the Great Amir, tran. J. H. Sanders, Luzac & Co., London 1936.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, “Tarhan”, *DİA*, C. XL, ss. 19-20.
- AKA, İsmail, *Mirza Şahruh Timur’un Hükümdar Oğlu, Uluğ Bey’ Babası (1405-1447)*, Kronik Yay., İstanbul 2022.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.
- ALAN, Hayrunnisa, “Çağatay Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, ed. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yay., İstanbul 2020, ss. 68-97.
- ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Yay., İstanbul 2020.
- Alemüddîn Birzâlî, *Târîhu'l-Birzâlî*, haz. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- ALLSEN, Thomas T., “The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century”, *China Among Equals The Middle Kingdom and Its Neighbors*, 10th-14th Centuries, ed. Morris Rossabi, University of California Press, London 1983, pp. 243-280.
- ALLSEN, Thomas T., “Notes On Chinese Titles in Mongol Iran”, *Mongolian Studies*, Vol. 14, The Hangin Memorial Issue (1991), pp. 27-39.
- ALLSEN, Thomas T., “Mahmud Yalavac (?-1254), Mas’ud Beg (?-1289), ‘Ali Beg (?-1280); Bujir (ft. 1206-1260)”, *In The Service of the Khan Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period*, ed. Igor de Rachewiltz, Hok-Lam Chan, Ch'i-Ch'ing Hsiao and Peter W. Geier, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993, p. 122-135.

- ALLSEN, Thomas, "The Rise of Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China", *The Cambridge History of China*, Vol. VI, ed. Denis Twitchett- John K. Fairbank, Cambridge University Press, New York 2008, pp. 321-413.
- ALLWORTH, Edward A., *The Modern Uzbeks, From the Fourteenth Century to the Present*, Hoover Institution Press, California 1990.
- ALPARGU, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. VIII, ed. H. Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, ss. 557-605.
- AMİTAİ-PREİSS, Reuven, "Evidence for the Early Use of the Title *ilkhān* among the Mongols", *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 1, no. 3, 1991, pp. 353-361.
- AMİTAİ-PREİSS, Reuven, *Mongols and Mamluks: The Mamluk- Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1986.
- Anonim, *Şibanî-nâme*, çev. Yakup Karasoy-Mustafa Toker, Tablet Yay., Konya 2005.
- ARAT, Reşid Rahmeti, "Iduk-Kut Ünvanı Hakkında", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXIV, İstanbul 1986, ss. 23-33.
- ARGUNŞAH, Mustafa – GÜNER, Galip, *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul 2015.
- ATWOOD, Christopher P., "darqan (darkhan, tarqan)", *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Fact On File Inc., New York 2004, pp. 133-134.
- ATWOOD, Christopher P., "Chuban (Chopan, Chupan, Jupan)", *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Fact On File Inc., New York 2004, pp. 109-110.
- ATWOOD, Christopher P., "Mongol Class Stratification", *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Fact On File Inc., New York 2004, pp. 505-509.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Lugatı, İstanbul 2010.
- BARTHOLD, V. V., *Four Studies on the History of Central Asia*, V. I, trans. V. and T. Minorsky, Brill, Leiden 1956.
- BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990.
- BARTHOLD, V. V., "Abd Allāh b. Iskandar", *The Encyclopaedia of Islam*, V. I, Brill, Leiden 1997, pp. 46-47.
- BARTHOLD, V. V., "Batu", *İA*, C. II, ss. 351-353.

- BARTHOLD, V. V., “Berke”, *İA*, C. II, ss. 553-555.
- BARTHOLD, V. V., “Gûrhan”, *İA*, C. IV, ss. 825.
- BARTHOLD, V. V., “Ebülhayr”, *İA*, C. IV, ss. 84-85.
- BARTHOLD, V. V., “İlhanlılar”, *İA*, C. V-II, ss. 967-971.
- BARTHOLD, V. V., *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK Yay., Ankara 1997.
- BARTHOLD, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Râgıp Hulûsi Özdem, haz. Kâzım Yaşar Koprıman- İsmail Aka, TTK, Ankara 2019.
- BELLEW, H. W., *The History of Kashgharia*, The Foreign Department Press, Calcutta 1875.
- BEŞİRLİ, Hayati, “Türk Devlet Sisteminde Toplumsal Düzenin İnşasında İşlevselci Bakış Açısıyla “Ülüş” ve “Cilik” Geleneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 63, ss. 337-358.
- BIRAN, Michal, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Curzon Press, Surrey 1997.
- BIRAN, Michal, “The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)”, *Journal of the American Oriental Society*, vol. CXXII, no. 4, 2002, p. 742-752.
- BIRAN, Michal, *Chinggis Khan*, Oneworld Publications, Oxford 2007.
- BIRAN, Michal, “The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan’s Invasion to the Rise of Temür: the Ögödeid and Chaghadaid Realms”, *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, ed. N. Cosmo, J. Frank and P. Golden, Cambridge University Press, Cambridge 2009, pp. 46-66.
- BIRAN, Michal, “Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370)”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand- Guédy, Brill, Leiden 2013, pp. 257-283.
- BIYIKTAY, Halis, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, TTK Yay., Ankara 1991.
- BOYLE, John Andrew, “Dynastic and Political History of the Il-Khāns”, *The Cambridge History of Iran*, ed. John Andrew Boyle, vol. V, Cambridge University Press, Cambridge 2006, pp. 303-421.
- BREGEL, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill Publishers, Leiden 2003.
- BURTON, Audrey, *The Bukharans, A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Routledge, New York 2019.

- BURTON-PAGE, J., “Mīrzā”, *The Encyclopaedia of Islam*, V. VII, Brill, Leiden 1997, pp. 129.
- CHRISTIAN, David, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Vol. II, Willey & Blackwell Publishers, Malden 2018.
- CLAUSON, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972.
- ÇAĞLAR, Ali İhsan, *15.Yüzyıl Mâverâünnehr’inde Nakşîliğin Sosyo-Ekonomik Yapısı: Hâce Ahrar ve Dönemi (1450–1490)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.
- ÇELİK, Remziye, *Fazlullah Ruzbihân el-Huncî’nin “Mihmân-nâme-i Buhârâ” Adlı Eserinin Tercüme, Tahlil ve Değerlendirmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2021.
- ÇINAR, Gülay Karadağ- ATAY, Şeyda, “Buhara Özbek Hanlığı’nda Soyurgal ve Tanha Tipi Toprak Mülkiyeti (Şeybanîler ve Astrahanîler Devri)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 8, ss. 577-588.
- ÇIRAK, Osman, *Şibanî Tarihi–Benâî’nin Şibanî-Namesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019.
- D’OHSSON, Abraham Constantin, *Moğol Tarihi*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yay., İstanbul 2008.
- D’OHSSON, Abraham Constantin Mouradgea, *Cengiz Han’dan Timur’a Moğol Tarihi*, çev. Mustafa Rahmi Balaban, Osm çev. Murat Uğraş, Dorlion Yay., Ankara 2023.
- DAYI, Özkan, *İran Moğollarında İdari Bürokrasi (1231-1295)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2017.
- DEGLOPPER, Donald R., “The Society and Its Environment”, *Mongolia: A Country Study*, ed. Robert L. Worden-Andrea Matles Savada, Federal Research Division, Washington, D.C. 1991, pp. 57-113.
- DEMİRCİ, Mustafa, “İktâ”, *DİA*, C. XXII, ss. 43-47.
- DEWEESE, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1994.

- DİCKSON, Martin B., *Shah Tahmasb and The Ozbeks (The Duel for Khurasan with 'Ubeyd Khan: 930-940/ 1524-1540)*, Princeton University Department of Oriental Studies (Ph. D.), Princeton 1958.
- DİCKSON, Martin B., "Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century", *Trudy XXV mezhdunarodnogo kongressa vostokvedov*, ed. Bobodzhan Gafurovich Gafurova, V. III, Moskva, 9-16 Avgusta 1960, pp. 208-217.
- DOERFER, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, V. I, Wiesbaden 1963.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta, *Seyahatname*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2021.
- Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay., İstanbul 2020.
- EGOROV, V. L., "The Governmental and Administrative Organization of the Golden Horde", *Soviet Studies in History*, Vol. XI/ Issue 3, pp. 267-287.
- ERCİLASUN, Konuralp, *Türk Tarihinde Asya Hunları, Birinci Hakimiyet Dönemi*, Dergâh Yay., İstanbul 2019.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2011.
- FRAGNER, Bert, "Social And Internal Economic Affairs", *The Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson, V. VI, Cambridge University Press, Cambridge 2006, pp. 491-567.
- Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, çev. Fuat Hacısalıoğlu-İlhan Aslan, Post Yay., İstanbul 2018.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlılar Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002.
- HEREGHLOU, Kloumars, "Cashing in on Land and Privilege for The Welfare of The Shah: Monetisation of "Tiyûl" in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. LXVIII, No. 1, pp. 87-141.
- GOLDEN, Peter B., "Tarkhan", *The Encyclopedia of Islam*, V. X, Brill, Leiden 1997, pp. 303.
- GOLDEN, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karadeniz Araştırma Merkezi, Çorum 2007.
- GOLDEN, Peter, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- GÖKSÜ, Erkan, "İktâ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1, 2009, ss. 83-96.

- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Çingiz-nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han’ın Soy ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri”, *Belleten*, C. LXXXII, S. 294, ss. 407-481.
- GÖMEÇ, Saadettin, “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, *Journal of Turkish Studies*, C. II, S. 2, ss. 230-238.
- Gregory Abûl Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, C. II, TTK, Ankara 1987.
- GROSS, Jo-Ann, *Khojar Ahrar: A Study of the Perceptions of Religious Power And Prestige in the Late Timurid Period*, New York University Graduate School of Arts and Sciences (Ph. D), New York 1982.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Yaylak ve Kışlak”, *DİA*, C. EK-2, ss. 669-670.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler*, C. VIII, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, ss. 606-616.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, “Türk Dünyasında Dinî Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi”, *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. II, ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Yay., Ankara 2012, ss. 1037-1059.
- GÜNER, İbrahim, “Moğolistan”, *DİA*, C. EK-2, ss. 275-276.
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan- Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yay., İstanbul 1975.
- HOWORTH, Henry Hoyle, *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century*, Longmans, Green & Co., London 1876.
- HOPE, Michael, “‘The Pillars of State:’ Some Notes on the Qarachu Begs and the Kesikten in the Il-Khanate (1256-1335)”, *JRAS*, S. 3, 27, pp. 181-199.
- HOPE, Michael, *Power, Politics and Tradition in the Mongol Empire and İlkhānate of Iran*, Oxford University Press, Oxford 2016.
- HOPE, Michael, “Il-Khanate”, *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*, ed. Timothy May, vol. I, ABC-CLIO, California 2017, pp. 75-77.
- İbn Vâsıl Hamevî, *Müferricü'l-kürûb*, haz. W. De Tiesenhhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. XII, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1987.

- İbn Fazlullah El-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr*, haz. W. De Tiesenhause, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- İbn Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.
- İNALCIK, Halil, *Şâir ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, Doğu Batı Yay., Ankara 2003.
- İNALCIK, Halil, "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluğ-Ocaqlıks, Mâlikâne-Muqâşa'as and Awqâf'", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods*, eds. Judith Pfeiffer and others, Harrassowitz, Wiesbaden 2006, pp. 112-134.
- İVANOV, Pavel Petroviç, *Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler (XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyılın Ortasına)*, çev. Sümeyra Ünal, Selenge Yay., İstanbul 2020.
- JACKSON, Peter, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States, c. 1220-c. 1290", *The History of Mongolia*, ed. David Sneath- Christopher Kaplonski, Global Oriental Ltd., Folkestone 2010, pp. 229-248.
- JACKSON, Peter, *the Mongols and the West, 1221-1410*, Routledge, New York, 2014.
- JACKSON, Peter, "The Mongols of Central Asia and the Qara'unas", *Iran Journal*, vol. LVI, no. 1, 2018, pp. 91-103.
- Johann De Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yay., İstanbul 2021.
- KAFALI, Mustafa, "Cuci Sülâlesi ve Şu'beleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.1, 1970, ss. 103-120.
- KAFALI, Mustafa, "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasî Roller ve Ehemmiyetleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 2, Ekim 1971, ss. 99-110.
- KAFALI, Mustafa, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, ss. 678-704.
- KAFALI, Mustafa, *Çağatay Hanlığı*, Berikan Yay., Ankara 2005.
- KAFALI, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2009.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti*, TTK, Ankara 1984.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti 't-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, TTK, Ankara 1985.

- KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Yay., İstanbul 2015.
- KEMALOĞLU, İlyas, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, ed. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yay., İstanbul 2020, ss. 98-149.
- KEMALOĞLU, İlyas, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, ed. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yay., İstanbul 2020, ss. 29-67.
- KHANZANOV, Anatoly M., *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015.
- KILIÇ, Nurten, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybanî Han ve Özbek Siyasal Oluşumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999.
- KILIÇ, Nurten, “XVI. Yüzyılda Orta Asya’da Politik Düzen: Maverâünnehir-Özbek Hanlığı (Şibanîler) Meşruiyet, Hakimiyet ve Hukuk”, *Türkler*, C. VIII, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, ss. 624-633.
- KLYAŞTORNIY, Sergey Grigoryevich, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, çev. Serkan Acar, Tek-Esin Vakfı Yay., İstanbul 2018.
- KOÇ, Mustafa, “16. yy. Osmanlı Coğrafyasında Karanlıkta Kalmış Nakşî-Ahrârî ve Kübrevî Şeyhleri”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 2005, ss. 213-254.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV- XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK, Ankara 1987.
- LAMBTON, A. K. S., “Dârûgha”, *The Encyclopedia of Islam*, V. II, Brill, Leiden 1997, pp. 162-163.
- LAMBTON, A. K. S., “Soyurghal”, *The Encyclopedia of Islam*, V. IX, Brill, Leiden 1997, p. 731-732.
- MACİT, Abdülkadir, *Şeybânî Özbek Hanlığı (1500-1599)*, İlem Yay., Ankara 2022.
- MANZ, Beatrice Forbes, “The Ulus Chaghatay Before and After Temür’s Rise to Power: The Transformation From Tribal Confederation to Army of Conquest”, *Central Asiatic Journal*, vol. XXVII, no. 1/2, 1983, pp. 79-100.
- MANZ, Beatrice Forbes, “Multi-ethnic Empires and the Formulation of Identity”, *Ethnic and Racial Studies*, vol. XXVI, no. 1, 2003, pp. 70-101.

- MANZ, Beatrice Forbes, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- MANZ, Beatrice Forbes, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi*, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik Yay., İstanbul 2020.
- Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden- Z. Zühre İlkelen, Ötüken Yay., İstanbul 2019.
- MARSHALL, Robert, *Storm from the East: From Genghis Khan to Khubilai Khan*, BBC Books, London 1993.
- MAY, Timothy, *The Mongol Conquest in World History*, Reaktion Books Ltd, London 2012.
- MAY, Timothy, *The Mongol Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2018.
- MAY, Timothy, “Merkezî Asya: Moğollar 1206-1405”, *Asya’nın Büyük İmparatorlukları*, haz. Jim Masselos, çev. Mustafa Uyar, Kronik Yay., İstanbul 2021, ss. 33-61.
- MCCHESENEY, R. D., “Central Asia in the 10th- 12th/16th- 18th Centuries”, *Encyclopaedia Iranica*, V. V., Mazda Publishers, California 1992 pp. 176-193.
- MCCHESENEY, R. D., “The Amirs Of Muslim Central Asia in the XVIIth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXVI, No.1, pp. 33-70.
- MCCHESENEY, R. D., “The Chinggisid Restoration in Central Asia: 1500-1785”, *The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid Age*, ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden, Cambridge University Press, Cambridge 2009, pp. 277-302.
- MCLYNN, Frank, *Genghis Khan His Conquests, His Empire, His Legacy*, Da Capo Press, Boston 2015.
- MELVILLE, Charles, “Wolf or Shepherd? Amir Chupan’s Attitude to Government”, *The Court of the Il-khans (1290-1340)*, ed. Julian Raby- Teresa Fitzherbert, Oxford University Press, Oxford 1996, pp. 79-93.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.
- MORGAN, David, *The Mongols*, Blackwell Publishers, Malden 2001.
- MORGAN, E. Delmar- COOTE, C. H., *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia, by Way of the Caspian Sea*, V. I, Burt Franklin, New York 1967.

- Muhammed b. Ali B. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma'u'l Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, çev. Fahri Unan, TTK Yay., Ankara 2021.
- Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, çev. Ahmet Özturhan-Ahmet Korkmaz, Selenge Yay., İstanbul 2022.
- Mu'ineddîn Natanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Mu'inî (İskender Anonimi)*, çev. Ahmet Özturhan, Ahmet Korkmaz ve Fatih Bostancı, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2023.
- Muhyiddîn Abdullâh b. Abdizzâhir, *Siret'ul-Melik-Zahir*, haz. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- MUKMİNOVA, R. G., "The Timurid States in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *History of Civilizations of Central Asia*, V. IV, ed. M. S. Asimov- C. E. Bosworth, UNESCO Publishing, Paris 1998, pp. 350-366.
- MUKMİNOVA, R. G- MUKHTAROV, A., "The Khanate (Emirate) of Bukhara", *History of Civilizations of Central Asia*, V. V, ed. Chahryar Adle- Irfan Habib, UNESCO Publishing, Paris 2003, pp. 34- 63.
- NIKOLA, Bruno De, "The Queen of the Chaghatayids: Orghîna Khâtûn and the Rule of Central Asia.", *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. XXVI, no. 1-2, 2016, pp. 107-120.
- Nikonian Chronicle*, ed. Serge A. Zenkovsky, vol. III, trans. Serge A. Zenkovsky- Betty Jean Zenkovsky, The Kingston Press, Princeton 1986.
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yay., Ankara 1987.
- ONON, Urgunge, *The Secret History of the Mongols: The Life and Times of Chinggis Khan*, RoutledgeCurzon Press, Oxford 2001.
- ORTA, Fatih, *Çağatay Hanlığı'nda Gelenek ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın 2019.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları (15. yüzyılda İran Toprak Rejiminde Görülen Muafiyet ve İmtiyaz Sistemi Üzerine)", *Tophum ve Bilim Dergisi*, S. 4, 1978, ss. 72-77.
- ORTAYLI, İlber, *Türklerin Tarihi*, Timaş Yay., Timaş Yay., İstanbul 2016.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Tarihine Giriş*, C. VI, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- ÖGEL, Bahaddin, *Türk Mitolojisi*, C. I, TTK, Ankara 2010.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Dil Verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni", *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, ed. Matthias Kappler, Mark Kirchner and Peter Zieme, Mehmet Ölmez Yay., İstanbul 2010, ss. 167-175.

- Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, çev. İlyas Kemaloğlu, TTK, Ankara 2018.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Tiyûl”, *DİA*, C. XLI, ss. 207-208.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Ülüş”, *DİA*, C. XLII, ss. 297-298.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038–1064)”, *Türkler*, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. V, Ankara 2002, s. 464-465
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, Ötüken Yay., İstanbul 2020.
- ÖZYETKİN, A. Melek – KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK Yay., Ankara 2022.
- PAŞAOĞLU, Derya Derin, “Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusu'ndaki Yeri”, *Krımskoye İstoričeskoye Obozreniye*, S.1, Kazan, Bahçesaray 2016, ss. 26-84.
- PAYDAŞ, Kazım, “Moğol ve Türk-İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, *Bilig*, S. 39, 2006, ss. 195-218.
- PAVLOVA, Elena, “Private Land Ownership in Northeastern Rus' And Mongol Land Laws”, *Russian History*, Vol. 26, No. 2, pp. 125-144.
- POÇEKAYEV, R. Y., *Mamay İstoriya Antigeroya v İstoriya*, Sankt-Petersburg 2010.
- RÁSONYI, László, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1993
- Rashiduddin Fazlullah, *The Successors of Qenghis Khan*, trans. John Andrew Boyle, Colombia University Press, New York 1971.
- Rashiduddin Fazlullah, *Jami 'u't-Tawarikh, Compendium of Chronicles: A History of the Mongols*, ter. Wheeler M. Thackston, ed. Şinasi Tekin- Gönül Alpay Tekin, Harvard University Press, Boston 1998.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejeni, TTK Yay., Ankara 2022.
- ROEMER, H. R., “Timur in Iran”, *The Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson, vol. VI, Cambridge University Press, Cambridge 2006, pp. 42-97.
- ROEMER, H. R., “The Successors Of Timur”, *The Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson, vol. VI, Cambridge University Press, Cambridge 2006, pp. 98-146.

- ROSSABİ, Morris, *Khubilai Khan, His Life and Times*, University of California Press, Berkeley 2009.
- ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 2020.
- Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-fikre fî Tarihi'l-hicre*, haz. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- SALMAN, Hüseyin, "Karluklar", *DİA*, C. XXIV, ss. 509-510.
- SAUNDERS, J. J., *The History of the Mongol Conquests*, Barnes & Noble Publishers, New York 1971.
- SAVORY, R. M., "Čübānids", *The Encyclopedia of Islam*, V. II, Brill, Leiden 1997, pp. 67-68.
- SCHAMİLOĞLU, Uli, *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde*, PhD Dissertation, Columbia University, 1986.
- SCHAMİLOĞLU, Uli, "Altın Ordu", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, Ankara 2002, ss. 705-732.
- SİDDİQUİ, Ali Gibran, *The Naqshbandiyya after Khwāja Ahrār: Networks of Trade in Central and South Asia*, The Ohio State University (Ph. D), Columbus 2016.
- SOUCEK, Svat, *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- SPULER, Berthold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2011.
- SUBTELNY, Maria Eva, "Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XX, No. 4, 1988, pp. 479-505.
- SÜMER, Faruk, *Kara-Koyunlular*, C. I, TTK, Ankara 1967.
- SÜMER, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1969, ss. 1-147.
- Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2019.
- TANERİ, Aydın, "Hârizmşahlar", *DİA*, C. XVI, ss. 228-231.
- TANERİ, Aydın, *Harzemşahlar Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993.
- TANERİ, Ahmet, "Karahıtaylar", *DİA*, C. XXIV, ss. 415-416.

- TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.
- TOGAN, İsenbike “Otchigin's Place in the Transformation from Family to Dynasty”, *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*, ed. Istvan Zimonyi- Osman Karatay, Wiesbaden 2016, pp. 407-423.
- TOGAN, İsenbike, “Türklerde Devlet Oluşum Modelleri: Osmanlılar ve Timurlularda”, *Tarih ve Kurgu*, ed. Pınar Güven, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2022, ss. 391-406.
- TOGAN, İsenbike, “Uluğ Bey Zamanında Yasa ve Şeriat Tartışmaları”, *Tarih ve Kurgu*, ed. Pınar Güven, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2022, ss. 407-422.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Türk Türkistan*, Toprak Yayınları, İstanbul 1960.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981.
- TURAN, Osman, “İktâ”, *İA*, C. V-2, ss. 949-959.
- TÜRKER, Özgür – KARADUMAN, Rakkuş, “XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma'nın Elçilik Misyonu”, *Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı: Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan*, Alparslan Demir-Tuba Tombuloğlu-Eralp Erdoğan- Ömer Düzbakar (Ed.), Gece Kitaplığı, Ankara 2018 ss. 723-743.
- TÜRKER, Özgür – ÜKTEN, S. Serkan, “Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu'da Haçlı-Moğol Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, S. 54, ss. 321-346.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Şeybani Han”, *DİA*, C. XXXIX, s. 43-45.
- UYAR, Mustafa, “Buqa Chīngsāng: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty”, *Belleten*, C. LXXXI, S. 291, ss. 373-386.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1998.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, C. XXXI, S. 124, ss. 601-646.
- ÜKTEN, Selim Serkan, “Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci”, *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, ed. Alparslan Demir, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 65-94.

- ÜKTEN, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK, Ankara 2018.
- VÁMBÉRY, Arminius. *History of Bokhara From the Earliest Period Down to the Present*, H.S. King, London 1873.
- VÁSÁRY, István, *Kumanlar ve Tatarlar, Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler 1185-1365*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, YKY Yay., İstanbul 2007.
- VÁSÁRY, István, "The Jochid realm: the western steppe and Eastern Europe", *The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid Age*, ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden, Cambridge University Press, Cambridge 2009, pp. 67-85.
- VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, Selenge Yay., İstanbul 2019.
- VLADİMİRTSOV, B. Y., *Moğolların İçtimai Tarihi*, çev. Abdulkadir İnan, TTK, Ankara 1995.
- Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yay., İstanbul 2020.
- YAKUBOVSKIY, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, Ankara 1992.
- YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1994.
- YUVALI, Abdulkadir, "Daruga", *DİA*, C. VIII, s. 505-506.
- YUVALI, Abdülkadir, "İlhanlılar", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, ss. 102-105.
- YÜCEL, Muallâ Uydu, "Kalmuklar", *DİA*, C. XXIV, ss. 267-268.
- YÜCEL, Mualla Uydu, "Ubeydullah Han", *DİA*, C. XLII, ss. 22-23.
- ZDAN, Michael B., "The Dependence of Halych-Volyn' Rus' on the Golden Horde", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 35, No. 85, pp. 505-522.
- ZHANG, Xueyan *et al.*, "NDVI spatial pattern and its differentiation on the Mongolian Plateau", *Journal of Geographical Sciences*, vol. XIX, 2009, pp. 403-405.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı : Ömer GÖK

Mail :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : SDÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : SDÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi

1. İngilizce B2

İş Denevimi

1. Millî Eğitim Bakanlığı Tarih Öğretmeni

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar

1. GÖK, Ömer, “Timur Rönesansı’nın Vitriini: Semerkant”, *Geçmişten Günümüze İslâm Şehirciliğinin Tezahürleri II*, 12-13 Mart 2020.
2. GÖK, Ömer, “XIX. yüzyılda Rus-İngiliz Büyük Oyunu’nun Mücadele Arenası: Türkistan”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Asya Çalışmaları Lisansüstü Öğrenci Kongresi*, 8-9 Nisan 2021.
3. GÖK, Ömer- TÜRKER, Özgür, “Çağatay Hanlığı’nın Dağılması Sonrası Tuğluk Timur Han’ın Merkezileşme Politikası ve Emir Kamerüddin İsyanı”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 1, ss. 112-128.